

ItK 3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

Lukácsy Sándor: Magyar Seneca

Gergye László: A kassai gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)

Fenyő István: A centralisták hazai előzményei 1848 előtt

*

Kelevéz Ágnes: Az írás folyamatától a létrejött szövegig (A Szabad-ötletek jegyzéke a genetikus textológia szemszögéből)

Péter László: Szabó Lőrinc textológiai nézetei

*

Illés László: Költői utópia és történetfilozófiai messianizmus (Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)

*

Kocsis Rózsa (1929–1992) (*Pomogáts Béla*)

Alekszandr Gerskovics (1924–1992) (*Kerényi Ferenc*)

Váradi-Sternberg János (1924–1992) (*Hopp Lajos*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Lukácsy Sándor: Magyar Seneca

261

Gerge László: A kassai gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)

275

Fenyő István: A centralisták hazai előzményei 1848 előtt

295

Kisebbségi közlemények

Laura M. Dolby: Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammáiban

320

Gárgó Gábor — Müller László: Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában?

324

Szilágyi Ferenc: Filológia és költészet

325

Textológia

Kelevész Ágnes: Az írás folyamatától a létrejött szövegtől (A Szabad-ötletek jegyzéke a genetikus textológia szemszövegéből)

327

Péter László: Szabó Lőrinc textológiai nézetei

336

Műhely

Illés László: Költői utópia és történetfilozófiai messianizmus (Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)

348

Adattár

Soltész Zoltánné: Bihari N. András könyvei és peregrinus kortársairól feljegyzett életrajzi adatai

359

Krónika

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1990 decemberében megszűnt Szocialista Irodalomtörténeti Osztályának archivális fondjairól (Közéteszik *Illés László* és *József Farkas*)

373

Kocsis Rózsa (1929–1992) (*Pomogáts Béla*)

376

Alekszandr Gerskovics (1924–1992) (*Kerényi Ferenc*)

377

Váradi-Sternberg János (1924–1992) (*Hopp Lajos*)

378

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Szokás volt, hogy a hitszónok, ha ki tudta adni beszédeit, mottót választott könyvéhez. Ez egy vagy több idézet volt a Szentírásból, ritkábban valamely tekintélyes egyházatyától, s a prédikációk tárgyára utalt, a gyűjtemény rendszerint metaforikus címéhez adott magyarázatot. Illyés István a szentek ünnepeire írt beszédeit ezzel a címmel tette közzé: *Sertum Sanctorum. A dicsőült szentek dicsőíretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*. Három mottót fűzött hozzá, latinul és magyarul; az Énekek énekéből: „Virágok jelentek meg a mi földünkön”; Nüsszai Szent Gergelytől: „Látod (a szentekben) a mértékletességnek rózsáját; látod a Kristus jó illatjának violáját. Miért hát ezekből nem kötsz koszorút?”; végül a szent Officiumból: „A te szentid, Uram, virágoznak, mint a lilium, és lésznek előtted, mint a balsamom illatja.”¹ Az egyházi beszédírás technikájának lényeges eleme volt a tárgyhöz illő bibliai locosok előkérése; ezt a kötelező tudományt a hitszónok némelykor már a mottók kiválasztásával bemutatta. Mint Csúzy Zsigmond. *Evangeliumi trombita*: „Kiált, meg ne szűnjél, mint a trombita emeld fel szódat, és hirdesd az én népemnek az ő vétkeit és a Jákob házában az ő bűneit” (Isai 58.1.); „Valaki hallja a trombitazengést és nem őrizkedik, és eljő a fegyver és elviszi őtet, a vére az ő fején léssen” (Ezech 33.4.).² *Zengedező síp-szó* című könyvében Csúzy egy kis bravúrral élt: öt öszövétségi idézetet foglalt, egy-egy összekötő szó beiktatásával, egyetlen mondatba: „Az én szívem mint a síp úgy zeng, holott [= amikor] Az Úr hegyébe az Israel erősséhez zengedezve bémegyén, és így A síp a zsolttárral gyönyörűséges zengést szereznek, mellyekkel Dicsérjük az Urat az ő szentiben, mert Minden földre kihatott zengések, és a föld kerekésege határra, foganatos igéjek.”³ Padányi Bíró Márton prédikációinak címe: *Micae et spicae, avagy Evangeliumi kenyér-morzalékok és apostoli búza-kalászkod*; mottói Jézus életének az étkezéssel kapcsolatos mozzanataira utalnak: „Telepítetek le őket lakodalom szerént” (a csodálatos kenyérszaporítás jelene); „Az égbe tekintvén, megáldá és megszegé és adá a kenyereket tanítványinak, a tanítványi a seregeknek, és evének minnyájan, és megelégedének, és fölszedék a morzsalékokat” (ugyanaz a jelenet); „Megismérék őtet a kenyérszegésben” (az emmauszi vacsora); „Jézus a veteményeken általméne szombaton, a tanítványok pedig megéhezvén, búzafejeket kezdének szaggatni és enni” (a szombatnapi tilalom megszegése).⁴ A mottóválasztás tartós szokás volt; még a múlt század elején is megtaláljuk, például Simon Máténál, aki a Boldogasszonyról mondott prédikációi elé helyezett egy idézetet Szent Ambrustól: „Légyen előttetek mintegy táblán leírva a Bóldogságos Szűz Máriának szüzessége és élete, mellyben mintegy tükörben lássátok a tisztaság szépségét és a jó erkölcsök diszességét...”⁵

¹ILLYÉS István, *Sertum sanctorum*. Nagyszombat, 1708.

²CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*. Pozsony, 1724.

³CSÚZY Zsigmond, *Zengedező síp-szó*. Pozsony, 1723.

⁴PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae*. Győr, 1756.

⁵SIMON Máté, *Bóldog Asszonyról XXXX prédikációk*. Vác, 1801.

Voltak olyan mottók, melyeknek témája az igehirdetés. Káldi György tizenegy bibliai locust idézett, három csoportba osztva. „*Urunk ő maga predikáltotta az Evangéliomot.* Körüljárja vala Jezus egész Galilaeát, tanítván az ő Synagógájokban, és praedikálván az ország Evangéliomát” (még két idézet); „*Az apostolokkal is predikáltatta.* Elmenvén az egész világra, predikáljátok az Evangéliomot minden teremtetett állatnak” (még két idézet); „*Az apostolok predikáltották.* Jerusalemtől fogva körös-körül mind Illyriáig elhirdettem a Kristus Evangéliomát” (Péter szavai, és még négy idézet).⁶ Ilyés András három bibliai mottója közül az egyik az igehirdető kötelességéről, a bölcsesség kincsének átadásáról szól: „*Az elrejtett bölcseségből és az eltitkolt kincsben mi haszon vagyon mind a kettőben? Jobb aki eltitkolja esztelenségét, hogysen az ember, aki elrejtí bölcseségét.*”⁷

Van mottó Pázmány predikációs könyvének elején is, de mindenki másétől eltérő: egy Seneca-idézet, csak latinul. „*Gaudeo aliquid discere, ut doceam. Nec me ulla res delectabit, licet eximia sit et salutaris, quam mihi uni sciturus sim. Si cum hac exceptione detur Sapientia ut non enunciem, rejiciam.*” Szíves örömet tanulok, hogy taníthassak. Semmiben nem lelem kedvem, legyen az bármi szép és hasznos, ha csak az én tudomásomra szolgál. Nem kell az olyan bölcsesség, amelyet nem adhatok tovább. (Seneca 6. epistolája.)

Abban, hogy egy katolikus pap pogány íróat idéz, nincs semmi rendkívüli, legalábbis Pázmány korában. De nem volt mindig így.

A korai kereszténység, érthető okokból, féltékenyen óvta hitét az antik világi műveltség hatásától. Órigenész szerint, amit a pogány filozófusok tanítanak, nem egyéb, mint „*erratica et lubrica dogmata*”,⁸ maguk a filozófusok, Tertullianus szavaival, „*haereticorum patriarchae*”.⁹ Nem különbek a költők. Órigenész a második egyiptomi csapás békáihoz hasonlítja őket, brekegéshez mihaszna dalaikat;¹⁰ Caesarius Arles-i érsek a VI. században ördögi találmánynak mondja azt, amit Pázmány és bármely vallású predikátoraink majd mint *virágénekeket* tiltanak: „*cantica diabolica amatoria et turpia*”.¹¹ A kereszténynek tudnia kell, hogy az egyetlen igaz bölcsesség a Szentírásban van, mert ez isteni kinyilatkoztatás (revelatio), a többi csak emberi találmány (inventio humana). Noé történetét értelmezve, Órigenész a bárkát könyvtárhoz hasonlította, melyet nem gyalulatlan fából, vagyis a profán filozófusok műveiből kell megépíteni, hanem a próféták és az apostolok munkáiból.¹² Ezek egyszerű emberek voltak, de a Szentlélektől ihletve olyasmit tudtak, amit pogány bölcselők nem. Jézus iskolázatlan halászeitől Szent Bernát azt tanulta, hogy ne Platón vagy Arisztotelészt olvassa („*non Platonem legere, non Aristotelis versuitas inversare*”), hanem az élet igaz tudományát sajátítsa el a Szentírásból („*docuerunt me vivere*”).¹³ A két

⁶ KÁLDI György, *Az vásárnapokra-való predikációknak első része*. Pozsony, 1631. Az ünnepekre rendelt beszédeikhez szent Ágostontól és Aranyaszájú Szent Jánostól választott mottót, a mártírok dicsőségéről és követéséről.

⁷ ILLYÉS András, *Megrövidített igé Az-az predikációs könyv*. Nagyszombat, 1691.

⁸ ORIGÈNE, *Homélie sur la Genèse*. Sources Chrétiennes (a továbbiakban: SC), 7 bis. Paris, 1976². 322. jegyzet.

⁹ Idézi VASILE FLORESCU, *La rhétorique et la néorhétorique*. București — Paris, 1982. 74.

¹⁰ ORIGÈNE, *Homélie sur l'Exode*. SC 16. Paris, 1947. 127. További hasonlatok: a dialektikusok olyanok, mint a szűnyogok, a cinikus bölcselők, mint a szkarabeus.

¹¹ CÉSAIRE D' ARLES, *Sermons au peuple*. I. SC 175. Paris, 1971. 324.

¹² ORIGÈNE, *Homélie sur la Genèse*, id. kiad. 110.

¹³ *Sancti Bernardi Opera*. II. Roma, 1958. X. Másutt is elítélő véleményt mond az antik bölcseségről: „*Philosophorum ventosa loquacitas non bonus est imber, qui sterilitatem magis intulit quam fertilitatem.*” Id. kiad. II. 131.

féle kultúra között mindenkinek választania kellett, eldönteni: ciceronianus-e vagy christianus.¹⁴

E szigorú felfogás ellen azonban már korán elhangzottak óvatos ellenvélemények. Nagy Szent Vazul a IV. század vége felé traktátust írt arról, hogy pogány irodalmat is lehet haszonnal olvasni. Persze csak okosan válogatva. „A méhek sem repülnek válogatás nélkül minden virágra. Sőt, ha valamelyikre rászállnak, nem akarják mindenestül elvinni. Csak annyit szívnak ki belőle, amennyi a munkájukhoz szükséges. A többi nyugodtan otthagyják. Ha értelmesek vagyunk, mi is csak azt tesszük magunkévá ezekből a könyvekből, ami megfelel nekünk, és rokon az igazsággal.” Ez nem kevés, hiszen például Homérosz „egész költészete az erény dicsérete”, és sok követendő példát lehet találni Szókratész, Periklész és mások életében. A hatásos értekezést egykori tanárom, Nádasy Alfonz bencés szerzetes fordította nagyon szépen magyarra.¹⁵

A görög egyházatyához hasonlóan nyilatkozott Szent Ágoston is: a világi tudományt „el kell vennünk tőlük [a pogányoktól] mint jogtalan birtokosoktól és saját használatunkra kell fordítanunk”. A hippói püspök bibliai példával érvelt. Úgy kell tennünk, ahogyan a zsidók az exoduskor: magukkal vitték Egyiptomból a pogányok aranyát-ezüstjét.¹⁶ Mások másféle passzust találtak a Bibliában, mellyel meg lehetett ideologizálni a profán könyvek olvasását. Pázmány írja prédikációi (egyik) előszavában: „úgy bánunk a pogányok tanításával, mint Isten parancsolta, hogy cselekedjenek a zsidók, ha pogány asszonyt [rabnőt] akarnak venni. El kel haját beretválni, körmét vagdalni, ruháját változtatni, hogy se hamisság körmeivel meg ne sértse, se hiuságos szókJával és fabulák csintalan öltözetivel meg ne mocskolja az Igazságot, hanem eléb kitisztúljon hiuságiból.” Ezt az ószövetségi példázatot (Deut 21.10–14.), mint Pázmány maga megjegyzi, Szent Jeromos indította el hosszú útjára (bár megvan már Órigenésznél is). Sidonius Apollinarius, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Hrabanus Maurus, Petrus Damianus, Aquinói Szent Tamás, Erasmus és mások után¹⁷ meg kellett érkeznie Pázmányhoz is, hogy profán mottóját és az antik irodalom szokatlannul bőséges idézését igazolja.

A pogány írókhoz való viszony problémájával, valláskülönbség nélkül, szembe kerültek prédikátortársai is. A befogadás mellett nyíltan csak ritkán szavaztak; mint Illyés István: „a világi dolgokról indított diskurzusokban is Tacitust, Liviust, Tulliuszt és egyéb neves bölcseknek neveit emlegetjük [...]. Tiszteljük hát mi is, és böcsüljük keresztényi religiónknak a pogányságból első zsengéit.”¹⁸ Viszonylag ritka permiscendi libidine, jungebant remotissima in unam societatem, Christum cum idolis, cum Psalterio Horatios, cum Evangelio Marones et Tullios et Livios”.¹⁹ Prédikátoraink többnyire meglehetősen tudathasadásos állapotban adták meg válaszaikat. Ugyanazon író egyszer dicsér egy-egy antik szerzőt, másszor elmarasztalja. Csúzy Zsigmond egy helyt azzal büszkélkedik, hogy hasznos erkölcsi tanítást kapott „bölc

¹⁴ Szent Jeromos dilemmája. Saint JÉRÔME, *Lettres*. Ed. Jérôme LABOURT. Paris, 1949. I. 145. — További eltérő vélemények az antik filozófiáról Alexandriai Szent Kelemen, Szent Cyprianus, Minucius Felix, Tatianosz munkáiból: Michael SPANNEUT, *Le Stoïcisme des pères de l'Eglise*. Paris, 1957. 102–103.

¹⁵ A kappadókiai atyák. Ókeresztény írók, VI/1. Szerk. VANYÓ László. Bp., 1983. 213 skk.

¹⁶ Szent Ágoston a keresztény tanításról. Ford. VÁROSI István. Keresztény Remekírók. Szerk. KÜHÁR Flóris. 3. k. Bp., 1944. 144.

¹⁷ Henri de LUBAC, *Exégèse médiévale*. I/1. Paris, 1959. 290 skk. Erasmusról: II/2. 481.

¹⁸ ILLYÉS István, i. m. 26.

¹⁹ CSETE István, *Sacri sermones*. Ed. Joannes GYALOGI. Claudiopoli, 1750. *De eloquentia sacra*. 29.

Cicerótól, még a kis iskolában”;²⁰ másutt a római orátor „szófodorgató beszédinek nyűgös kelepcei”-t említi, ahonnet az út Plutóhoz vezet vacsorára.²¹ Ugyanitt Platon „fennhéjázó tudomány”-áról, valamint Aristotelész „homályos lelki szemei”-ről szólt keresztény góggel, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a pogány filozófusra több tucatszor egyetértőleg hivatkozzék, és jónéhányszor „bölc Aristoteles”-nek, „a világi bölcsesség fő-vezéré”-nek, „főmesteré”-nek, „jeles cimere”-nek titulálja.²² Hasonlóképpen Illyés András: mi a boldogság? a régi filozófusok számtalan ellenmondó feleletet adtak „mint bolondok”, akik „megvakítottak a földi dolgoktól”;²³ ennek ellenére ő is sűrűn idézte Aristotelészt.²⁴

Az ókori írók elleni véleményeket gyakran motiválta a keresztény fölénytudat. János evangélista, olvassuk egyik kódexünkben, noha „paraszt halász és tudatlan vala”, mégis birtokában volt a „nagy titkos igék”-nek: Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél és Isten vala az Ige. „Ezt Plato nem tudta, ezt Demosthenes nem mondta...”²⁵ „Hatható” volt Demosthenes szava, „hogy arra hajtáná, amerre akarná, hallgatóit”, írta Landovics István; de Keresztelő Szent János prédikációihoz képest csak „árnyék”.²⁶ Csúzy Zsigmond, az egyházi gondolkodásra jellemző módon, azért tartotta többre a világinál a keresztény tudományt, mert ez, hermeneutikai eszközeivel, a dolgok mélyebb értelméhez képes elhatolni: „Melly nagy különbség és különbözés legyen a mennyei és a földi tudomány közt, vagy ebből kitetszik, hogy im, a természet szerént való filozofiában a tűznek jele a füst; a szeretet iskolájában pedig a tűz a vizet, és a víz a tüzet jelenti.”²⁷ A *Verbum caro factum* est titka előtt, írja másutt Csúzy, minden világi tudomány tehetetlenül áll. „Távul tehát Aristoteles nyughatalan elméd-fúttatásával, mert bölc találmányid itt meghatározatnak; távul fortélyos fogással, mert mély tudományodnak fundamentomi itt teljességgel elenyésznek. Itt istenes Platonak éles elméje megtompul; Apelles festő ecsetecskéje semmit nem fog, semmit nem ábrázol; és Tullius szófodorgató ékes beszédibül kikopván, hízkelő képmutatásával s kendőztetett tündérségivel és éppen csak fülöket csiklándoztató színhányásával hanyatlik és megnémül.”²⁸ Gondolj meg jól, buzdítja önnön lelkét az elmélkedő Hajnal Mátyás, „a mennyei és e világi bölcsenek leckéi és tanítási között mely nagy különbözés vagyon! Ezek csak a testi fülbe való szózáttal zengenek, de belől lelki életet nem adhatnak”; ezért, „én lelkem végy búlsút a világi mind Platonak, mind Aristotelesnek hiuságos bölcsességétől; búlsúzzál Cicerónak és Demosthenesnek trágás [= cicomás] szóllásoktól...”²⁹

²⁰ Csúzy Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, 13.

²¹ Csúzy Zsigmond, *Kosárba rakott aprólkos morzsálek*. Pozsony, 1725. 119. Hasonló elítélő vélemény: „az orátorok fejedelme, Cicero, száraz persuasiós fen-pekéssel mennyit nem pattagott a római Parlamentomban”. (*Zengedező sfp-szó*, 380.)

²² Csúzy Zsigmond, *Evangeliumi trombita*. 227., 247., 613., 512. stb.

²³ Illyés András, *Megrövidített igé*. Bécs, 1696. II. 254.

²⁴ Aristotelész az egyik legtöbbet említett ókori szerző prédikációinkban, gyakran név nélkül: a Bölc vagy a Philosophus. Idézetését már a kódexek elkezdtek (pl. Érdy-kódex: „Aristoteles nevő mester meg azt mondja...” (*Nyelvemléktár*. V. 79.), és később és számtalanszor hivatkoztak rá. Szerették idézni, különösen a prédikációk incipitjeiben, Aristotelésznek azt a véleményét, hogy *Omnis homo naturaliter scire desiderat*; Pázmánynál: „Természet hajlandósága hozza minden embernek a tudásnak kívánását” (a prédikációk első kiadásában: 57); Csúzynál: „ki-ki tulajdon természetinek belső ösztönéből tudós kíván lenni” (*Morzsálek*, 71). Dante is ezt idézte *Il Convivio*-jának első mondatában.

²⁵ *Könyvecse a Szent Apostoloknak méltóságokról*. Facsimile kiadás. Bp., 1986. 107.

²⁶ Landovics István, *Novus succursus*. Nagyszombat, 1689. I. 71.

²⁷ Csúzy Zsigmond, *Morzsálek*, 457.

²⁸ Csúzy Zsigmond, *Zengedező sfp-szó*, 664.

²⁹ Hajnal Mátyás, *Jézus szívről elmékedések* (1629, 1642). RMKT XVII/7. 500.

Gyanakvásban, elítélésben, fölénytudatban katolikusok és protestánsok egyetértettek. Szókészletük nem ritkán azonos. Bornemisza Péter, az *Ördögi kísértetekben*: „az Szentírás az [evilági] okosság szerint való bölceket, bár oly lenne is, mint Cicero, Aristoteles, Plato, Homerus, Herodotus, Virgilius, nem bölcseknek, hanem boldoknak tartja”.³⁰ Geleji Katona István esztétikai tekintetben is a profán klasszikusok elé helyezte a Bibliát. „Csudálatos szép, és késő maradékoknak nemcsak emlékezetekre, hanem tanuló példájokra is méltán feljegyeztetendő, terhes szökből fűzetett, ékes rhythmusokból álló énekeket olvassuk a szenteknek a Bibliában szerte szerént.” Ilyen ének Débora próféta asszonyé (Judit könyvében), „mellyet szüve repedése és vére posdulása nélkül buzgó ember alig olvashat; mesterségesben foglaltattanak versei öszve a Virgilius Aeneisénél; szépen folynak rhythmusi a Horatius stropháinál.”³¹ A szent szövegek gyönyörködtetőbb csodás történeteket kínálnak, írta Csúzy, mint „az ingyen kigondolt mesés fabulákat koholó [...] versszerző poéták”, Urunk színeváltozása „Orrondi Ovidius Metamorphosisánál sokkal csodálatosb, sokkal nagyobbra böcsüllendő (mert szent és valóságos)”.³² Pázmány a bibliai történetek erkölcsi szépségének és példaértékének elsőbbségét hangoztatta: „Nincs semmiféle historia, melyben annyi különböző, és mind tanuságra, mind gyönyörködésre hasznos példák találhatnának, mint az Isten könyvében. Micsoda vallyon a Horatiusok bajvívása a'hoz képest, amint Dávid egy parittyával meggyőző ama hústornyt, Goliádot? [...] Csudáltatják a pogány historiák Lucretiát, ki, minekutánna tisztességét elveszté, maga gyilkosságával bosszút álla magán. Menyivel csudálatosb ennél Susanna, ki mind életét, mind böcsülletit letévé, és tisztaságát megtartá! Istenhez való aitatosságnak menyi szép példái vannak Moysesben, Ábrahámban, Dávidban! Hadviselő erősségnek oly tüköre nincs a pogány historiákban, mint Josuéban, Gedeonban, Dávidban és a Machabéusokban. Egy szóval: béváb és tekintetesb a Szentírás, mind jószágok jutalmazásának, mind gonoszságok ostromozásának példáival, hogysé az egész világ historiái.” A Biblia mindeneket felülhalad: Salamon három könyve a legjobb *ethica*, Mózes cselekedetei és törvényei a legjobb *politica*, s ami hasznos erkölcsi tanítás van a pogány bölcsek írásaiban, gyakran a Bibliából kölcsönözték.³³

Feltűnő, hogy az antik literatúra körül támadt elutasító vagy kicsinylő zajongásból hiányzik egy név: Senecaé. Ő külön elbánásban részesült. Amikor Landovics István „az hitetlenségnek setétségében nyavalygot” Senecáról írt, szava nem elítélő, inkább sajnálkozó, s a mondatot így folytatja: „bölc oktatásában fátylát nyujt előnkben”.³⁴ Seneca erkölcsfilozófiáját, mely a világi értékek megvetését s a lelki nemesség elsőbbségét hirdette, az egyházi írók annyira közelinek érezték Krisztus tanításához, hogy a Seneca noster, Keresztény Seneca nevet kapta meg tőlük; „higgyetek Senecának” – mondotta Landovics István.³⁵ Bár a pogány bölc elméjében „nem fénylett a Szentlélek világossága”,³⁶ tudni vélték a régiek, hogy levelezett Szent Pál apostollal, meg is költötték leveleiket.³⁷ Seneca nagyságát még a szigorú Tertullianus is elismer- te; a középkori egyházdoktorok méltónak ítélték a „venerabilis”, „optimus excultor

³⁰ Az *nagy bölcsekről* c. fejezetben.

³¹ GELEJI KATONA István, *Válság titka*. Várad, 1645. I. 564–565.

³² CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget emyhélő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724. 472.

³³ Pázmány prédikációinak első kiadása, 384–385.

³⁴ LANDOVICS István, i. m. II. 74.

³⁵ Uo., II. 511.

³⁶ Uo., II. 737.

³⁷ Kurt DEISSNER, *Paulus und Seneca*. Gütersloh, 1921. C. W. BARLOW, *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*. Romae, 1938. Laura BOCCIOLINI PALAGI, *Il carteggio apocrifo di Seneca e San Paolo*. Firenze, 1978. Léon HERRMANN, *Senèque et les premiers chrétiens*. Bruxelles, 1979.

morum", „princeps ethicorum", sőt „theologus" elnevezésekre; amit Luciliushoz írt epistoláiban tanított, „vix evangelio postponenda”.³⁸ Enea Silvio Piccolomini, a leendő II. Pius pápa, *imitatio Christi* helyett (vagy azzal együtt) üdvösnek tartotta a sztoikusok követését: „Stoicos per caeteris imitari studebimus, qui sunt evangelio propinquiore”.³⁹ Dante a Pokol első körébe helyezte Senecát, mert sosem vétkezett, és csak azért nem részesülhet a mennyei örömekben, mivel megkeresztelen.⁴⁰

Seneca tartós hatásának, mely a világi és a vallásos irodalomra egyaránt kiterjedt, a XVI–XVII. század volt a delelő szakasza. Ezt a kort dolgozta fel szakmánk egyik legkitűnőbb teljesítménye: Turóczi-Trostler József *Keresztény Senecája* (1937).⁴¹ Ami mégis hiányzik e roppant olvasottsággal adatolt tanulmányból: Seneca recepciójának bemutatása a hazai prédikációkban.

A recepció már kódexeinkben elkezdődött: „Seneca nevű mester”-t többször idézték, a halálról,⁴² a részegségről.⁴³ A XVII–XVIII. századi hitszónoklatokban a rá való hivatkozásoknak a sokasága megszámlálhatatlan. Íme néhány példa. Kálditól: Bele kell törődni Isten akaratába; „kicsoda nem cselekedné ezt a keresztyének közül, holott még a pogány Séneca is szükségesnek ítélte?”⁴⁴ Seneca a lelki számvételtől „nemcsak úgy ír mint bölcs filozofus, hanem mintha tekéletes keresztyén lőtt volna”.⁴⁵ Illyés András: „Szépen feljegyzette Seneca az Isten gondviseléséről: A szükségsek elődbe jönnek. A felettévalókat mindenkor is, teljes szívvel is kell keresni.”⁴⁶ Landovics István: A lélek (úgy mond Seneca), míg eszén jár, királya a testnek, de ha ennek tanácsán jár, tirannusod, ellened léssen.”⁴⁷ Illyés István: „Tulajdona az örömet cselekedőnek hamar cselekedni; aki pedig abban késedelmes, nem akarását jelenti. Bölcsen írja bölcs Seneca.”⁴⁸ Csúzy Zsigmond: „még pogány bölcs Seneca is azt aléttja: nincs annál szerencsétlenebb ember, aki ellenzéseket [= sorscapásokat] nem szenved.”⁴⁹

³⁸ Klaus-Dieter NOTHDURFT, *Studien zum Einfluss Senecas auf die Philosophie und Theologie des zwölften Jahrhunderts*. Leiden — Köln, 1963. 40–44. TERTULLIANUS: „Seneca saepe noster”.

³⁹ Idézi Eugeno GARIN, *L'umanesimo italiano*. Bari, 1958. 62. — Seneca etikáját valláskülönbség nélkül nagyra becsülték. Kálvin és Zwingli semmi csodálatosat nem látott abban, hogy Isten pogányt választott a jó erkölcs hirdetésére. Csak Erasmus volt skeptikus, ő nem fogadta el Senecát kereszténynek. (Léontine ZANTA, *La renaissance du Stoïcisme au XVIe siècle*. Paris, 1914. 59–60.)

⁴⁰ Seneca büntelenségéről jellemző passzus olvasható ALEXOVICS Vazulnál. A hitszónok felsorolja az ókori bölcsek erkölcsi tévelygéseit: Szókratész és Diogenész pártolta a bujaságot, Platon és Cato a nők közösséget, Horatius a fiúszerelmet, Arisztotelész a fajtalan ábrázolásokat, Zenón a bosszúállást, Plautus a koldusokkal szemben tanúsított köszívűséget; ezzel szemben Seneca neve hiányzik a rossz erkölcs tanítók listájáról! (*Vasárnapi prédikációk*. Tavaszki rész. Pozsony, 1808². 206.)

⁴¹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom — világirodalom*. Bp., 1961. II. 156–218.

⁴² *Nyelvemléktár*. V. 210, XV. 57., 59., 65. stb.

⁴³ *Uo.*, XV. 49., 113.

⁴⁴ KÁLDI György, *id. mű*, 48.

⁴⁵ *Uo.*, 76.

⁴⁶ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige*. Bécs, 1696. I. 420.

⁴⁷ LANDOVICS István, *i. m.* I. 624

⁴⁸ ILLYÉS István, *i. m.* II. 112–113.

⁴⁹ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, 21. — Ritka kivétel az olyan egyházi író, aki nem osztja Seneca általános elismerésében. Egy elmélkedéseket tartalmazó könyvecske névtelen szerzője azzal dicsekedett, hogy amit olvasóinak ajánl, nem „szófia beszéd s pogány Epictatus vagy Seneca gondolta elme leleménye”, hanem tisztán a Szentírás tana. (*Ho-napi napok avagy Minden Ho-nap napjaira rendeltetett Istenes gondolatok*. Nagyszombat, 1691. A keresztyén olvasóhoz.) — Egy helyt Csúzy Zsigmond keresztény korrekcióval idézi Seneca véleményét: „Bölcs Seneca mondása: [...] ha az emberek magokéva tehetnék születéseknek sorsát, senki közülök nem volna csekély, szűkölködő, szegény, tudatlan avagy boldogtalan; de héába, mert valameddig élünk, a természet igazgat ben-

A sorscsapások közepette, melyekből bőven jutott a XVI–XVII. századnak, Seneca olvasása megnyugvást adott. Jól jellemezte a kort Kemény Zsigmond *A rajongókban*, amikor a zendüléssel vádolt szombatos Kassai Istvánról ezt írta: „Elővevé kedvelt íróját, Senecát, s mintha a világ megszűnt volna számára létezni...”⁵⁰ A sztoicizmus vigaszára, Seneca intelmeire nagy szükség volt. Vitnyédi István vagy féltucat-szor idézi leveleiben, az egyikben kétszer is; 1663. augusztus 14-én például ezt a némileg machiavellianus elvet ajánlja Seneca szavaival Zrínyi figyelmébe: „omnibus credere, et nulli, utrumque vitium est.”⁵¹ Ez gyakorlati tanács. Másképpen idézett Bethlen Miklós, pusztán elmélkedés végett, egy már leélt élet tanulságaként: „Amaz pogány nagy stoicus philosopho-theologus Seneca azt mondja: Si ad naturam vixeris, nunquam pauper, si ad opinionem, nunquam eris dives.”⁵² Az egyházi írók módszere ismét más: ők hitük eleve megállapított tételeihez, erkölcsi parancsaihoz kerestek megerősítő rokon nézeteket. Stankovátsi Leopold például: „melly becsületes és nagy méltóságú dolog legyen az Isten akaratján járni, kinek, úgymond Sz. Bernard, szolgálni uralkodás.” Itt meg lehetne állapodni, hiszen Szent Bernát tekintélye elegendő a paradox tétel igazolásához, de prédikátorunk folytatja, olyan véleménnyel, melynek különös hitelessége van, mert *pogány* szájából jön: „... mellyet régen ő előtte a pogány bölcs Seneca is megismért, midőn azt írta, hogy az Istennek engedelmeskedni nem szolgálat, hanem szabadság.”⁵³ A katolikus írók Senecára szinte mindig *kiegészítésképpen* hivatkoztak.

Az Egyházat nem Seneca pogány sztoicizmusa vonzotta, hanem az, amit keresztényinek tartott filozófiájában. Ez a felfogás vezette Mihály István jezsuita atyát, amikor más egyéb *Seneca Christianusok* és *Keresztyén Senecák* után, magyar nemzetének kedvéért versekbe szedte „a bölcs Senecának gyönyörű könyveit”.

E kis könyvecskében vezet bölcseségre

A pogány, keresztény tekkéletességre,

És bölcslet illető szemérmetességre,

Minden dolgaidban mértékletességre.⁵⁴

Senecát az Egyház a keresztény tökéletességhez vezető (egyik) kalauznak tekintette; pogány bölcsességének és a keresztény erkölcsnek már-már azonosításában igen messzire elment. „... az Isten képében Seneca azt kiáltja” — így vezeti be egy idézetét Landovics István;⁵⁵ Stankovátsi Leopold pedig, miután Kempist (éppen őt) idézte a szenvedések türelmes elviseléséről, Senecával folytatja, Seneca *imájával*: „De pirulásunkra halljuk itt pogány bölcs Senekának Istenhez való imádságát, aki példát senkitől nem tanult vala oly formán, mint mi tanulhatunk az Isten fiától, Kristustul. Mit kívánsz éntőlem, úgymond, halhatatlan Isten! testemnek valamely részét kívánod-é? vedd el; nem nagy dolgot ígérek, hamar néked hagyom egészen; kívánod-é lelke-

nünket (úgy mond) és valamely életre akar, arra vezet. Én pedig keresztényül azt mondom, hogy a természet alkotója műveli ezt bennünk. Ám Seneca homályos világi bölcsességétől viseltetvén fakada ilyen szókra.” (*Zengedező stp-szó*, 68.)

⁵⁰ *A rajongók*, 4. rész, a 3. fejezet végén.

⁵¹ VITNYÉDI István levelei, Pest, 1871. I. 118., 120., 231., II. 53., 56; az idézet: II. 107.

⁵² Bethlen Miklós *Önéletrása*. Bp., 1955. I. 123.

⁵³ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Harmadik esztendő, Második rész. Komárom, 1799. 84–85.

⁵⁴ *Keresztény Seneca*. Az az keresztény virágotskák, mellyek Annaeus Seneca leveleinek gyönyörűségei kertéből szedettek, és Mihály István, Jézus Társasága-béli pap által magyar versekbe költettek, most pedig a Magyar Nemzetnek hasznára ki-nyomtatattak. Kolozsvár, 1768.

⁵⁵ LANDOVICS István, i. m. II. 826.

met? minden késedelem nélkül visszaveheted, amit te adtál. Naponként pedig szokta mondani: óh halhatatlan Istenek! én az én akaratomat a tietekkel akarom egye-
síteni; ha fiaimat kívánjátok, én azokat néktek felajánlom. Ha testemnek valamely
részét kéritek, én azt néktek feláldozom. A lelkem és mindenem, valamit bírok, a ti-
etek; vegyétek el lelkemet, testemet, és úgy bánjatok véle, amint néktek tetszik. Óh
melly szépen egyezne ez a Seneca imádsága a Kristus imádságával, ha azt az igaz
Istent is ismérte volna, akit Kristus Atyjának ismért. Mi azért, kik megismértük az
igaz Istent, ne legyünk alábbvalók a pogány bölcsnél...⁵⁶

Seneca recepciójának (egyházi hasznóvételének) hosszú vonulatában Pázmány
különleges helyet foglal el.⁵⁷ Senki sem idézte annyiszor az antik filozófust, mint ő.
Bendi Nándor statisztikája szerint a leggyakrabban citált vagy említett szerzők Páz-
mány prédikációiban: Szent Ágoston (353), Seneca (312), Plutarkhosz (201), Szent
Jeromos (116), Arisztotelész (93).⁵⁸ Senecát olykor egy-egy lapon négyszer-ötször,
sőt többször is idézte. Ha olyan témáról prédikált, amely Senecát is erősen foglal-
koztatta, vagy amelyről tanulmányt írt (*De ira*), akkor Pázmány beszédét át meg
átszövik Seneca gondolatai, az idézett szövegek lesznek legfontosabb tartó elemek.
Ilyen prédikáció *A gonoszok mindenkor viszálykodó háborgásban vannak; az igazak állandó
békességben*, 39 Seneca-citátummal, és *A gyilkosságról és haragról*, 54 idézettel.⁵⁹

Pázmány azonban mást és másképpen idéz, mint a többi prédikátor. Azok rend-
szerint hangsúlyozták, hogy pogány szerzőt hívnak tanúul: lám, még az is azt mond-
ja, amit a keresztény hit tanít. Pázmány ezzel nemigen törődött. Nagyritkán tüntette
föl, hogy „a pogány bölcs”, „egy római bölcs” véleményét idézi; Seneca nála egy
szerző a sok közül, akit idézni érdemes.

Persze Pázmány is szívesen kölcsönzött egy-egy kegyes gondolatot a „keresztény”
Senecától: az istenségről, a világi javak értéktelenségéről, a halálról. Különösen ked-
velte Seneca tömör, szentenciózus maximáit. „Minden kedve szerént vagyon annak,
aki egyebet nem akar, hanem amit Isten akar.”⁶⁰ „Nem az szegény, akinek kevés
vagyon, hanem aki többet kíván.”⁶¹ „Hosszú és nehéz mindent törvényből és paran-
csolatból tanulni; hamar és foganatos a jó példákából való okoskodás.”⁶²

Máskor nem kész gondolatot és szerkezetet vett át, hanem csak alkatrészt pré-
dikátori mondanivalójához, egy ötletet, egy képet, s maga fűzött hozzá erkölcsi al-
kalmazást. „A tengeri háborúban semmitül úgy nem kel félni, mint hogy földbe ne
ütközzék a hajó.” Ez Senecánál egy viharos tengeri útjáról szóló beszámolóinak a
része (hajókormányosának szavai, az 53. levélben); Pázmány hozzáteszi: „A világi
nyomorúságokban nincs veszedelmesb dolog, mint ha az égre nem nézünk, hanem

⁵⁶ STÁNKOVÁTSI Leopold, *Makula nélkül való tükör*. Komárom, 1799. 38–39.

⁵⁷ A témáról az egyetlen tanulmány: LAKATOS Vince, *Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban*. A
keszthelyi kat. főgimn. értesítője, 1905–1906. 9–54.

⁵⁸ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*. Székesfehérvár, 1910. 21–25.
Pontatlanságuk ellenére tájékoztatásra alkalmas adatok.

⁵⁹ Pázmány prédikációi, id. kiad., 585 skk., 767 skk. — E két prédikációról jegyzi meg BRITSKEY
István: „egyes beszédei szinte Seneca-művekből látszanak kinőni.” (*Humanista erudíció és barokk vi-
lágkép*. Pázmány Péter prédikációi. Bp., 1979. 63.)

⁶⁰ Pázmány prédikációi, id. kiad., 613.

⁶¹ Uo., 360.

⁶² Uo., 190. — KAPRINAI István az egyházi szónoklat technikájáról írt kézikönyvében bírálta azokat,
akik szerinte túl sok szentenciát vettek át az ókori íróktól, de megengedte, ha az átvétel takarékosan
(„sobrie”) történik: „Optimam foret, si ejusmodi profana sententia, vel eruditio, Scripturae Divinae
(quod Petrus facit Pazmannus) vel alia Sancti Patris sententia, aut exemplo, prioris profanae eruditi-
onis sensum continente, confirmetur.” (*Institutio eloquentiae sacrae*. Kassa, 1758. I. 328. Ismerteteti BÁNY
Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 83–96.)

földi vígasztalásokhoz ragaszkodunk...” — a római auktor pusztá tényközlése az egyházi beszédben keresztény példázattá változott.⁶³ „... a menykő épen hagyja a szablya hüvelyét, vasát elolvasztja” — ez Senecánál természettudományos adalék; Pázmánynál egy hasonlat első tagja lesz, és így folytatódik: „úgy a bűn, ha a test életét el nem fogyhatja is, de a lelket bizonyosan megöli.”⁶⁴ Senecától való (kivételesen a forrás megjelölése nélkül) Pázmáynak ez a természeti képe is: „miképpen az álló-vízbe, ha egy kövecskét vetünk, elsőben kisdéd kerekdéd szűrűt indít; azután szélesben terjed a víznek kerekdéd mozdulása” — a hasonlat befejezése már eredeti: „úgy a kisdéd bűn kezdeti sok és nagy gonoszságot kerekít utánna, ha idején el nem metszetik kötele.”⁶⁵ Az ilyen esetekben Pázmány írói nyersanyagot merített forrásából, író kölcsönzött írótlól.

Mivel azt akarta, hogy olvasói világosan lássák prédikátori — és írói — szándékát és módszerét, Pázmány három bevezetőt közölt könyve elején: *A keresztyén olvasókhoz; Négy dologrul tudósíttatnak az olvasók; A keresztyén prédikátorokhoz, intés.*

A másodikban főként a pogány irodalom felhasználásáról van szó. „A Paradicsomról olvassuk, hogy nem szűkölködött külső öntözés nélkül. Essővel sem nedvesítettett, mivel magában lévő forrásból elégséges nedvességet vehetett. Az Anyaszentegyház is minden isteni tudományokkal és szent példákkal bévelkedik. Azért a pogány bölcsek tanítására vagy példájára nem szorult. Mondazátal, mivel Christus egy bálványozó samaritánus példájából ismértette, kicsoda felebarátunk, és mint kel a'hoz való szeretetünket mutatnunk; Sz. Pál a pogány bölcsek mondásit sokszor előhozta írásiban, és Aratus, Menander, Epimenides verseivel ékesítette tanítását. A Sz. Atyák is követték az apostoli nyomdokot. Én is, noha a pogányok rossz fabuláit [= kitalált történeteit] és hiúságos vagy ártalmas csevegésit írásomba nem elegyítem, de ahol keresztyén emberhez illendő jóságokról és dicséretes erkölcsökről tisztességes mondásokat és cselekedeteket találtam, azokat előhoztam...”

Pogány íróktól vett kölcsönzéseikről mások is nyilatkoztak előszavaikban, rendszerint némileg mentegetőzve. A katolikus Bertalanffi Pál: „Azt pedig semmiképen ne orroljad, hogy egy néminémű keresztyén iskolát felállatván, mindenféle pogány tanítóknak is helyt adok abban; mert a jó erkölcs eleitől fogva azok közzül is sokakban nem kevés kedvességgel (jóllehet nem minden keresztyén tökéletességgel) tündöklék vala.”⁶⁶ A református Geleji Katona István: „noha hoztam ugyan én bé, mások példájára, afféléket [pogány írásokat], a tanuságoknak és oktattatásoknak megvilágosztatásokra, mint munkáimból megtetszik, de most nem bánám, ha némellyik ott nem volna; mert némelly predikációk azok nélkül ellehetek volna.”⁶⁷ A világi Draskovith János: „Vannak egyébféle pogán bölcsektől vett példák is ebben az könyvecskében, az kik ha valaha vagy szállásokban, vagy cselekedetekben megtántorodtanak és az keresztyéni tudomántul értelmekbe különböztenek, azt kell meggondolnunk, hogy igen könnyű volt azoknak megbotlaniok, az kik csak az emberi okosságnak ve-

⁶³ Pázmány prédikációi, id. kiad., 673 b.

⁶⁴ Uo., 743. A latin eredeti, melyet PÁZMÁNY ezúttal nem közöl: „Manente vagina gladius ipse liquescit”. (*Quaestiones naturales*. Lib. II., cap. 31.)

⁶⁵ Pázmány prédikációi, id. kiad., 770. „Cum in piscinam lapis missus est, videmus in multas orbes aquam discedere et fieri primum angustissimus orbem...” (*Quaestiones naturales*. Lib. I., cap. 2.) Arról, hogy Pázmány többnyire igen szabadon fordította és egyéni módon használta fel klasszikus citátumait, l. BENDI Nándor, i. m. 28 skk.

⁶⁶ BERTALANFFI Pál, *Keresztyén bölcsesség*. Nagyszombat, 1754. Előljáró beszéd a kegyes olvasóhoz.

⁶⁷ GELEJI KATONA István, i. m. I. g2 verso — g3.

zérletét követvén, az igaz hitnek világosságára szemeket nem vetették volt, hanem az pogánságnak és hitetlenségnek iszonyú sötétségébe tévelygettenek.”⁶⁸

Pázmány úgy gondolta, nincs szüksége mentegetőzésre, a Bibliával és Szent Pál példájával fölínyesen igazolta eljárását. Mégis folytatta érvelését, felhasználva mind a két hagyományos őtestamentumi analógiát: Szent Ágostont idézte a zsidókról, akik Egyiptomból magukkal vitték az arany-ezüst edényeket, és Szent Jeromos allegorikus értelmezését a szép rabnőről, akit feleségül lehet venni, miután megszabadították hajától, körmétől, régi ruhájától. És mivel Pázmány nagy tudós, idézi még Alexandriai Szent Kelemen és Nagy Szent Vazul véleményét is, valamint újra meg újra a Bibliát; ezzel immár szabaddá tette az utat Senecához és a többi pogány szerző munkáihoz. Felhasználásukra rögtön példát mutat: a keresztyén olvasóknak írt bevezetőjében tízszer idézi Senecát, kétszer Plutarkhoszt, és csak négyszer a Bibliát, háromszor Szent Ágostont.

A Seneca-idézetekkel írói módszerét világította meg: „Valaki írásában valami jót találok, enyém.” „Követem a szabados elmélkedésekben azokat, kik előttem írtak; de magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadjak, változtassak, elhagyjak; mert nem szolgáljak, hanem egyezőjök vagyok a régieknek.” „Lelki haszonért, nem fülgyönyörködtetésért írtam.”

Pázmány prédikációs kötetében a három bevezető előtt ajánlás foglal helyet. Szokás volt ilyet írni (a mecénáshoz), Pázmány azonban (akinek nem volt szüksége mecénásra) nagyon szokatlant írt. Az ő „alázatos ajánló írás”-ának címettje a „teljes Szent Háromság egy bizony Isten”.

Gyönyörű ima.⁶⁹ „Tiéd Uram, ha mi jó vagyon a te méltatlan szolgálban; tölled származik, ajándékból adatik minden tekéletes gondolat és hasznos igyekezet. [...] amely kicsiny girát reám bizott szent Felséged, tisztem szerint (noha kelletnél restebben) cseléded éppületire igyekeztem fordítani. Akiket eleven nyelvemmel szent Neved félelmére, szerelmére, igaz ismeretire nem mozdíthattam, írással akarván serkegetni és üdvösséges utra vezetni, nem illett, hogy ezt a munkát, mely a te kegyes áldásodból származott, és egyedül szent Neved tisztességét vette célul, szent Felségeden kívül más valakinek ajánlanám.”

„Kisded és lengeteg ajándék ez; mert az én tudatlanságom keze-szennye rajta maradt a te tisztességes, szép tanításid kimagyarázásán. Azért nem méltók az én akadozó nyelvemnek disztelen és unalmat szerző rebegési, hogy bemutattassanak szent Felséged előtt [...]]. De két ok visel, hogy egyedül néked ajánlom, édes Uram Istenem, sok esztendei fáradságom velejét és székít: első az, mert megismertetted véllem, hogy miképpen az én fogyatkozásimból származott, ami abajdoc vagyon írásimban, úgy mindenestül a te tárházad kincséből költ valami tiszta jó találatik benne. [...] Második az, mert régi kegyelmességed másolhatatlan reménységgel bátorít, hogy reám is felderül irgalmasságod, és meg nem utáld kicsiny szolgáltnak vékony ajándékát.”⁷⁰

⁶⁸ Az *fejedelmek óráinak második keönyve*. Grecz, 1610. Facsimile kiadás. Bp., 1989. Az ajánlásból. Az idézett rész után a fordító kifejti, hogy „mindazonáltal” érdemes idézni az antik auctorokat.

⁶⁹ Érthetetlen, hogyan hagyhatták ki a Magyar Remekírók sorozatból Pázmány-válogatásából éppen ezt, a nagy író munkásságának egyik legszebb gyöngyszemét.

⁷⁰ Pázmányt követve, a református Ember Pál is „az örökkévaló királynak, a halhatatlan, győzhetetlen, egyedül boldog, bölcs és egyedül hatalmas Istennek” ajánlotta prédikációit, Előljáró beszédében pedig szavakat vett át a katolikus főpaptól: „Megvallom, *kisded*, együgyű és *lengeteg* ez az Úr Sátorába tőlem felvitett *ajándék*, mert az én *tudatlanságom keze-szennye rajta maradt* az én Istenem tiszta igazságának kimagyarázásán, [...] minden, valami *abajdocoson* és *fonákul* esett, az én *fogyatkozásimból* származott.” (DEBRECENI EMBER PÁL, *Innepi ajándékul az Isten Sátorába fel-vitett szent Siklus*. Kolozsvár, 1700.)

A költői szöveg még hosszan árad, jól megtűzdelve bibliai és ágostoni idézetekkel. Ebben nincs semmi rendkívüli, hiszen minden művelt és ájtatos prédikátornak, mondhatni, anyanyelve volt az efféle idézgetés. De az már teljességgel szokatlan, hogy egy szövegben, melynek szerzője az Istenhez beszél, megszólal egy Seneca-idézet is: „a pogény bölccsel azt mondom: *Cum vitiis convitium facio in primis meis facio. Laudo vitam, quam agendam scio; et virtutem, ex intervallo ingenti reptabundus sequor*; mikor a vétkeket feddem, először is a magam fogyatkozásait dorgálom. Dicsírem azt az életet, melyet, tudom, hogy kel viselnünk; és noha távul, de csúsztatva, mászva is azt követtem, arra verdődöm.” Istennel tegező viszonyban volt Szent Ágoston is, Rákóczi Ferenc is, de az csak Pázmánynak jutott eszébe, hogy Seneca-idézzel traktálja az Urat.

Miután pedig véget ért az ajánlás, melyben elmondta igaz keresztényi érzelmeit, a lap aljára még éppen kifért a prédikátoré után az író programja: a Seneca-mottó. Páratlan választás; Pázmány után csak 1830-ban találtam újra Seneca-mottót prédikáció előtt egy vidéki lelkész jelentéktelen nyomtatványában.⁷¹

Ha Pázmánynak olyan mottó kellett, mely a tudás továbbadásának kötelességéről szól, találhatott volna a Bibliában, mint Illyés András, vagy Szent Bernátnál (akit oly jól ismert): „Sunt namque qui scire volunt eo fine tantum, ut sciant: et turpis curiositas est. [...] Sed sunt quoque qui scire volunt, ut aedificent: et caritas est.”⁷² A tudás átadásáról fogadkozni egy mű elején régi toposz volt; mint illyent tárgyalja Curtius, nagy könyvének *Exordialtopik* című fejezetében, idézve Jézus Sirák fiát, Catót, az Archipoetát, Alanus ab Insulist, Dantét és másokat, Senecától éppen Pázmány mottójának szövegét.⁷³ Pázmány tehát válogathatott, és a profán író, Senecát választotta.

Nemcsak prédikációi kiadásakor. Gráci fizikai előadásai előtt három mottó áll: Hippokratész és Plinius után ezúttal is Senecától, a *Quaestiones naturales* hatodik fejezetéből. A szerző itt arról ír, hogy meg kell vizsgálni a földrengések okozta különös jelenségeket — s következik a mottóul kiszemelt szövegrész: Azt kérdezed, mi lesz e nagy munka haszna? Mindenekelőtt a természet megismerése. Az efféle kutatások gyakorlati becénél sokkal fontosabb és szebb az, hogy a természet nagyszerűsége (magnificentia) magára vonja az ember figyelmét; csodáit magukért, nem nyereségért kell tanulmányozni.⁷⁴

Seneca természettudományi művét hitszónokaink nemigen forgatták, beérték a szórakoztató Pliniusszal. Pázmányra ellenben nagy hatással volt. Idézte prédikációiban, még inkább gráci leckeiben. Meglepheti a mai olvasót, hogy természetfilozófiai

⁷¹ Riczo BONAVENTURA, Az emberi-tehetségnek tüköre. Szeged, 1830. A „pusztai csekély beszéd” Vedresházán hangzott el Sárlos Boldogasszony napján. Előszava Vedres István vízügyi munkásságát méltatja. A mottó: „Honesti cultor, virtute contentus, nec extollitur fortuitis, nec frangitur adversis.” — Seneca írói tanácsát idézi Bod Péter, a *Magyar Athenas* bevezetőjének végén: „gyakorta zeng a fülemb, amit ama keresztény pogány, a Séneká mondott: Quoties aliquid scripturus es, scito te morum tuorum et ingenii, hominibus Chirographum dare” — de ez nem mottó.

⁷² Szent Bernátnak az Énekek énekéről mondott 36. beszédéből. Pázmány ezt a beszédciklust több mint egy tucatszor idézte prédikációiban. — Pázmányról és Szent Bernátról I. BITSKEY István, i. m., 80.

⁷³ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 95–97.

⁷⁴ Pázmány természetesen latinul írta ki a mottót: „Quod, inquis, erit operae pretium? Quo nullum majus est: nosse naturam. Neque enim quidquam habet in se hujus materiae tractatio pulchrius, quam quod hominem magnificentia sua detinet, nec mercede sed miraculo colitur.” — PÁZMÁNY természettudományi munkái: *Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia*. Series latina. II. kötet: *Physica*. Bp., 1895; III. kötet: *Tractatus in libros Aristotelis de caelo, de generatione et corruptione atque in libros meteororum*. Bp., 1897.

munkájában egész fejezetet szánt a Nílus áradásainak ismertetésére; eloszlik meglepetésünk, ha tudjuk, hogy erről a témáról Seneca is külön fejezetet írt, ösztönzést és mintát adva Pázmánynak.⁷⁵

Ismereteket kölcsönözni és mottót választani azonban nem azonos. A mottó programot fejez ki, és szellemi rokonságot vállal.

Mi sem természetesebb, mint hogy Pázmány gondolkodása megmaradt a hagyományos vallási keretek között. Ehhez Senecától is kapott támogatást. A fizika tudománya, mondotta Pázmány, nemcsak a testi egészség megóvásához szükséges, de a lélek és a hit ápolásához is: „Confert denique ad Dei et angelorum cognitionem, ad accedendum in nobis ex rerum naturalium contemplatione divinum amorem, et in universum, ad theologicas veritates et sacrosancta fidei dogmata stabilienda et propugnanda.”⁷⁶ A tudomány tehát szolgál, de ez a funkciója nem von le semmit önértékéből és méltóságából. A természet titkainak megismerése ad értelmet életünknek, s Pázmány helyeslően idézi Seneca szavait: „nisi ad hanc secretorum naturae cognitionem admitteremur, non fuerat operae pretium, natum fuisse. Detrahe hoc inaeestimabile bonum, non est, ut tantum sudem et aestuem.”⁷⁷ Seneca szövegének folytatása (melyet Pázmány már nem idéz): „O quam contempta res est homo, nisi supra humana surrexerit!” A pogény bölcs és Pázmány egyaránt a természetfölöttihez vezető lépcsőnek tartja a természettudományt (a különbség szinte csak annyi, hogy Seneca nem beszél angyalokról). Ez a rendeltetése hívja elő az olyan felsőfokú kifejezéseket, mint „inaestimabile bonum” (az iménti idézetben), mint „magnificentia” (a mottóban), mint „jucunda voluptatisque plenissima” cognitio (Pázmány *Fizikájának* első mondatában). A tudományos megismerés nemcsak vallásos cél felé törekszik, hanem — Seneca szerint — maga is vallási művelet, a fokozatos beavatási szertartásokhoz hasonló. Pázmány fizikai előadásainak első lapján az első idézet Senecának éppen ez a gondolata: „rerum naturam sacra sua non simul tradere”; a beavattatás küszöbén meg kell állapodnunk; a titkok titka a legbelső szentélyben tárul föl, talán csak utódaink számára.⁷⁸ Pázmány *Fizikája*, Seneca nyomán, a tudomány szakrális jellegének hangsúlyozásával kezdődik.

Egyházi íróink Senecának csak erkölcsstanát aknázták ki. Pázmány az egyetlen, aki a teljes Senecát vállalta: fizikai leckéi mottójában a tudományos ismeretszerzés célját, prédikációi mottójában az ismeretek továbbadásának írói programját az ő segítségével határozta meg.

Pázmányéhoz hasonló erős érdeklődést és vonzalmat Seneca iránt az európai irodalomban, azt hiszem, csak Rogerus Baconnál találhatunk.⁷⁹ Bármennyi újszerű eszmét fejtett ki munkásságában a nagy angol, a tudomány céljáról vallott felfogását, akár csak Pázmány, össze tudta egyeztetni az egyházi hagyománnyal és Senecával: „haec scientia habet ineffabilem utilitatem respectu sapientiae divinae.”⁸⁰ Az „inef-

⁷⁵ PÁZMÁNY a Nílusról: *Opera omnia*. III. 546–552. Tudományát nagyrészt Senecától kölcsönzi, egy helyt azonban kiigazítja. Seneca egy versidézetet tévesen Ovidiusnak tulajdonít (*Quaestiones naturales*. Lib. IV., cap. 2.), ugyanezt PÁZMÁNY bővebben idézi, a valódi szerzőnek, Tibullusnak műveként. (*Opera omnia*, III. 548.)

⁷⁶ Uo., II. 9–10.

⁷⁷ Uo., II. 9. Az idézett hely: *Quaestiones naturales*. Praefatio.

⁷⁸ *Opera omnia*, II. 1. Pázmány a folytatást is idézi: „Initiatis nos credimus, in vestibulo eius haeremus. Illa arcana non promiscue nec omnibus patent; reducta et interiore sacrario clausa sunt, ex quibus aliud haec aetas, aliud quae nos subibit aspiciet.” (*Quaestiones naturales*. Lib. VII., cap. 30.)

⁷⁹ R. Baconról (marxista) monográfia: M. ZEMPLÉN Jolán, *Roger Bacon*. Bp., 1954. (Pázmánnyal és Senecával nem veti össze.) — Bacon Seneca iránti csodálatáról („mira sapientia”), IV. Kelemen pápa számára készített Seneca-kivonatáról stb. I. NOTHDURFT, i. m. 21–28.

⁸⁰ *Fratris Rogeri Bacon Ordinis Minorum Opus majus*. Venetiis, 1750. 266.

fabilem utilitatem" kifejezés nyilvánvalóan Seneca — Pázmány által idézett — „in-aestimabile bonum" szavainak visszhangja. Közös volt hármójuk véleménye a tudás kötelező továbbadásáról is. „Nullius in verba, sine socio, est iucunda possessio" — idézte Bacon Seneca 6. levelét; a „iucunda cognitio", Pázmány *Fizikájának* első mondatában, idézőjelek nélkül is Senecára utal. A tudás birtoklása — folytatja Bacon — csak akkor ér valamit, ha megosztják és terjesztik, máskülönben „vana sunt et inutilia". Az igazi tudós nemcsak magának használ („studiosi non sibi prosunt"), hanem irányítja az Egyházat, vezeti az uralkodókat, utat mutat a laikusoknak, megtéríti az eretnekeket — és következik, Bacon egész munkásságának vezérelveként („quasi a motto", Eugenio Garin szerint), egy Seneca-idézet: *ugyanaz*, amely Pázmány prédikációinak mottója lett.⁸¹

Roger Bacon és Pázmány között egyéb érintkező pontok is vannak. Seneca könyvét a haragról mind a ketten különösen sokszor idézték; földünket a nagy világmondásban egyaránt kicsiny pontnak látták;⁸² az ótestamentumi rabná paraboláját és a zsidók példáját, akik az aranyat-ezüstöt magukkal vitték Egyiptomból, a pogány szerzők olvasásának védelmében mind a ketten leírták.⁸³

E fontos eszmei találkozások mellett azonban igen nagyok a szellemi különbségek. Bacon gyanússá vált és jórészt kiadatlan műveit Pázmány nem ismerhette. Nem is tudott volna mit kezdeni efféle nézeteivel: „sine experientia nihil sufficienter sciri potest", „nulla scientia potest sciri sine mathematica".⁸⁴ Roger Bacon óriási alakja a modern természettudományos világszemlélet számára tört utat; ezen Pázmány nem követhette. Az angol szerzetes teleszkópról, gőzgépről, automobilról formált zseniális sejtelmeket; a magyar bíboros érsek az angyalok zenéjét kívánta meghallani. Az volt bennük közös, hogy tudásukkal mind a ketten embertársaik javát és üdvét akarták szolgálni,⁸⁵ e szándékukban erősítette meg őket a Seneca-móttó.

Végül pedig, mielőtt búcsút vennénk Pázmánytól és mottóitól, vessünk egy pillantást *Kalauzának* első lapjára. Mottót látunk ott is, de nem Senecától, hanem Lactantiustól: a hitvitákról, az eretnekek meggyőzésének igyekezetéről. Bár Pázmány többször is szólt arról, hogy prédikációi és a *Kalauz* voltaképpen egyazon mű részei,⁸⁶ tisztában volt a műfaji különbséggel: a *Kalauz* hitet véd, a prédikáció hitre tanít; az egyik logikai következtetésekkel és történeti adatokkal érvel, a másik példázatokkal és retorikával; tudományos mű az egyik, irodalmi alkotás (egyházi módon) a másik. A *Kalauz* előtt idéetlenül hatottak volna mottóként Seneca szavai; nem azért, mert pogány szavak, hanem mert nagyon is irodalmiak; éppen ezért illettek a prédikációkhoz.

Elterjedt vélemény, hogy Pázmány főműve a *Kalauz*. A hittudomány számára az lehet, az irodalom számára nem. Pázmány a prédikációkban csaknem mindig lefor-

⁸¹ Eugenio GARIN, *Medioevo e Rinascimento*. Bari, 1954. Az idézetek a 23–24. lapokon.

⁸² R. Bacon: „Et Seneca quinto Naturalium, veraciter iudicans mundum terrenum esse punctum respectu caeli..." (Roger Baconis *Moralis Philosophia*. Ed. Eugenio MASSA. Turici, 1953. 62.) Bacon a *Quaestiones naturales* V. könyvére hivatkozik, és idézi: „Punctum est illud, in quo navigatis, in quo bellatis, in quo regnatis. Sursum ingentia spatia sunt..." Hasonló szöveg több is van Senecánál. Pázmány inkább gondolatot, mint szavakat kölcsönzött: „Egy szikrázó avagy ragyogó csillaghoz képest olyan az egész föld, mint egy kis punctocska", néhány sorra lejjebb: „mint egy mákszemecske". (*Kalauz*. I. könyv, II. rész, 2. fejezet.)

⁸³ H. de LUBAC, i. m. II/2. 314; *Opus majus*, id. kiad., 19.

⁸⁴ *Opus majus*, id. kiad., 336., 338.

⁸⁵ „... omne prosperum promovere"; „Ut sic homo [...] fiat prudens et gaudens, et diligit bonos mores, et pacem, et iusticiam". Un fragment inédit de l'*Opus tertium* de Roger Bacon. Ed. Pierre DUHEM. Ad Claras Aquas, 1909. 156., 155.

⁸⁶ „A Kalauznak Első könyve egész prédikáció". Pázmány, id. kiad., 686 b, a margón.

dítja az idézeteket, magyar írása „úgy foly, mintha a deák szók közbevetve sem volna”. A *Kalauz* idézetei többnyire lefordíthatatlanok, a nagy mű majdnem bilingvis; bármilyen szép magyar mondatai vannak sok helyt, az egész könyv stilisztikai minősítésre alig alkalmas. A prédikációk gyűjteményének az ad irodalmi elsőbbséget, hogy nemcsak a hit műve, hanem az írástudásé is, nemcsak az írástudásé, hanem az írói öntudaté is. Írói mottóval az élén.

Sándor Lukácsy

LE SÉNÈQUE HONGROIS

Les anciens prédicateurs avaient l'habitude de faire précéder leurs sermons d'une ou de plusieurs devises, empruntées à la Bible ou aux Pères honorables de l'Église. L'auteur le plus remarquable des prédications de l'époque baroque, le jésuite Péter Pázmány (1570–1637) s'est départi de la coutume générale en mettant en exergue devant l'immense volume de ses prédications (1636) non pas quelque texte pieux, mais une citation de Sénèque: „Gaudeo aliquid discere, ut doceam. Nec me ulla res delectabit, licet eximia sit et salutaris, quam mihi uni sciturus sim. Si cum hac exceptione detur Sapientia ut non enunciem, rejiciam.”

L'ancienne chrétienté avait jalousement préservé sa foi de l'influence de la culture profane antique. Plus tard, les auteurs païens pouvaient être cités comme suppléments aux arguments bibliques, mais ils ont toujours été traités avec de prudentes réserves. Sénèque en a cependant fait exception. Son éthique stoïque a été jugée si proche de l'enseignement chrétien que le sage païen était appelé „Seneca noster”, „Seneca Christianus”, et il était maintes fois cité, en particulier au 17e siècle bouleversé qui a trouvé du réconfort dans ses écrits.

L'exergue de Pázmány a cette singularité que le prédicateur a choisi non pas une maxime morale de caractère chrétien de Sénèque mais un extrait qui pouvait exprimer son programme d'écrivain: le devoir de la „translatio studii”. L'un des trois exergues placés au début de ses conférences tenues à l'Université jésuite de Graz est également un texte de Sénèque sur l'acquisition et l'objectif sublime de l'érudition.

Ce double attachement à Sénèque est unique dans la littérature hongroise. Ailleurs, c'est Roger Bacon seul qui avait cité au 13e siècle le même texte de Sénèque („quasi a motto” — fait remarquer Eugenio Garin) en tant que programme d'écrivain. Cependant, Pázmány n'a pas dû connaître les œuvres du grand penseur anglais; il ne peut s'agir donc de son influence mais de la rencontre spontanée de la pensée de deux esprits éminents.

A KASSAI GRÁCIÁK REINKARNÁCIÓJA

(Kazinczy nőideáljai)

A fogságból szabaduló Kazinczy Ferenc nemcsak az irodalmi élet területén ütközött számos nehézségbe, hanem a magánélet szférájában is sok mindent új alapokra kellett helyeznie. Barátai közül csak a leghűségesebbek tartottak ki mellette, ráadásul viszonya családjával is megromlott: börtönviselt múltja sötét árnyékot vetett a jó hírére büszke Kazinczy családra. A hajdani kassai kör bájos Gráciái ugyancsak messze kerültek széptevőjüktől; férjhez mentek, más vidékre kerültek, elsodorta őket az élet. Radvánszky Teréz és Polyxéna, Kácsándy Zsuzsanna vagy a hölgykoszorú többi tagja ugyan a maga fizikai valóságában nem jelenhetett meg a sok szenvedés után nyugalomra, boldogságra vágyó, helyét kereső Kazinczy környezetében, de a belőlük összegyűrt női eszménykép érintetlenül élt tovább lelkében. A családjában gyökértelenné vált öregedő férfi érthető módon saját otthonra vágyott, s mind gyakrabban gondolt házasságra. Néhány futó kapcsolat után sikerült is ideálisnak tűnő társra lelnie gróf Török Lajos leánya, Sophie személyében, akinek 1804. nov. 11-én örök hűséget esküdött.

A költő Kazinczy megismerkedésük, kapcsolatuk történetének érdekes módon csak jóval később állított verses emléket. Az első feleségéhez írt szonett 1809-ben készült el, s ebben sem annyira a szerelmi indulat tüze lobog: a lírai visszaemlékezés sokkal inkább a sors csapásaitól sújtott, öregedő férfi lelki támaszkereséséről, nyugalomvágyáról tudósít. Az *én boldogítóm* fókuszából éppen mintha a szeretett nő alakja szorulna ki, hiszen Sophie-ről mindössze a kilencedik sorban történik először említés, nem is ő tűnik a költemény főszereplőjének, hanem a „vak Ate” és a vele viaskodó lírai én. A szonett egészéből a kandalló mellett merengő családító csendes boldogsága árad, a férfié, aki számvetést készített életének hányatott szakaszáról, s aki tisztában van házassága pillanatának sorsfordító jelentőségével, de nézőpontja tárgyilagosságának a kedveséért lángoló fiatal szerelmes pózához nem sok köze van. A kortársaknak talán éppen az előadásmód érzelmi visszafogottsága, letisztultsága, klasszikus nyugalma imponálhatott: „Mély érzés, feddhetetlen scansio, tiszta stylus, kényes reim (ha talán az egy *Sophiét* kiveszed) 's a' legillőbb képek: mind ezek olly szembetűnők, hogy vaknak kellene lenni, a' ki nem látná. Ezer örömmel helyet adok a' Gráziák' ezen szép szülöttjének verseimben, ha azok még valaha az illy poesistalan időben napfényre jöhetnek.”¹ A kérdés csupán az, hogy Az *én boldogítóm* halvány Sophie sziluettje maradéktalanul magyarázható e Kazinczy közismert vonzalmával a klasszicitás műeszménye iránt, vagy pedig talán repedések után is kell kutatnunk e csendes házi boldogság masszívnak tűnő falán? Szauder József szép lélekelemző tanulmányának² ismeretében, igen. 1807-től intenzív, helyenként a kassai évek hangulatára emlékeztető szenvedélyes levelezés kezdődik Kazinczy és a frissen megözvegyült gróf Gyulay Ferencné (Süsie) között. A levelezésbe nem sokkal később Süsie

¹ KazLev. VI. 353.² SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae* (Kazinczy szerelme) In SZAUDER József, *Az estve és Az álom*. Bp., 1970. 347–432.

lánya, Gyulay Karolina (Lotti) is bekapcsolódik, s ettől kezdve a széphalmi mester a Sophie – Süsie – Lotti által alkotott érzelmi háromszög vonzásterébe kerül. E különböző eredetű, időtartamú és mélységű érzelmek hívják életre a XIX. század első évtizedeinek szerelmi költészetét, amelynek keretében szonettek, epigrammák sora születik meg költőnk tollán. Biográfiai háttérüket, textológiai jellegzetességeiket, irodalmi mintákat illetően az akadémiai Kazinczy-hagyaték önmagában véve is számos érdekességgel szolgál, de e költemények tükrében az egyes érzelemtípusok szembeállításuk még többet ígér: hiteles képet Kazinczy belső kedélyhullámzásairól, nőszemélyének alakulásáról, amelynek bonyolult lelki szövedékében különleges módon kapcsolódnak egymásba a múlt és a jelen, a vágy és a valóság alakzatai.

Élmények és szövegek

A Süsie-vel való hajdani kapcsolat váratlan újraéledése komoly válságot idézett elő Kazinczy érzelmi életében. Erről a fordulatról maga is úgy emlékezett meg, mint házassága óta életének első kritikus szakaszáról, amelyben igazán még a felesége iránt táplált gyengéd érzelmek csillapító, visszahúzó ereje sem érvényesülhetett.³ Az intenzív élmény hatása alatt született meg *Az erdő* c. szerelmi epigrammája, minden valószínűség szerint Matthiisson *Die Einsamkeit* c. költeménye nyomán.⁴ A keletkezés körülményeiről maga a költő így számolt be Dessewffy Józsefnek: „Áprilisban elégettem azon kis csomóját verseimnek, mellyekkel meg nem tudtam elégedni, hogy ha a' háború el talál ölni, valaki a' készületlen dolgokat ki ne adhassa. Ezek között volt 4 vagy 5 négy sorú stanzákból álló énekem. 1786-ban Kácsándy Susitól Gálszécsből Kassára menvén, a' Dargón a' szép erdő poétai elragadtatásra szenderített. Ezt a' dalt is elégettem, 's most eszembe nem jut az elégetett dal. A görög Anthologia Epigrammájának ízlése szerént kezdtem újra csinálni, 's az énekből egy olly Epigramma lett, mellyel felettem meg vagyok elégedve.... Imhol van:

AZ ERDŐ. 3-a Jan. 1810.

Sírj szabadon; itten nem kémleli senki keserved'.
A' remegő kedvest lombjaim elfedezik.
És ha enyhülsz lyánkád' neve' zengésére — sohajtozzd!
'S Echóm résztvéve vissza sohajlja feléd.”⁵

Kis Jánoshoz írt levelében viszont már a feleségével szemben érzett bűntudat motívuma is felsejlik, amikor beszámol barátjának a versszerzés tárgyi körülményeiről: „(Sophienál rajta vesztettem, mert észre vette hogy ágyamból, melly az ellenkező szögben áll az övétől, az olajlámpához csúszék 's úgy írtam valamit.)”⁶ Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy a „remegő” helyett Kazinczy eredetileg „üldözött”-et szeretett volna írni, de ettől a szándékától el kellett állnia, mivel „az üldözöttet nem szenved meg a' metrum.” Ez a jelző mind a két változatban a vers kulcsszavának tekinthető. A Kis Jánoshoz írt levél ismeretében nyilvánvaló, hogy a szerelmes belső remegé-

³ *KazLev.* V. 222.

⁴ DEMEK Győző, *Matthiisson hatása irodalmunkra. Különlenyomat az Egyet. Phil. Közlöny III. köteteiből.* Bp., 1891. 9.

⁵ *KazLev.* VII. 238.

⁶ *KazLev.* VII. 213.

sének kettős oka van, hiszen a feltámadó régi-új érzelem spontán örömét a Sophie iránti hűtlenség bűntudata árnyékolja be. Az erdő lombja azonban nem csak eltakarja a kedvese után sóhajtozó szerelmest, hanem annak titkát, a szeretett nő nevét is elnyeli; az Echo együttérző gesztusa pedig sajátos feloldozást, lelki vigaszt nyújt a természet mélyén rejtőzködőnek.

Szauder József tanulmánya meggyőző hitelességgel ábrázolja azt a lelki folyamatot, amelyben Kazinczy hirtelen fellángoló szerelmi érzései Süsie-ről annak lányára, Lottira hullámanak át. A szinte észrevétlen áttűnés pillanatát örökíti meg a mindössze egy héttel később készült másik epigramma, *A boldog alkony*. „Az erdő megírására még mindenesetre a Gyulayné iránt megint hevesen föllobbant érzelem adott impulzust (tanúsítja a novemberi levél), *A boldog alkony* azonban már a Lotti iránti vágy és szerelem kifejezése. A Süsie iránti érzelem átáramlása Lottira hirtelen következik be: miközben a Süsie-érezlem emléke jelenné válik, *aktuális* szenvedély ömlik át rajta, *annak* fölildézése észrevétlenül forr össze ezzel, az előbbel. Így már *Az erdő* is — mely még Süsie szerelme emlékének készült — a Lotti iránti érzelemtől színeződik át, hogy aztán ez külön versben is — *A boldog alkonyban* — kifejeződjék.”⁷

A kis költemény közvetlen forrását, műfaji mintáját eddig még nem tisztázta megnyugtatóan a kutatás. A tájékozódás egyik lehetséges irányát maga Kazinczy vázolta fel egyik kéziratos kötetének „Madrigal — de Bernard” c. bejegyzésével:

Par un baiser, Corinne, eteins mes feux.
— *Le voila, prens.* — Dieu! mon ame embrasee
Brule encor plus. Encor un! Bois heureux.
Tiens. — Non ardeur n'en peut etre appaisée,
Corine, encor. — ah! la douce rosée!
En voilà cent pour comble! tous tes vœux
Es tu bien? dis! — Cent fois plus amoureux.
En voila mille. Est ce assez? — Pas encore,
Un feu plus grand m'agite et me devore.
Corine. — Eh bien! Dis donc ce que tu veux.
Széphalom, Marz 10. 1813.

Én az én Bernardomat 1797 ben Brünni fogságomban Szláv Jánosnak ajándékoztam, és ezen tizenhat eszt olta Bernardnak versei nem voltak kezemben. Ezen Madrigálnak annyira nem maradt meg lelkemben még emlékezete is, hogy midőn ezt ma olvasom, 's kiírom, csudálkozom rajta, milly közel jár ehhez az én Boldog alkonyom, melyet 1810 ben írtam. Lásd azt Daykának versei mellett Poétai Berkemben.”⁸

Ha Kazinczy epigrammáját Bernard madrigálja mellé állítjuk, valóban nem nehéz észrevenni a feltűnő szövegpárhuzamokat:

‘Csókot. lányka!’ — *Nem én.* — ‘Igen, oh igen!
Eggyet!’ — *Eressz; nem.*
‘Láng vagyok, éltem alél, angyali lányka!’ *Nem én.*
Reszkete: megragadám. ‘Ide szácsk....!’ — *ah el!* —
‘E’ szemet! És e’
Másikat! E’ rózsás ajkat! Ez arcot!’ — *El! el!*
‘Még eggyeszer szácskád!’ De ne tartsd hát zárva! Szemed még!

⁷SZAUER József, i. m. 366.

⁸KAZINCZY Ferenc, *Az én Padectám* VI. MTA Kt K 633/VI. 8. f. [A másolatból hiányoznak a francia mellékjelek.]

'S homlokod! E' lobogó gesztenyeszőg hajakat!
 És gyönyörű nyakad' és ambrás szép mellyedet! Ujra
 Szádat! Hagyd szívnom, Lolly, lehelleteid!
 Hagyd....!' — Jönnék! hamar el! fuss! — 's futnom kelle.
 de most már
 Tőled, Lolly, csak a' hajnali fényre futok.⁹

A *boldog alkony* azon ritka versek közé tartozik, amelyekben Kazinczy nem alkalmazta szokásos javítgató, csiszológató alkotói módszerét. „A' *boldog alkonyban* nincs semmi variáns.”¹⁰ — válaszolta meg Döbrentei kérdését. Igaz, ugyanebben a levélben Az *erdő* is a variáns nélküli költemények csoportjába sorolja, de a két epigramma szövege ettől függetlenül egymástól eltérő módon alakult ki. Míg A *boldog alkony* valóban nem egy elhúzódo alkotói folyamat eredménye, hanem csupán egyetlen emelkedett pillanat hirtelen érzelmi kikristályosodásának tekinthető, addig Az *erdő* — noha 1786-ból fennmaradt szövegemléke nincs — más, eredetileg szintén ez idő tájt íródott költeményekhez hasonlóan (Az *áldozó*, A *tanítvány*, *Apollonhoz*) rekonstrukciós erőfeszítések árán született meg.

A Süsie, Lotti iránt feltámadó szerelem holdudvarában — ha alacsonyabb fokú intenzitással is — a Sophie-hoz fűződő vonzalom ugyancsak tovább élt. Az *én boldogítóm* (1809) után sorban születnek Kazinczy tollán a feleségéhez írt szonettek, talán éppen a szerelmi epigrammák önkéntelen érzelmi egyensúlyaként. A legtöbbet az 1811-es keltezésű Az *ő képe magának távolléte alatt* című szonetről tudjuk, amelynek keletkezési háttéréről a legapróbb részletekre is kiterjedő pontossággal számol be a szerző Az *én Pandectám* VI. kötetében: „Sophie 26dban Kázmérba ment. Én épületnek azon szeglet szobájában feküdtem, mellynek egyik ablaka Toronya, másik ablaka Ujhely felé nyílik, lábbal Toronya felé. A' vas kemencze 's könyves almáriumom mellett nyúló ajtó között Sophienak Klimesch által festett igen jól eltalált gyenge lány kori képe függ a' falon, úgy hogy midőn szemem' felvetem, legelőbb is azt látom-meg; mert a' hajnal' fénye azt a' falat világosítja leginkább. Így támadá Sonettóm.”¹¹

Önvallomása szerint a költő április 30-án még csak a vers első strófáját vetette papírra:

Midőn a' Hajnal elveri álmomat,
 'S a' fény csak lopva csúsz még rejtekembe,
 Imádott kedves Kép, te tűnsz szemembe,
 's ah! gyúladni érzem régi lángomat.

A *boldog alkony* a magas fokú érzelmi telítettség állapotában, egyetlen összefüggő szövegtömbben szakadt ki Kazinczy lelkéből. Ezzel szemben Az *ő képe* strófaépítkezésének korrekciós háttére arról árulkodik, hogy itt a költő ezt a belső feszültséget mesterséges módon igyekezett megteremteni, utólagos javítások révén próbált a szöveg egyes pontjainak emfatikus nyomatékot adni. Megnyilvánul ez a szándék már az első sorban, amelyben a „reggel”-t a poetikusabb „Hajnal”-lal cserélte fel, a másodikban, ahol az autográf fogalmazvány „a' fény csak lopva csúsz még rejtekembe,” egyenrangú variánsaként tünteti fel „a' fény orozva lebben rejtekembe,”-nt, de még inkább feltűnő a következő kettőben. A harmadik sort eredetileg így írta le:

⁹ KazLev. VII. 215–216.

¹⁰ KazLev. VIII. 224.

¹¹ KAZINCZY Ferenc, Az *én Pandectám* VI. 148. f.

„Imádott Kép, te tűnsz mingyárt szemembe”. Előbb csak a „mingyárt” szót javította „legott”-ra, majd ennek törlése után hirtelen megváltozott a korrekció iránya: a „kedves” beszúrásával jelzőhalmaz útján akarta érzelmileg hitelesebbé varázsolni a költeményt életre hívó lélektani szituációt. E cél érdekében szakította Kazinczy két részre a szonett negyedik sorát, amikor a „’S újra gyúlasztod régi lángomat.” mondat helyébe az indulatszóval, felkiáltójellel nyomatékosított „’S ah! gyúladni érzem régi lángomat.” került.

A költemény többi strófája már május elsején született meg:

Ez Ó! ez Ó! kiáltom, ’s csókomat
A’ Képnek hányom részegült hevembe’;
Így szóllott! így járt, így mozgott! ölemben
Így sülydedt, elfogadván jobbomat.

’S most ezzel folynak mint egykor vele,
’A titkos, édes, boldog suttogások,
Vád, harcz, megbánás, új meg új alkvások.

’S midőn ezt üzöm, mint egykor vele,
Im a’ nap bé lő a’ jalouxnyíláson,
’S sugárral körülte glóriát von.¹²

Az ötödik sor elején folytatódni látszik az első versszak korrekciós technikája. A lírai én elragadtatott lelkiállapotát illusztrálni hivatott két rövid felkiáltás („Ez Ó! Ez Ó!”) után Kazinczy nyilván erőtlennek érezte az itt kissé szárazon ható, tárgyilagos hangú „mondám” ígét, s ezért az odaillőbb „kiáltom”-ot írta az áthúzott szó fölé. A „csókomat” elé biggyesztett „hév” jelző azonban ezzel egyidejűleg eltűnt a szövegből, a strófa maradék része pedig egy apró simítástól eltekintve („Képre” → „Képnek”) a további javításoktól már érintetlen maradt. Ez az eddigiek tükrében nem meglepő, hiszen a mondat szerkesztésben megnyilvánuló szintaktikai töredezettység, az affektív központosítás, a 7–8. sort összekapcsoló enjambement indulati íve eredeti alakjában is összhangban állt Kazinczy szándékával, aki a szerelmes férj szerepében nyilván belső izgalomtól fűtött, érzelmes verset akart írni.

Az utolsó két versszakban a házaselet érzelmi ellentmondásossága kerül bemutatásra: Kazinczy a 11–12. sor szövegváltozatainak tanúbizonysága szerint csak hosszú gondolkodás után találta meg a szerelem ambivalenciájának megjelenítésére legtalálkozó fordulatokat. Az *én Pandectám* VI. autográf fogalmazványában például a „Per, béke, ’s mindég új visszaalkodások / Panasz, csaták, frígy, ’s új új forradások” szavakat teljes egészében törölte, s új sort alkotott: „Vád, harcz, megbánás, új meg új alkvások.” A szonett záróstrófájára tekintve még két javítás regisztrálható: a 13. sor a különböző szövegváltozatokban¹³ ingadozást mutat a „Kél a’ nap” és az „Im a’ nap” sorkezdet között, a 14. pedig eredeti alakjában így festett: „’S a’ fej körül sűgázzó glóriát von”. Ebben a kidolgozásban a glória sugárkoszorúja célzottan a szeretett nő fejét övezte, s ezáltal a megnevezett testrész élesen kirajzolódó, határozott kontúrokat kapott. A végleges verzióban azonban már mintha csak Sophie asztrálteste fénylene fel; a festmény öröklétbe emelt nőalakja sokkal inkább égi, mint földi jelenség, hiszen a költő nem is érzi fontosnak valamely fizikai attribútum kiemelését. A felkelő nap sugarai csupán „körülte” táncolnak, s ez a finoman lebegő

¹² Uo.

¹³ Uo. ill. lásd még: *KazLeo*. VIII. 474–475., 482.

megfogalmazás érezhetően nem valóságos személyt, hanem egy átszellemített belső ideált takar.

Kazinczy végső konklúzióként még az alábbi megjegyzéseket fűzte javítgatott kéziratához: „Én az illy dolgozatások’ fenn tartását nem tartom haszontalankodásnak. Ugyan azért írom által minden változtatás nélkül a’ hol az eredeti papirost Pandectámba bé ragasztani nem lehet. Mit adnék érte, ha Kisnek, Berzsényinek, Virágnak dolgozásaikat úgy bírhatnám, mint a’ Daykáéit bírom, és Szabó Dávidnak egy darabját! Eggykor az öreg Rádaynál nézegettem így Raphaelnek egy skizzét rézbe-metszve. A’ tisztelt Öreg a’ Festéshez nem értett, ’s ezt a’ skizzét csak azért tartotta figyelemre méltónak, mert Lipsziai Correspondensze róla dicsérettel szóllott. De én kértem az Öreget, engedné-meg hogy látása körül mulatshassak ’s nézellhessem. Ott kerestem okait, miért igazított holmit Raphael az első rajzon.”¹⁴

Mint láttuk, Az *ó képe* első szövegváltozatán Kazinczy is sokat „igazított”. Ennek azonban a tökéletességre vágyó klasszicista műgondon kívül egyéb oka is lehetett; az aprólékos, szüntelen javítgatásra épülő írástechnika a spontán érzelmi lendület hiányáról árulkodik. A *boldog alkony* egy aktuális élményhátterű lázas éjjeli fantáziálás terméke, Az *ó képe* viszont a mindennapok szűrkesége elől menekülve a múlt, a szublimált érzelmek tartományában keres magának tárgyat. Szinte jelképes erővel hat, hogy alkotáslélektani szempontból A *boldog alkony* ott ér véget, ahol Az *ó képe* kezdődik. A szerelmi epigramma utolsó sora („Töled, Lolly, csak a’ hajnali fényre futok.”) csupán a vers erotikus ábrándvilágában sejtet beteljesülést, ez a pirkadat Kazinczy hétköznapi életében inkább a valóságra való ráeszmélés keserű pillanatát rögzíti. Talán éppen egy ilyen Lotti-álom szertefoszlása után („Midőn a’ Hajnal elveszi álmomat...”¹⁵) tévedhetett Kazinczy tekintete felesége „igen jól eltalált gyenge lány kori kép”-ére, s a művészet kegyes csalása révén így képzeletének új irányt szabva, ébren szövögethette tovább ábrándos gondolatait.

A két érzelemtípus érzékelhető minősége a műformák természetében ugyancsak megmutatkozik. A *boldog alkonyban* a párbeszédes keret avatja életszerűvé az epigramma szilárd szerkezetét feszegető szerelmi indulatot, Az *ó képe*ben viszont éppen a szonettforma szigorúan kötött szabályai határozzák meg az érzelem mozgásterét.

Eszmény és valóság

Az én *Pandectám* VI. idézett szövegében Kazinczy nyíltan kimondja, hogy Az *ó képe* írása közben Klimesch festménye jelentette számára az elsődleges inspirációs tényezőt. Festészeti, képzőművészeti alkotás közvetlen hatása alatt további versek is születtek, ezek között néhány Lotti ihlette szerelmi epigrammája ugyancsak arisztikus élményhátterű. Kazinczy költői gyakorlata tehát szemmel láthatólag élénk kontaktust tart a szobrászati, festészeti műalkotások eszményi szépségét imitálандó tárgynak tekintő, a képzőművészetet irodalmiasító neoklasszicista poétikákkal, Batteux, Winckelmann, Diderot esztétikai szemléletével.

Az arisztotelészi mimézis elvet átértékelő Charles Batteux fő műve (*Les beaux-arts réduits à un même principe*, 1746) szerint a költészet és a festészet között olyan mély a belső rokonság, hogy szinte bármikor maradéktalanul átvehetik egymás szerepkörét. Végső célját tekintve minden művészeti törekvés azonos: megtalálni és kifejezni a jelenségek mélyén rejtőzködő eszményi szépséget. A művész feladata nem az, hogy a dolgokat közönséges létformájukban ábrázolja, hanem úgy kell őket megjelenítenie,

¹⁴KAZINCZY Ferenc, *Az én Pandectám* VI. 148. f.

ahogy tökéletes állapotukban létezhetnének. Ebből adódóan azonban az egyszerű természet („Nature toute simple”) közvetlenül nem alkalmas az utánzásra, a költőnek, a festőnek a valóságban fellelhető legjobb részek egyesítésével rá kell találnia a „szép természet” („belle Nature”) autonóm tartományára, amely igazán használható nyersanyagot kínál az alkotáshoz. A „szép természet” már nem a tárgyi világ fogalmát jelöli, hanem a természet alkotó fantázia által módosított, idealizált képét. Az értelem szelektív műveletei révén így alakul ki fokozatosan az imitáció valódi tárgya, a „szép természet”-ből elvonatkoztatott eszményi modell („modèle idéal”), amely csak a művész belső lelki valóságában jöhet létre. A természet modellszerepét tehát adott esetben maga a művészet veheti át.¹⁵

Winckelmann ezt a fajta megközelítésmódot a platonizmus irányába vitte tovább. Szerinte az eszményi szépség kifejezése kétféle módon történhet. A művész némi kerülővel úgy is célhoz érhet, ha a „szép természet”-ből kiindulva aktivizálja fantáziáját, teremti szellemi erejét, de van egy rövidebb út is: a görög szobrokban kifejeződő antik szépségeszemély közvetlen imitációja. „A görög művek értői és utánzói a mesterművekben nem csupán a legjobb természetet találják, hanem még többet, mint a természet, valamilyen ideális szépséget, amely – ahogy azt nekünk Plátón egyik régi magyarázója tanítja – a képekből csupán az értelemben vázolódik és jön létre.”¹⁶ A műalkotás nem más, mint az emberi és az isteni vonások szerencsés arányú keveréke: „Az érzéki szépség adta a művésznak a szép természetet, az ideális szépség a fenséges vonásokat; az előzőből vette az emberit, az utóbbiból az istenit.”¹⁷ Diderot később a görög szobrok utánzását előíró winckelmann-i megállapítást tágabban értelmezte: elég, ha a tökéletes imitáció helyett a művész csupán az ott megfigyelt eljárásokat alkalmazza saját alkotói gyakorlatában.¹⁸

Az ő képe komponálása közben Kazinczy ugyancsak hasonló elveket tarthatott szem előtt. Jó példa lehet erre egyik Berzsenyihez írt levele, amelynek a szóban forgó szonettre vonatkozó részletéből élesen kirajzolódik a batteux-i „Nature toute simple”, valamint a „belle Nature”, a „modèle idéal” fogalmi különbsége: „Az igen jól eltalált kép örök ifjúsággal bír, nem úgy mint originálja, kit az esztendők is, a’ gyermekszülés és szoptatás is fonnyaszt. Innen az illusio.”¹⁹ Sophie „originálja” jelen fizikai valóságában nyilván nem alkalmas arra, hogy a költőt az ihletettség állapotába emelje. Szerelmi indulat tárgya csak akkor lehet, ha valamilyen erő alakját meg tudja szabadítani a „Nature toute simple” ráakódott salakjától, ha valamilyen varázslat visszacsempészheti a „belle Nature” szférájába. Az ehhez szükséges szellemi impulzusokat Klimesch portréjától kapja Kazinczy: a neoklasszicizmus képzőművészeten nevelkedett költője természetesen érezhette, hogy az éppen szemlélt szobor vagy kép tökéletesen kifejezi számára a képzeletében élő eszményt, a „modèle idéal”-t. A hajnali merengés félig éber, félig oldott tudatállapotában a kettő pontos egybeesése kijelöli az imitáció tárgyát, amelynek hatására a szonettíró a lelki elragadtatottság állapotába jut. Ez a pillanat azonban még csak az ihlet percét rögzíti, nem pedig az alkotói folyamat kezdetét. Winckelmann útmutatása szerint a technikai kivitelezés szakaszában a művésznak a felkorbácsolt szenvedély után vissza kell találnia a nyugalomhoz, mert csak hideg fejjel maradhat ura a megformálandó anyagnak. Alkotás

¹⁵ Charles BATTEUX, *Les beaux-arts réduits à un même principe*. Paris, 1773. (repr. Genève 1969.) 8. A kérdéskör tanulmányozása során az eredeti szövegen kívül PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája* (Kandidátusi értekezés, Szeged, 1982.) című munkájának elméleti tanulságait is hasznosítottam.

¹⁶ Johann Joachim WINCKELMANN, *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban*. In WINCKELMANN, *Művészeti írások*. Bp., 1978. 10.

¹⁷ Uo., 18.

¹⁸ PÁL József DIDEROT *Essai sur la peinture* című művének gondolatmenetét eleveníti fel. P. J., i. m.

¹⁹ *KazLev.* VIII. 481.

közben mesterséges módon újra át kell élnie ugyan a művet életre hívó élményt, de ez már csak az értelem erős kontrollja alatt történhet: a művész nem válhat rabjává saját teremtő indulatának. Kazinczy szonettjét tekintve ez a kíváncsi tökéletesen teljesült. Idézett visszaemlékezéséből egyértelműen kiderül, hogy a költemény eszméje április 26-án hajnalban fogant meg lelkében, de ekkor még nem ragadott tollat. Az élmény feldolgozásához négy napra volt szüksége, hiszen az első stófa csak 30-án készült el, míg a többi még később, május elsején, többszörösen is átszűrve az értelem korrekciós hálóján.

A festészeti, szobrászati analógiák nyomán született irodalmi alkotásokat értelem-szerűen erősen áthatja a vizualitásra törekvés. Kazinczy szonettjében a lélek mélyén lapuló eszményi szépségfogalom látási érzeten alapuló, képi effektus révén aktivizálódik, a belső elragadtatottság állapota a költőben e két behatás metszéspontján jön létre. Az értelem által rögzített képet ideális alakváltoztatásban már a teremtő képzelet pillantja meg, a hangok közvetítésére is alkalmas kifinomult lelki érzékszervek olykor egész mozzanatsorok élethű leképezésére lehetnek képesek:

Ez Ó! ez Ó! kiáltom, 's csókomat
A' Képnek hányom részegült hevembe';
Igy szállott! így járt, így mozgott! ölembé
Igy süllyedt, elfogadván jobbomat.

Pál József a Kazinczy által csodált, fordított *Iphigenia* kapcsán emlékeztet arra, hogy Goethe Iphigénia cselekedeteit, szavait, sőt az egész dráma kompozícióját Raffaello *Szent Cecília* című festményéhez próbálta igazítani.²⁰

Az eszményi szépség látványától felindult lélek kimondotta a „Képnek” hinti csókjait, hiszen az évek múlásával bájaiból sokat veszített Sophie már aligha tud belőle hasonló heveségű élményeket kiváltani. A Correggio festménye után készült *Io és Jupiter* (1810) című epigrammában viszont mintha éppen fordított lenne a fikció iránya; az érzéki vágytól feltüzelt alkotó fantázia nem éri be a tökéletes szépség ap-
percepciójával, hanem megkísérli életre galvanizálni azt:

Elvesztem! 's ah lányka, te benned vesztem-el! E' csók,
Melly ajakidra nyomúl, engem is elragadott.
Félre te Mennyrázó! fordulj, szép lányka, 's ölelj-meg;
Szedje az emberi lány' csókjait emberi száj.²¹

Io mitológiai figurája mögött – akárcsak az 1810-től kezdve folyamatosan íródo többi erotikus epigrammában (*Venus Callipygos*, *Az elszálló lélek*, *Panasz*, *Heliodora*, *Lyánykámhoz* stb.) – kimondatlanul is Lotti rejtőzködik. Ezek a jobbára konkrét képzőművészeti inspirációnak köszönhető kis versek *A boldog alkony* szerelmi káprázatában fogant szépségesezményt színezik tovább, de az idealizációt lépten-nyomon antropomorf reflexek kísérik. A Correggio vásznon megelevenedő figura éppen olyan élet-szerű benyomást kelt, mint az érzéki fantáziából gyúrt „angyal lányka”; így egyáltalán nem meglepő, hogy Kazinczy mindkettőjüktől csókot követel. Az ő képében viszont az imádat tárgya mindvégig az elvont eszményítés körén belül mozog. A szonettből éppen a csók viszonzására irányuló heves felszólítás hiányzik, a szublimált érzelem egyirányú áradását egy pillanatra sem zavarhatja meg a testi érintés vágya. A költő itt már annyival is beéri, hogy egyoldalúan csak ő veti csókjait a

²⁰ PÁL József, i. m. 134.

²¹ *KazLev.* VIII. 198.

kép felé, hiszen Kazinczy és a festmény Sophie-ja visszavonhatatlanul más és más szféra lakója. A negyedik sor ugyan a „régí láng” újraéledéséről tudósít, de pontosan ez teszi nyilvánvalóvá, hogy az éterivé vált kapcsolat teljesen elvesztette korábbi fizikai jellegét, az egykori érzelem hasonló intenzitással csak a lélek birodalmában élhető át ismét. Mennyivel másképp hangzik *A boldog alkony* harmadik sora, amelyben egyszerűen a lánggal azonosítja magát a lírai én: „Láng vagyok, éltem alél, anyagi lányka!” A szenvedély itt mintha kicsúszna a hidegen mérlegelő alkotó értelem kontrollja alól, ennél a metaforánál semmi sem érzékeltetheti szemléletesebben az érzelem jelenvalóságát. Nem csoda, hogy a szerelmi vágy minden érzékiséget sugalló festmény vagy szobor szögletében Lottit keresi, minden műalkotásba az ő eszményített alakját álmódja bele. A műélmény és a képzelet állandó egymásbajátszása eredményezi azt a hétköznapi valóság felett lebegő, ihletett állapotot, amelyet Kazinczy *A boldog alkonyban* és az artisztikus epigrammákban a nőalakok érzéki megjelenítése, az antropomorfizáció, Az ő képében pedig a tudatosan végigvezetett absztrakció, a glorifikálás eszközeivel ért el. Az eszményi szépség megközelítésének e két eltérő módzatában – Winckelmann terminusait kölcsönözve – az „égi” és a „földi” grácia fogalmi különbsége rajzolódik ki.

„Égi” és „földi” grácia

A fiatal Kazinczy költői ars poeticájáról, nőideáljáról a kassai évek verstermésének egyik reprezentatív darabja, *Az áldozó* nyújtja a leghitelesebb képet. Eszerint a csupán szellemi alakban létező, a mennyben lakó Gráciák az alkotáshoz szükséges égi tudást közvetítik a költő számára, míg a küproszai Aphroditét kísérő Gráciák, akik testi kellemeket rejtő varázsvöruk révén bárkiben képesek szerelmi vágyakat ébreszteni, arra hivatottak, hogy megszépítsék a földi valóságot. Kazinczy a három bájistenő sziluettjén át olyan női eszményt sejtet, amelyben a műveltség, a lelki finomság, az érzékenység mellett az erotikus vonzerő is jelen van; a két princípium megfelelő arányú elegyedése a személyiségben mindenki által érzékelhető, sajátos belső harmóniát teremt.²²

A Lotti iránti vonzalom felerősödése, *A boldog alkony* komponálása idején Kazinczy képzeletben a kassai Gráciák reinkarnációját élte át. „Nem én teszem első a’ tapasztalat, hogy az asszonyi nem sokkal több keccsel tud írni mint mi férfiak, és én is nem itt tapasztalom ezt először. Nagysádnak kedves Asszony-anya, az én örökké imádandó Süsiem, és ennek nagy barátnéja, a’ hasonlóképen örökké imádandó Therése, eleget tapasztaltatták ezt velem. De valóban az a’ szép levél, melly előttem ellapult, újra elhitet, hogy régibb tapasztalásaim igazak voltak, ’s megerősít azon kedves hívésomban, hogy a’ ’szülék’ physionomiájik általmennek a’ gyermekekre, lélekben nem kevésbbé, mint arcban. Nagysád engem visszabájlol ifjú esztendeimre, ’s elképzelem, mit érzettem volna ezen levélkéért ’s Írójáért, ha az volnék a’ ki valaha voltam.”²³ — írja 1811 júniusában Lottinak.

Hogy Susie eleven képmása, Lotti, milyen erős benyomást tett a kassai szerelmi emlékei közt bolyongó Kazinczy fantáziájára, mi sem bizonyíthatja jobban, mint *A boldog alkony* eleven alakleírása. Ebben a női alakleírásban azonban kibillenni látszik az „égi” és a „földi” grácia között korábban tapasztalt egyensúly. Már a „Csókot, lányka!” felütés sem hagy sok kétséget afelől, hogy Kazinczy közeledési kísérlete során itt nyilván Aphrodité társnőinek segítő közreműködésére számít. A harmadik

²² GERGYE László, *Kazinczy Ferenc Gráciái (Kazinczy ars poeticája)*. ItK 1990. 470–498.

²³ *KazLev.* VIII. 567.

sorban az „angyali” jelző ugyan mintha az égi szféra felé mozdítaná vissza a szerelmi ostrom tárgyát, de a folytatás egyáltalán nem a „lyányka” angyalszárnyait festi. Alakját egyre fokozódó izgalommal pásztázza végig az érzéki vágy, s ebből a szerelmet sóvárgó felsorolásból jóformán egyetlen testrész sem maradhat ki. Kazinczy értelemszerűen a csókvtatás eszközeként szolgáló száját említi legtöbbször, ám részletes kitér az arc, a szemek, a homlok, majd felülről lefelé haladva a „gyönyörű nyak”, a „lobogó gesztenyeszőg hajak”, az „ambrás szép melly” élethű ábrázolására is. Az „Ujra / Szádat! Hagyd szívnom, Lolly, lehelleteid!” sor nemcsak azért fontos, mert a költő itt fedi fel a kedves személyének kilétét. Az áldozó záróstrófájában („Oh védjétek az áldozót, Szelidek, / S titkos bájotokat lehellej mennevei / Ajkatok dala’ zengzetébe!”) az egy irányú szellemi áramlásnak a költő csak passzív, befogadó alanya, nem úgy, mint *A boldog alkonyban*, ahol Lolly lehellete kifejezetten az érzéki vágyakat csigázza fel, ahol a lírai én „Amor ősz papja”-ként célzottan a testi bájok iránt mutat fogékonyságot. *A boldog alkonyban* vagy az *lo és Jupiterben* minden eszményítő szándék ellenére a grácia „földi” aspektusa került előtérbe, ahogy ez jól érzékelhető Kazinczy Lottihoz kapcsolódó reflexióiban is: „... mikor ezek a’ Nagysád levelei jőnek, oda előttem ez a nyomorult való világ, valamely kedvező Tündér kikap belőle, mindent elfelejtettem, el még Sophiemat is, s ifjúvá válok Nagysád körül, s nem barátja vagyok, hanem Kedvese, szeretője, szerelmese.”²⁴ *A boldog alkony* heves szépítője nagyon is földi örömekre vágyik, s ezen a tényen még az sem változtat semmit, hogy a „kedvező tündér” keltette ábrándos érzelem rózsaszín szemüvegén át igyekszik szemlélni e „nyomorult való világ”-ot.

A költő Kazinczy azért egészen Sophie-ról sem feledkezett el. Alig több, mint nyolc hónappal *Az ő képe* után elkészítette időrendi sorrendben harmadik feleségének írt szonettjét *A’ kötés’ napja* címmel, amelyben eljegyzésük napjára emlékezik. Az 1812. febr. 17-ének éjjelén született vers alábbi szövegét egy héttel később küldte el Kis Jánosnak:

Melly boldog óra tűnt-fel életemnek,
Midőn a’ két szép testvér’ karjain
Szökdelve jártam a’ vár ormain,
‘S hol a’ pataknál lengenyék teremnek.

Itt lábainál imádott Kedvesemnek,
Elnyúltam a’ part’ bársony hantjain.
Dallott; ‘s elfogva alakján ‘s hangjain,
Megnyílt az ég szememnek és fülemnek.

Storazzi’ szép ajkán nem lebegének
Mennyeibb hangzások mint e’ bájos ének,
Mint e’ hajlékony, rezgő, lágy beszéd.

‘S még bájosbb hang volt, mellyel, megpirúlva
A’ Hold’ szelíd fényénél, ‘s rám simúlva
Ezt nyögte az édes lyány: Tiéd! Tiéd!²⁵

Az „itt festett scénák’ napja”-ként 1804. aug. 24-ét jelölte meg a költő. A vers értelmezése előtt ezért talán nem érdetelen egy pillantást vetni Kazinczy egyik nem

²⁴ *KazLev.* X. 106–107.

²⁵ *KazLev.* IX. 285–286.

sokkal későbbi (1805 január), szintén Kis Jánoshoz intézett levelére, amelyből meglehetősen részletes, érzékeltes képet nyerhetünk a szeretett nő akkori külsejéről: „Sophie középserű termettel bír. Szébb mellyet, szebb kezét, szebb kart, szebb lábat, szebb derekat nem képzelhetsz. Hajai feketék. Képe’ vonásai nincsenek a’ regula szerint, talán bizarrak, mert orra Pálffy orr, de az egész kedves és sokakat bájoló.”²⁶ Ebből a leírásból egyértelműen kitűnik, hogy egykor Sophie sem volt híján a testi bájoknak, arcvonásait pedig éppen a grácia apró szabálytalanságai tették izgalmasan vonzóvá. A kérdés csupán az, hogy maga a vers mit őriz meg e fenti levélrészlet érzéken életszerű ábrázolásából?

A szöveg tanúsága szerint: jóformán semmit. Az együttlét helyszínét, s néhány apró tárgyi részletét rögzítő első strófa után Kazinczy — Az *ó képe*-ben alkalmazott művészi technikát folytatva — nagyon gyorsan eltávolodik a földi szférától. A második versszak közepétől kezdve Sophie mintha nem is evilági jelenség, hanem az Olümposzról idecsöppent égi Gráciák leszármazottja lenne, aki a megszólalásig hasonlít a költőt inspiráló bájistennő. Az *áldozó* záróstrófájából megismert légies figuráira. A lírai én „elfogva alakján ’s hangjain” valósággal átszellemül, a „bajos ének”, a „hajlékony, rezgő, lány beszéd” különleges élmény részesévé avatja. Tekintete csak átsuhan a szeretett nő karcsú árnyékán, a lélek a testi báj helyett a láthatatlan belső szépséget közvetítő énekhangok kiáradására figyel. Az ajkak — A *boldog alkonytól* eltérően — itt nem elsősorban a csók, hanem a dal eszközei; a kifinomult lelki érzékszervek csupa földöntúli benyomást rögzítenek. Az ég értelemszerűen csak e lelki szempár előtt nyílt meg, a fényben, a hangokban, a lengenyék illatában²⁷ láthatatlanul is mindenütt jelen van az isteni elem. Ebben az eszményi környezetben mondja ki Sophie „megpirulva” a boldogító igent, aki mindössze ettől a finoman jelzett arcszínváltozástól kap a vers végére némi életszerű, valóban hús-vér nőre emlékeztető árnyalatot.

A *Negyedik gyermekem születésekor* című epigramma az égi eljegyzés után már a házasság földi örömeit festi, de a kis vers játékos analógiáit ezúttal is belengik a Kazinczytól elválaszthatatlan Gráciák:

A’ három Chárisz lön elébb, ’s úgy Amor utánok.

Látta Sophie a’ példát, ’s monda: követni fogom.

’S íme szavát állá: Phigie, Dencsi, Thalia levének

Itt is elébb, ’s már most játszik ölében Emil.²⁸

Az epigramma keletkezésének körülményeiről így számolt be gróf Dessewffy Józsefnek: „Három leányt szülvén, végre Sophie jún. 18dikán nekem fiút is adott, kit más nap Pataki Prof. Nagy Ferencz, a’ Batrachomyomachia ’s a’ Bion és Moschus’ fordítója, Marcus Aemilius Ferencz nevre keresztelt-meg. Midőn háromszori lebetegedése nékem lányokat ada, nem neheztettem Lucinára, hogy csak leányt ada. De most világosan kimondom, hogy ha negyedszer is lányom született volna, nagyon el fogtam volna búsulni. Ha élne első lányom, azt mondanám, hogy három Grátia ’s Amor van házamnál.”²⁹ Ez az örömdetes családi esemény nyújthatott alapot ahhoz, hogy Kazinczy módosítson az ötletadó Kallimakhosz epigrammán, amely egy negyedik bájistennő születéséről énekel:

²⁶ *KazLev.* III. 254.

²⁷ „Lengenyének nevezém a’ gyöngyvirágot, mely szó nem illik a versbe.” KAZINCZY Ferenc, *A-én Pandectám* VI. 154. f.

²⁸ *KazLev.* IX. 105.

²⁹ *KazLev.* VIII. 597.

Most már négy a Kegy-istennő: hármukhoz imént lett
 A negyedik s most is nedvezi még olaj.
 Mindenben boldog s irigyelni való Bereniké,
 És ő nála nélkül még a Kegyek se Kegyek.³⁰

Kazinczynál Bereniké helyébe tehát Emil lépett, ami persze mit sem változtat azon, hogy a görög mitológia Gráciái lépten-nyomon belopták magukat a széphalmi kúria hétköznapijaiba is. Egyik kislánya bájos lényét ugyanúgy a Gráciákkal hozta összefüggésbe,³¹ mint ahogy tengernyi házi gondja között is valószínűleg ők vezethették tollát, amikor leírta: „Où peut-on être mieux qu’au sein de sa famille.”³² A mitológiába burkolt, átpoetizált széphalmi mindennapok összetartó ereje, sugárzó középontja azonban nyilvánvalóan Sophie volt, akiről férje mind verseiben, mind levelezésében az ideális feleség eszményképét mintázta meg. Kazinczy hű társa nemcsak nyelveket beszélő, művészetre fogékony szellemi partner volt, hanem kitűnő anyja is, aki a természet sugallatát követve maga szoptatta gyermekeit.³³ Ez utóbbi tényt gyakran emlegette büszkeséggel barátainak Kazinczy, később azonban ennek következményeit már némi fanyalgással konstataulta. Idézett levelében *Az ő képe* kapcsán Sophie-ről úgy emlékezett meg mint akit „a’ gyermekszülés és szoptatás is fonyaszt”, ami félreérthetetlen jelzése annak, hogy az „égi” nő valóban sokat vesztett földi bájaiból. Ezért mindig olyan erős a Sophie-hoz írt szonettekben a hétköznapi valóság fölé emelkedés vágya, mint ahogy innen eredeztethető a megformált nőalak áttetszősége, szinte súlytalan lebegése is. *A boldog alkonyban* vagy az *lo és Jupiterben* pontosan fordított a helyzet: itt a képzelet az égi régiókból a földre álmódja az „angyali lánykát”-t, aki az ifjúsággal együtt oly gyorsan elillanó érzéki varázst még jelenvalóságában reprezentálja Kazinczy számára. Sophie *Az ő képe*ben, *A kötés napján*ban a pindaroszi égi Gráciákat idézi, míg Lotti igazán csak azoktól a bájaktól válik izgalmassá, amelyekben a küproszi Aphrodité lányaira emlékezett. A kassai évek alatt gyakran előfordult, hogy Kazinczy egyszerre több nőért is lángolt, érzelmei az egyikről a másikra hullámozgott át, de ez nem okozott törést, diszharmóniát lelki életében, hiszen választottjai kivétel nélkül lényegében ugyanazt a nőeszményt testesítették meg. Most azonban már egyik nőben sem találhatta meg mindazt együtt, amit egykori szerelmeiben akár külön-külön is, érintetlen egységben fellelhetett, ráadásul a két eltérő indítatású érzelem kiegyensúlyozatlan hintajátéka számos alkalommal ébresztett lelkében lelkiismeretfurdalást. Sophie neve állandóan felbukkant Kazinczy Gyulay-családhoz írt soraiban, s ez alól még az a különös lánykérő levél sem jelent kivételt, amelyet 1812. okt. 5-én küldött el Süsie-nek:

„A’ Nagysád’ gyermekei gyönyörű gyermekek. Az a’ Lajos, az nekem eggykor kedves barátom lesz; Lolott pedig — én ugyan Sophien kívül senkit nem szerethetek, ’s elmondhatom, mint régen Merduyka, hogy azon nyolcz esztendő oltá, melyeket vele töltöttem, ’rossz végből’ senki sem kellett, mind az által ha Sophie özvegyen találna hagyni, ámbár lelkem Theréz, Süsie, Polyxén és Niny által egészen el van foglalva most is, mint 1785 oltá a’ két elsővel, 1790 oltá a’ harmadikkal, ’s 1795 oltá a negyedikkel volt: még is kérni fogom, hogy eggy Octóbernek 27dikén már a’ maga 54dik esztendejébe belépett, elránczosodott, előszült, elgyengült emberhez jöj-jön férjhez, ’s azzal hízelkedem magamnak, hogy ha Lolott, az én Lolottom, Yoricknak Elizájához hasonlóit, kérésemet elfogadja, ’s inkább jó hozzám penészes öreghez,

³⁰ *Görög anthologiabeli epigrammák.* Ford. PONORI THEWREWK Emil. Bp., 1891. 21.

³¹ *KazLev.* VII. 69., X. 145., XI. 433.

³² KAZINCZY Ferenc, *A’ méh.* MTA K K 630. 26. v.

³³ *KazLev.* VIII. 481.

mint Erdélynek minden szépséggel bíró Ifjához.”³⁴ A fiatal nő és az öregedő feleség iránt egyidejűleg táplált, ám különböző természetű érzelem ütközése gyakran idézett elő identitászavarokat Kazinczy megnyilvánulásaiban. A *boldog alkonyban* az érzéki vágytól feltüzelt epekedő szerelmes alakjában mutatkozik, a Lottihoz írt levelekben pedig hol a barát, hol a tanító, hol az apa, hol a férjjelelt szerepében közelít a lányhoz. A Sophie ihlette szonettekben viszont hiányzik ez az állandó váltakozás; a szerepkereséssel szemben itt az érzelem egyneműsége egy pillanatil sem hagy kétseget a lírai én tényleges státuszát illetően.

Kazinczy fiatalkori nosztalgiákból eredő hiányérzetét nem elégíthette ki maradéktalanul sem a fikcióként, sem a tényleges valóságként átélt kapcsolat. Hiába volt Lotti Sophie-hoz hasonló szellemi fogékonyságú, érzékeny teremtés, hiába volt az egykor testi bájakban ugyanolyan gazdag Sophie tökéletes feleség: 1810 körül Kazinczy vonzalmaiban a testi és lelki princípium korábbi összhangja megbomlott, a kassai évek gráciámitoszában fogant női eszménykép a valóságban darabjaira esett szét.

Egyensúlykeresés

A *boldog alkony*nak Kazinczy szerelmi lírájában nincs egyenes folytatása. A költő az őt ért kritikával szemben hiába védekezett azzal, hogy a „festés iskolájában nem mind megbotránkoztató az, ami az a' természetben”³⁵, maga is érezhette: önfeltárlakozó őszinteségével túl messzire merészkedett. Ilyen leplezetlen módon már egyetlen későbbi versében sem tett vallomást Lottinak. A *boldog alkony* különös érzékiségtől fűtött, szenvedélyes alaptónusától eltávolodva 1812 után írt epigrammáiban egyfajta érdekes belső egyensúly kialakításán fáradozott: a lelki tartalom érzéki megjelenítésével párhuzamosan megpróbálta a szerelmi érzést belengő erotikumot anyagi jellegétől elvonatkoztatni. Ez a szándék nemcsak a Lotti ciklus számos darabjában, hanem a fordításokban is tetten érhető. Szemléletes példája lehet ennek a Platon nyomán készült *Az elszálló lélek* c. utánérzés:

Ajkaimon lebegett lelkem 's elszállani készült;
Csók leve, hozzád szállt, vesztgel a' siető.³⁶

A kis epigramma motívumai finoman oszcillálnak az anyagi és az anyagtalan pólusai között. Az ajkak vonzásterében csókká átalakuló lélek itt egy villanás erejéig materiális visszfényt kap, de ezzel egyidejűleg ki is von a képzetkörből minden harsány erotikát sugalló jelentéstartalmat. Az érzéki hatásból mindössze annyi marad, amennyi a szellemi érintkezés megjelenítéséhez elengedhetetlenül szükséges. Ugyanez a szubtilis érzelem tölti ki a „Meleagerből” fordított *Lyánykámhoz* két sorát, amelyben a költő kedvesét „lelkem lelke”-ként aposztrofálja.

A két fenti epigrammából leszűrhető tanulságok kulcsot adnak a *Mezei koszorú gróf Gyulai Karolinának* c. versciklus értelmezéséhez is. Helyes olvasata a szerző és a címzett tökéletes lelki rezonanciáját, az érzelem mély, együttes átélését feltételezi. „Ezek a virágok, édes Lolott, görög illatúak. Nur ein fein fühlender Geruch empfindet ihren Duft. És épen ez teszi a' mívet poetai mívvé.”³⁷ — hívta fel Kazinczy a figyelmét az olvasás alapszabályára a verses küldeményhez mellékelte kísérő sorokban. A *Me-*

³⁴ *KazLev.* X. 145.

³⁵ *KazLev.* VII. 314.

³⁶ *KazLev.* X. 279.

³⁷ *KazLev.* X. 276.

zei koszorú szerelmi vallomása jóval tartózkodóbb, stilizáltabb, mint *A boldog alkonyé* volt; Kazinczy most e „virágok tövébe” (Szauder József kifejezése) rejtette el udvarló érzelmeit.

A valóban görögös hangulatú, de főként goethei ihletésű versfüzér egy hosszabb előversből és tizenkét rövidke epigrammából áll. A virágban Kazinczy olyan szimbólumra lelt, amely színe, formája, illata révén igen alkalmasnak tűnt egy nő külső és belső tulajdonságainak érzékeltetésére. A női szépség és a természet zavartalan szimbiózisának élményét öntik szavakba a prologus beszédes mezei virágai, amelyek között a ciklus igazi főszereplője a maga fizikai valóságában jelenik meg:

Lolly ide jár, szedi kincseinket, 's koszorúba kötözvén
Hordja a' szép mellynél 's üstöke' fürtjeiben.³⁸

Az elővers tehát még kifejezetten csak a virágokkal ékesített Lolly testi bájait ecseteli, a ciklus I. és II. epigrammája viszont már arról vall, hogy a külső szépség lelki értékek nélkül mit sem ér. A szép rózsza és a lilium büszkesége, kevélysége miatt nem állja ki Lollyval szemben az összehasonlítás próbáját, akire éppen a szerénység jellemző. A jelképes beszéd gondolati hangsúlyai a következő három darabban is befelé tolnak. A III. epigramma „gyöngye Kőkércs”-e a szépség oltalmát igénylő, törékeny védtelenségét, a IV. játékos szófordulatai a báj ezerarcúságát, örökös megújulási képességét példázzák, míg az V. könnyből születő lengenyéje a szeretett nő érzelmi gazdagságát festi. A VI. epigrammában Kazinczy a látszat és a valóság összevetésének veszélyét elkerülve állapíthatja meg, hogy szeme és szíve választottjában „igazra talált”, aminek egyenes következményeként a VII.-ben képzelete a lány iránt érzett vonzalmát a mitológia leple alatt már Amor és Psyhé szerelmi kettősébe vetíti át. A VIII. és a IX. a szín és az illat előtérbe állításával megint csak a pusztá szemmel érzékelhetetlen belső szépségre fordítja a figyelmet. Ahogy a virágok esetében előbb a bódító illat csigázza fel az érzékeket, s csak ezt követően kápráztat el a látvány, úgy a női vonzerő titka is főként a szép alakot körbelengő láthatatlan, belülről áramló lelki bájban rejlik. Így a IX. epigramma frappáns fordulatai nőre és virágra egyaránt vonatkozhatnak:

Nincsen színe, de van szaga. Ah, e' tarka seregben
Ő egyedül színes, társai mind nem azok.³⁹

A *Mezei koszorú*ban az érzelm természetesen soha nem tárgyát, hanem csak a szeretett lány neveit váltogatja becézgető kedvességével. A ciklus X. darabjában Kazinczy még Gyengyiért verő szívének dobbanásait is a napkeltével nyíló, a napnyugtával csukódó virágszirmok ritmusához igazítja, így aztán aligha eshet nehezére a XI. epigrammában a „kékszemű lányká”-tól kapott nefelejcs hűséget sóhajtó kérésének teljesítése. A versfüzér záródarabjának virága a nárcisz, s ebben a választásban szinte akaratlanul is megcsillan valami az egész ciklust átható érzelm önmagába záruló, kissé narcisztikus jellegéből:

Intesz, szép Narcissza, s ölel Zephyr. Én is öllelek,
Mint Zephyr a' búsat, isteni lányka, csak ints!⁴⁰

³⁸ KazLev. X. 275.

³⁹ KAZINCZY Ferenc, *Az én verseim*. MTA K K 642. 131. f.

⁴⁰ Uo..

A „szép Narcissa” és „Zephyr” testetlen ölelkezésében semmi sem kecsegtet a beteljesülés földi reményével. Az elővers virágokkal együtt hajladozó, bájosan életszerű Lollyjából a *Mezei koszorú* végére semmi sem marad, A *boldog alkony* zárlatának sokat sejtető magabiztosságát („Tóled, Lolly, csak a’ hajnali fényre futok.”) itt hiába keressük. Az „isteni lányka” intése nyilvánvalóan csak egy másik szférából érkezhethet, mint ahogy Psyché sem véletlenül bukkan fel az V. epigramma szövegében. A *Amor és Psyché* mitológiai történetében Kazinczy jelképes kifejeződését érezte Lotti iránt táplált különleges vonzalmának. Ez az élmény hívta életre a *Mezei koszorú* első öt darabjával együtt küldött *Panasz* (későbbi címe szerint: *Idához*) két sorát, amelyben az érzelmi ambivalenciát a közeledés és a távolodás egyidejűségének paradoxona érzékelteti:

Távol vagy mindég ’s mindég közel, Eddy! Szemem lát,
Hall fülem; ah de karom, Eddy, hujába keres.⁴¹

Az *Amor–Psyché* mítoszkörben növekedő érzelem azonban még plasztikusabban formálódik meg az 1813 júliusában írt *Canovánek Psychejére* c. epigrammában:

Oh a’ mennyei lányka! miként ömlött-el alakján
Mind az az ék, mellyel Küprisz igázni szokott!
Vérem hűl ’s gyúlong — Boldog, boldog Lepe! — Vagy te
Lépj-ki a’ márványból, lányka; vagy én legyek az!⁴²

A vers első pillantásra csupán a 1810-ben született *lo és Jupiter* pontos képmásának tűnik. Alaptónusuk, szerkezetük valóban hasonló, mégis van különbség a két epigramma között. Az *lo és Jupiter*ben felizzó érzékiség kimondottan a földön, az emberi szférában kereste a beteljesülést, a *Canovánek Psychejére* azonban ennél jóval összetettebb lélektani szituációról árulkodik. Az utolsó sor ugyan látszólag egyenértékű alternatívát kínál a lírai én és Psyché-Lotti számára az egyesülés lehetséges formáit illetően, de az ismert görög mítosz közegében nem lehet kérdéses, hogy a vers zárlata csak az égi dimenzió felé fordulhat. Az antik hagyomány szerint *Amor és Psyché* szerelme a földön beteljesületlenségre ítéltetett, ám egymás mellett való kitartásuk mégsem volt hiábavaló, hiszen végül örök boldogság osztályrészesei lehettek az égben. Psychét már az ókorban is lepkeszárnyakkal ábrázolták; a lepke a regeneráció, az időtlenség, a halhatatlanság jelképe.⁴³ Hasonló értelmet kap mindez Kazinczynál is, hiszen az öregedő férfi és a sugárzóan fiatal lány kölcsönös vonzalmát evilági fogalmak szerint nem keretezheti a realizáció lehetősége. Az igazi szerelem kohójában azonban átszellemül az izgatóan szép alak, az anyagi forma által keltett érzéki vágy, amelynek beteljesülése az ajkak érintkezésénél (*lo és Jupiter*) jóval többel, a tökéletes eggyé olvadás égi távlatával kecsegtet. Így hullámszik végig a versben az érzelem a reménytelenség és a remény között, hatásosan imitálva Canova szobrát, amely ugyanezt a kettősséget a zárt testi forma és a kezek alkotta szabad térbeliség ellentétével érzékelteti.⁴⁴

1813 körül tehát Kazinczy már szemlátomást eltávolodott A *boldog alkony* vagy az *lo és Jupiter* direkt lírai kifejezőmódjától. Az átalakulás legjellemzőbb típusváltozatai a bemutatott versekkel jól szemléltethetőek. Az *elszálló lélekben* a szerelmes csókja a korábbi gyakorlattól eltérően csak szublimált formában van jelen, a *Mezei*

⁴¹ Kazlev. X. 276.

⁴² Kazlev. X. 479.

⁴³ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia*. Bp., 1983. 313.

⁴⁴ Rudolf ZEITLER, *Klassizismus und Utopia*. Stockholm, 1954. 104. Idézi: SZAUDER József, i. m. 538.

koszorú egyensúlyt teremtve a testi és a lelki minőségek között érezhetően ez utóbbiakra koncentrált, a *Canováának Psychejére* pedig már nem is a földi világban keresi a beteljesülést. A korszak egészére nem a *Venus Callipygos* pajzán célzásokban bővelkedő erotikája, hanem a *Heliodora* eszményi rajongása a jellemző. Ebben az időszakban Kazinczy csupán egyetlen olyan verset írt, amely nem illeszthető be zökkenőmentesen a fenti vonulatba. Az 1813 márciusában született *Vád és békeből* a testetlen, eszményítő ábrándozás éppúgy hiányzik, mint a testi bájokat fürkésző érzékiség:

Hittem az esnek — ah! azt a' hold 's a' csillagok hallák,
'S értte kezessé lett, 's mennyi gyönyörrel! az éj.
'S ím játszottva vagyok! Menj, menj! Én kába! ki minden
Boldogságomat egy lyánka' kezébe tevém!
Mit? nem igaz? lássad levelét; elfogtam. Igaznak
A' legszemtelenebb sem meri vetni cselét. —
Ah! de te sírsz, nyakamat karod általölelte, könyedtől
Arczomat ázni érzem. — Csalfa! feledve hibád.⁴⁵

Az epigramma erős indulati töltésével, a monológba oltott dramatizáltság formai jegyeivel *A boldog alkony* párversének, tartalmát tekintve viszont éppen fonákjának, sőt az ott bemutatott szituáció egyenes paródiájának tűnik. Vajon mi lehetett e vers megírásának igazi indítéka? Valóban az, amit a Döbrenteknek küldött levélben a „Jegyzete a' Kiadónak” rögzít az *esküvés* szó archaikus és alakváltoztatának magyarázata kapcsán, tehát hogy „Olvasóját az elavult szóra szoktassa”?⁴⁶ Vagy talán inkább az öregedő, féltékeny férfi öniróniától sem visszariadó reális helyzetértékeléséről van szó, amellyel korábbi, megalapozatlan magabiztosságát (*A boldog alkony*) figurázza ki? S a megbocsátás nagyvonalú gesztusában nem az elképzelt egyszerre kínos és komikus szituáció megoldásának egyetlen lehetséges módja sejlik-e fel? Bizonyosat nem lehet tudni; a *Vád és béke* konkrét élményalapjára vonatkozóan nem ad közelebbi támpontot sem a kéziratot hagyaték, sem a levelezés. Akármilyen legyen azonban itt az igazság, annyi kétségtelen, hogy 1813 után Kazinczy Lotti iránti szenvedélye csilapulni látszik, majd az erdélyi személyes találkozást követően végérvényesen nyugvópontra jut. Andrásfalvi útjára leánya, Eugénia is elkisérte, s ekkor a szerelem már nem több, mint barátsággá szelídült, gyengéd érzelem, amely nemcsak Kazinczy, Süssie és Lotti kapcsolatát sugározza át, hanem áthatja az Eugénia és Lotti között szövődő vonzalmat is. Az elválás pillanatát, a búcsúzás élményét önti formába a Lotti ihlette költemények utolsó darabjaként a *Dédács* c. epigramma:

Sztrígy' s Maros' Istenei, kiket a' gyep szőnyege szóllít
Tánczra, és tí, kiket az agg szilas' éje fődöz;
És te, kies völgy itt, sziklás vadonidnak ölében,
Mellyre a' Dévai vár' orma busongva nevet.
Vendégtek megyen; ő titeket most lát-meg utolszor:
Oh, de ti hagyjátok zengeni néha nevét!
És mikor Ő ide lép, s a' víz' szélére hanyatlik,
És mikor a' szeretett Lotti kiáltja Zsenit,
Zúgjátok neki: Távozik az, s messzére! de lelke
Hozzád, élte' kegyes Angyala, visszasohajt.⁴⁷

⁴⁵ KazLev. X. 478.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ KAZINCZY Ferenc, *Az én verseim*, 47 f.

A „Hat esztendeje” elakadt epigrammát Kazinczy csak 1823-ban gyúrta egységes egésszé. A vers ezúttal is mitologikus keretbe illeszkedik, de most ez nem halványítja el a művet életre hívó érzés valóságalapját; a *Dédács* az első és utolsó olyan költemény a Süsie és Lotti búvkörében született lírai alkotások sorában, amelyben Kazinczy alkotó képzelete minden eszményítés, emelkedettség ellenére lényegében mindvégig a realitás talaján marad. „Legmélyebben abból az érzésből meríti hitelét, mely végig jellemző volt a Süsie-Lotti, majd a Lotti iránti szerelemre, s amelynek utolsó költői kifejezése az egész érzelmi viszonyra ráüti pecsétjét: az ambivalenciából. ‘És mikor Ő ide lép, s a víz szélére hanyatlik’ — ez Süsie, ‘És mikor a szeretett Lotti kiáltja Zsenit’ — ez Lotti. De a ‘Zugjátok neki’-ben kit jelöl a neki? Ki a költő ‘élte kegyes angyala’? Hiába írta később Kazinczy a vers címe (*Dédács*) alá gróf Gyulay Ferencné nevét: az utolsó sorokban Lottihoz sóhajt a költő, legszebben s véglegesen elbúcsúzva a lány körüli álmodozástól, ábránd teremtette lényegétől, tündéries tájától.”⁴⁸ — tapint rá a lényegre Szauder József.

Az *erdőtől*, *A boldog alkonytól* hosszú út vezet a *Dédácsig*. Az egyes versek e bizonyult lélektani folyamat legfontosabb állomásait mutatják, amelynek végpontján Kazinczy lényegében visszatér eredeti kiindulópontjához. Az egymás érzelmi, időbeli tőszomszédságában született *Az erdőt* és *A boldog alkonyt* még a Süsie-ről Lottira áttevődő, de egymással természetesen szorosan összefüggő vonzalom hívja életre, hogy aztán a Lotti-szerelem ebből a kettősségből kiválva hosszú időre önállósuljon, majd végül a *Dédácsban* újra egyesüljön vele. De vajon milyen érzelmi pályát futnak be a Sophie ihlette szonettek? Hoz-e változást, új színt a korábbiakhoz képest utolsó magánéleti tárgyú szonettje, *A sajka*? Nézőpontját, megközelítésmódját tekintve, feltétlenül. Az 1819 novemberében készített, elsőként Kishez küldött vers szövege a következő:

Csalárd örvények, vad sziklák között
Sajkám lebegve futja víg futását,
‘S kacagja a’ bosszús szél’ ‘s hab’ duzzanását,
‘S szirtjeit, melyekbe olly sokszor ütközött.

Nőm ‘s e’ kisdud csoport az Üldözött’
Arczáról csókkal törlik izzadását;
‘S lantom, szelíden zengve a’ szív’ habzását,
Az árbóczon függ, myrtusai között.

Köd, éj borítja útaimat megint;
De rám amott egy szép csillag tekint,
‘S szent hittel tölti-bé a’ csüggedt szívét.

Elő! elő! bár mik rettentsenek!
Bajában nem hagyják az Istenek
A’ Szeretőt, a’ Művészt, és a’ Hívet.⁴⁹

Ami már első ránézésre is feltűnő: Kazinczy tekintete a korábbi szonettekkel eltérően most nem a múltba réved, hanem kifejezetten a jelenre irányul. Ezen kívül alaposan megváltozott a versbeli történések színtere is, hiszen *Az ő képe* vagy *A’ kötés napja*

⁴⁸ SZAUDER József, i. m. 416.

⁴⁹ *KazLev.* XVI. 530.

idillikus környezete, hermetikusan zárt közege helyett itt a lírai én sajkája állandó ütközéseknek kitéve sodródik a „csalárd örvények”, a „vad sziklák” között.

Az ötödik sor utolsó szava némi töprengésre ad okot. Mint tudjuk, *Az erdőt* író, Sophie-nál „rajta vesztett” Kazinczy a „remegő kedves” helyett eredetileg „üldözött”-et akart írni. Nem nehéz kitalálni, hogy a Súsie-ről ábrándozó szerelmes lelkiismerete kinek a szemrehányó tekintete elől próbált elrejtőzni. Annál érdekesebb, hogy ezúttal valóban „üldözött”-nek nevezi magát, ám Sophie itt éppen hogy az oltalmazó szerepében lép fel. Mi sem bizonyíthatja ékebben, hogy az üldözés értelme alapvetően megváltozott Kazinczy számára! Hiszen tizenkilenc évvel ezelőtt Sophie valóban lehetett ugyan férje „üldöző”-je a gondolati kicsapongások megakadályozása érdekében, de ennek a vers írásának pillanatában nincs már semmi aktualitása, a lírai én másvalamivel, másvalakivel szemben keres a szűk családi körön belül védelmet. Lelkében kialakultak az 1810 körül felparázsló szerelmek, az élet harcaiban aktív részt vállaló feleség felé fordulás attitűdjé ábrándkergetés helyett a valósághoz való visszakanyarodást, a kívülről érkező kihívások felvállalását sugalmazza. Erre utal a hatodik sor költőileg talán nem túl szerencsés, de a kialakult helyzet jellemzésére annál találóbb képe: az üldözött arcáról szerettei „csókkal törlik izzadását”. A csók itt nyilvánvalóan nem zár magába erotikus jelentéstartalmat, még csak nem is a platonai értelemben vett kifinomult szellemi érintkezés eszköze, hanem a mindennél fontosabb lelki összetartozás közösségi erejének szimbóluma. Ebben a környezetben a külső fenyegetettség ellenére szelíden zenghet a költő mirtuszos lantja.

A szonett második felében a „köd, éj” és a „szép csillag” kontrasztjával a küldetés teljesíthetőségének reménye fogalmazódik meg, de a lírai mondandó igazi gondolati hangsúlya az utolsó sorba helyeződik. Az istenek eszerint nem hagyják magára „A’ Szeretőt, a’ Művészt, és a’ Hívet”, s ebben a jól körülhatárolt trichotómiában a kassai évek költői ars poeticájának egyik alaptétele, az élet, a költészet és az általános emberi magatartás egységének vágya ölt testet.⁵⁰ *A sajkában* Kazinczy kísérletet tett *Az áldozóban* kifejezésre juttatott élet- és művészeteszmény reprodukciójára, de a valóságban ekkor már régóta szétartó, egymástól elváló tendenciák újraegyesítése csak mesterséges úton sikerülhetett. A szonett élet és költészet között csak az allegória elvont szintjén teremt egyensúlyt, s így nem szünteti meg, hanem csupán elfedi a lélek mélyén állandósuló hiányérzetet. A *Dédúcsban* és *A sajkában* az elképzelt érzelmi viszonyok helyébe valóságosak lépnek: Súsie és Lotti barátát minősül vissza, s Sophie alakja sem szorul már a múltat idéző eszményítésre. Kazinczy úgy tesz, mintha kielégítené a hajdani szerelmekkel kialakított új típusú kapcsolat, mint-ha Sophie a földre tudná varázsolni az életet átpoetizáló harmóniát, de a kialakult helyzet kényszerű elfogadásában kimondatlanul is ott rezeg a bánat, az egykori boldogság visszahozhatatlanságának fájdalma.

Kései szerelmi líra

Kazinczy élete utolsó hat-hét évében érzhetően távolodni kezdett a fentiek során vázolt élménykörtől, de szerelmes verset még ekkor is írt. Igaz, ennek valódi oka nem annyira a primer élmény, mint inkább örökös formai kísérletező kedve lehetett. 1824-ben megírta az *Új láncz* c. költeményét, s ezzel a szonett után hozzájárult egy nálunk korábban kevésbé ismert strófaszerkezet, a ritornell népszerűsítéséhez. *A’ Méh* c. kéziratos kötet bejegyzése szerint a forma felé Wilhelm Müller fordítot-

⁵⁰ Az eszményekhez való mindenkori hűség követelményét külön epigrammákban (*Állhatatosság, Hébehez*) is megfogalmazta.

ta figyelmét. Ritornelljei közül hármat is bemásolt gyűjteményébe az alábbi kommentár kíséretében: „Ich reime mit dem Vocalen im 1 u. 3. Dritten Verse Assonant und mit dem Consonanten im u. 2. (Allit) die Vereinigung dreyer Ritornelle zu einem Gedicht gibt ihrem lyrischen Ton und die italienische Localfarben mögen an die Heimat dieser Form erinnern.”⁵¹ A ritornell zárt versszakszerkezete önmagába visszatérő rímképletével (axa, bxb, cxc) igazán jól illett a formákkal mindig szívesen bíbelődő Kazinczy költői alkatához.

Az *Új lánczot* életre hívó élmény gyökerei ugyancsak a kassai évekig nyúlnak vissza. A vers Váczy János szerint⁵² egy harmincöt évvel korábban kialakult szerelmi háromszög szereplőire vonatkozik:

Ő mást szeret, mást én is, s lángolással
Mind ő mind én. De Amor ránk mosolyga,
S a' két szerelmezt összefűzte egymással.

Jött, ment, meg' jött; elsárgúla, elpirúla —
Merjek? ne merjek? kérdezém magamtól,
S ajak, kebel, szív egygyüvé szorúla.

Én Ánikóért, ég ő Bandijáért.
Küzdünk; de oh ki küzdjön Amor ellen!
S bugdosgatunk, s ki tudja mint s miért?⁵³

Kazinczy 1790 körül nemcsak Radvánszky Teréz, Radvánszky Polyxéna és Kácsándy Zsuzsanna iránt mutatott élénk érdeklődést, hanem barátjának, Bárczay Ferencnek ifjú felesége is vonzalmat ébresztett lelkében. Jenny (Jeanette) hűséges maradt férjéhez, de Kazinczyval szemben sem volt elutasító. A viszony aligha lépte túl az ártatlanság erkölcsi kereteit, de maga az érzelem nagyon jellemző az akkori Kazinczy szerelmet minduntalan az irodalommal vegyítő, az átélt helyzeteket irodalmi művek helyzetéibe, figuráiba transzponáló magatartására. Ezt a szituációt Goethe *Stellájá*val rokonította, s erre a körülményre a dráma egy példányát ajánlva külön is felhívta Bárczay Ferenc figyelmét *A' Jenny barátjának és az enyémnek* c. alkalmi versében:

Még mindig sírsz, még mindig hullnak
Kebledbe néma könnyveid:
Vedd ezt, barátom, 's megtágulnak
Eggy kis korig gyötrelmeid.⁵⁴

Kazinczy egyik 1794-ben Kis Jánoshoz írt levelében nem maradt adós a szereplők pontos azonosításával sem: „Sztellám Abaújavári Szolgabíró Bárczay Ferencz Urnak van dedicalva. Ez a' szegény barátom épen úgy járt, mint *Sztellában* Cecília. Ceciliát szerette Fernando, de az állhatatlan Fernandó Ceciliát elhagyá és Sztellát kezdé szeretni. Azonban szerette Ceciliát is, Sztellát is. Ez vala az én szegény barátom sorsa. Jenny ötet is szerette, de mást is.”⁵⁵ Nem nehéz kitalálni, hogy a másvalaki szemelyében Kazinczy itt csak magára gondolhatott.

⁵¹ KAZINCZY Ferenc, *A' méh.* 54. f.

⁵² VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora.* I. köt. Bp., 1915. 402.

⁵³ KAZINCZY Ferenc, *Lyrái költsék.* MTAK Kt K 622. 149. f.

⁵⁴ *Kazinczy Ferenc összes költeményei.* Kiad. ABÁFI Lajos. Bp., 1879. I. 138.

⁵⁵ *KazLev.* II. 341.

Valószínűleg hasonlóan konkrét élményháttere van két később született ritornellnek, az *Esős napnak* (1827) és a *Gátlásoknak* (1827) is, de ezekről nem tudunk semmi közelebbit. Költői értékük csekély, akárcsak az 1831-ben írt, hangulatában, témájában, fordulataiban *A boldog alkonyt idéző Édes kinnak*. A fentiekén kívül még egy olyan műve van Kazinczynak ebből az időszakból, amely szerelmi tematikájú, a *Csemegekre* (1828) c. epigrammafüzér. A huszonnégy tételből álló ciklus játékosan forduló, billenő ötleteivel a *Mezei koszorúra* emlékeztet, de annak érzelmi valóságfedezete nélkül. A rövid kis versikékben érezhetően nem a tartalmi tényezőn van a hangsúly, hanem a csengő-bongó rímek kellemes hangzásán, a szellemes szófordulatokon.

A ritornellek Kazinczy több évtizedes, tárgyait folyamatosan váltogató szerelmi lírájának záróakkordjait jelentik. Noha ebben az élménykörben magasabb művészi színvonalú versek is születtek a XIX. század első harmadában, Kazinczy önálló fejezetet kaphatna a magyar szerelmi költészet történetében. Bonyolult lelki alkatának vizsgálata önmagában véve is izgalmas probléma, az élet és az élmény, valamint a mű és a műélmény sokféle ágazó kapcsolatait boncolgató költeményei joggal tarthatnának szélesebb körű érdeklődésre számot.

László Gergye

LA RÉINCARNATION DES GRÂCES DE KASSA (La formation des idéaux de femme de Kazinczy)

Pendant ses années passées à Kassa, faisant la cour aux demoiselles Radvánszky et à Zsuzsanna Kácsándy, Ferenc Kazinczy, vivant dans l'atmosphère du culte néoclassique des Grâces, avait formé une philosophie de vie pour soi-même, qui promettait l'harmonie totale de la poétique et de l'amour.

Dans ses rêves, même après de son emprisonnement, il a conservé cet idéal de femme, formé des ces mémoires de jadis; dans sa femme et un peu plus tard, dans la fille de Zsuzsanna Kácsándy, Lotti, il prétend de découvrir certains traits de cet idéal des années 1780. Ses sonnets amoureux, ses épigrammes sont nés sur le point de conflit des deux types de sentiments différents. Or, ces poésies, au lieu de l'harmonie sont déjà pénétrées de tension, l'idéal, conçu dans le mythe des Grâces, est décomposé. Dans la fascination de l'amour de Lotti, qui repousse de plus en plus la figure de l'épouse Sophie, pour Kazinczy, la Grâce "céleste" et "terrestre", l'idéal et la réalité se détachent, pour retrouver plus tard, avec l'apaisement de la passion, une sorte d'équilibre entre les pôles extrêmes.

A CENTRALISTÁK HAZAI ELŐZMÉNYEI 1848 ELŐTT*

Az Eötvös József és Szalay László vezette centralista csoportról nemegyszer megállapították már azt, hogy tagjait kiemelkedő és naprakész európai műveltség, világtávlat, összehasonlító látókör jellemezte. Sokkal kevesebb szó esett viszont eddig hazai eszméi előzményeiről, mintha európai távlatú kezdeményezéseiknek ellentmondott volna az, hogy itthoni eredményekre is támaszkodni igyekeztek.

Az utóbbiról való hallgatásnak az volt az oka, hogy nézeteiket már a kortárs ellenfelek szervetlennek, életidegennek, idegenből másoltnak igyekeztek beállítani. Az alaphangot e téren maga Kossuth Lajos adta meg, aki a *Pesti Hírlap* szerkesztői székétől megválva egyik cikkében nagyon lebecsülően nyilatkozott utódainak az „európai intézmények”-et kultiváló politikai felfogásáról és „szobatudós papiros-gondolatai”-ról (*Partium s Erdély. Pesti Hírlap* 1844. VI. 27.) Voltaképp az ő prejudikált ítéleteinek vonalán haladt tovább a *Budapesti Híradó* szellemi vezére, gróf Dessewffy Emil, aki sorozatosan „utánzási viszketeg”-gel, azaz a nyugati államelméletek másolásával vádolta a centralistákat. Azzal, hogy „az életdús honi növények helyébe idegen éghajlat s idegen föld szülötteit” ültetik át. (Az állítás először a lap 1844. VII. 12. számában hangzott el.) Ezzel kapcsolatosan pedig ő és társai utóbb nemegyszer Eötvösök szemére vetették a hazai jelen reális állapotainak mellőzését, a nemzeti múlt, a nemzeti jellem és sajátosságok semmibe vételét, továbbá az elméletek zsarnokságát is, amely szerintük a centralisták javaslatain erősen érződik. Visszaautasították azt, hogy a magyart — úgymond — „született majmává” tegyék más népeknek. Kedvelt vádjá volt továbbá a *Budapesti Híradó*nak, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztői nem törődnek a valódi élettel, általános jelszavakat húznak rá a magyar valóságra. (Vö. *BpH* 1844. VII. 19., 21., 23., VIII. 13., IX. 15., X. 4., 1845. I. 19., 28., VII. 13., 17., 18.) S alig jelent meg 1845 elején a *Nemzeti Újság*, főszerkesztője, Lipthay Sándor máris megismételte a legsúlyosabb vádat: azt, hogy elszakítják múltjától a nemzetet. (I. 21.) Ezek az egyoldalú ítéletek azután jócskán közrehatottak abban, hogy az utókor történetírása nem fordított elég gondot a centralisták hazai elődeikhez való kapcsolódásaira, hogy nézeteiket olykor mint az európai alkotmányfejlődés idehaza szervetlen változatát értékelte, melynek a hazai múltban nem voltak előzményei.

1. A teréziánus–josefinista program és a centralisták

A történeti valóság azonban ennél jóval összetettebb. Szalay László és társai politikával rendkívül áthatott, reformeszméktől visszhangzó légkörben nőttek fel: 18–20 éves fiatal emberek voltak Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey ellenzéki fellépésekor, az 1832–36. évi országgyűlés nagy fontosságú vitáinak idején. Eötvösnek ez idő tájt Dessewffy József, a rendi ellenzék vezére atyai barátja, Szalay pedig Kölcsey patvaristája volt, utóbb Trefort előtt Széchenyi alakja lebegett legfőbb ideálul, — hogyne

* Részlet egy készülő monográfia előtanulmányaiból

érdeklődtek volna hát ők azok után, akiket idehaza törekvéseik előfutárainak tekintettek.

Szalay Lászlónak első közreadott politikai tárgyú írása, *Kollár Ferenc mint publicista* című, 1839-ben tartott akadémiai székfoglalója már a címevel is orientál: az ifjú jogtudós egy olyan elődöt magasztal fel tanulmányában, ki Mária Terézia támogatásával 1764-ben élesen szembefordult a magyar nemesség egyoldalú rendi törekvéseivel, s akinek ezért a neve, emléke e nemesség előtt a leggyűlöletesebb volt.¹ Másrészt Szalay *Büntető törvénykönyv I.* címmel a *Pesti Hírlap* 1844. december 11-i számába írott vezércikkében megvallja azt is, hogy fiatalokorukban abból az 1790–1792 között megjelent politikai pamfletirodalomból merítették hazai publicisztikai ismereteiket, mely II. József „dicsó” törekvései nyomán bontakozott ki.² Célkitűzéseiknek a terézianuszozefinista reformokkal való összevetése meg is győz arról, hogy valóban sok szállal kapcsolódtak a felvilágosult abszolútizmus monarchiabeli kezdeményezéseéhez.

Kollárról szólva Szalay az általa rendkívül tisztelt francia jogászok mellé állítja őt. Pályáját saját korában is élőnek tartja, mert „a közvélemény az általa megpendített eszmék közül többeket sanctionáltat.” Kiemeli, hogy Kollár eredményeiben közrehatott Kaunitz és van Swietennek, Mária Terézia két vezető politikusának segítségével, kik „nagyszerű reformok barátjai” voltak, „az emberiség szellemétől vezéreltetve”. Szalay szerint előde a magyar egyháznak a római kúriától való függetlenségét bizonyító munkájában az ügyet „annyi történet- és törvénytudományi alaposzággal fogá fel...”, minővel előtte s utána a magyar közjog bármi pontját nem senki.” A megemlékező középpontba állítja azt a tényt is, hogy Kollár tevékenysége része volt a XVIII. század közepén megindult összbirodalmi modernizációnak, mindannak, aminek változatlan szükségyszerűségéről az ifjú publicista meg van győződve: „... Hatásának ideje éppen azon korbá esik, melyben — dicsőség érette a nemeslelkűeknek — felülről tétettek általános javításokra az indítványok. A tudományalakat akkor nyerni kezdő közgazdaság filantropiai elvei alatt új virulásnak induló ipar és kereskedés, a trónusról lehatott sugárnál fogva felegyenesedett tudomány és művészet az udvarok védpajza alatt hadat üzentek a szabadítókos osztályoknak”.

A centralisták vágyálma volt mindez politikai tevékenységük egész folyamatában: egy olyan uralkodó eljövételében reménykedtek, mint amilyen Mária Terézia volt, s még inkább II. József. E két fejedelem égise alatt indult meg tudvaleműleg az országnak az a polgári fejlődése, amelyet ők kiteljesíteni kívántak. S amelynek a hazai nemesség irányításával történő megvalósításában kevéssé bíztak. Természetesen nincs arról szó, mintha Szalay és társai az abszolútizmus bárminő megnyilvánulását helyeselték volna — politikájuknak épp a hatalom korlátozása, ellenőrzése, a kormányzat és a törvényhozás felelőssége állt középpontjában —, s azt is nagyon jól tudták, hogy a felvilágosult abszolútizmus reformtörekvéseivel nem a feudális rend megdöntését, hanem éppenséggel annak megerősítését tűzte ki céljául. Ám ezzel együtt is nyilvánvaló volt előttük, hogy Magyarország a XVIII. század közepén indult el a modernizáció útján; hogy a két uralkodó (s még II. Lipót is) olyan reformokat indított el, amelyeknek realizálása az általuk kívánt polgári társadalomnak alapja lehet.

A Habsburg-monarchia fennállásának szükségességében mélyen bízó centralisták II. Józsefben látták uralkodói eszményképüket. Újra hangsúlyozzuk: természetesen nem a „kalapos király” mereven autokrata módszereihez vonzódtak, hanem ahhoz,

¹ SZALAY László: KOLLÁR Ferenc mint publicista. In Uő., *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. 1–17. — KOLLÁRRÓL: JÁN TIBENSKÝ, *A királyi könyvtárosa*. Pozsony, 1985.; GYURIKOVITS György, *Keresztényi Kollár Ádám élete*. Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. k. 3–26.

² Uő., II. k. 15–20.

hogy József — újra idézzük Szalayt —, „...ha életében nem, úgy sírjában áldott szabadelmű fejedelem” volt, hogy korában „használatba kerültek az addig rejtett eszmétők”.³ A továbbiakban Szalay nagy elismeréssel illeti József országlásának roppant hatását, humánus szempontú rendelkezéseit, azt, hogy a XVIII. század felvilágosult filozófiájával kapcsolatban állott. Azt viszont bírálja intézkedéseiben, hogy mellőzte az alkotmányos formákat. (Ez a kritika különben az abszolutizmus 1849 utáni felerősödésének korszakában jóval elmarasztalóbbá válik.) A szerző két típusra osztja az 1791-es országgyűlés résztvevőit: egy reakcióra, mely az 1764. évi diéta kiváltószórázó szellemiségét képviselte, s egy másikra, mely „az emberiség legbecselebb szerzeményeire ügyelt” József reformjaiból, s melynek ő követőjéül vallja magát. Az ifjú Szalay egyébként igen könnyen tájékozódhatott a felvilágosult abszolutizmus törekvéseiről: apja könyvtárában — a kor egyik nagy könyvgyűjtője volt! — ott sorakoztak az említett országgyűlés körül keletkezett röpiratok.⁴

A centralistákban mindenekelőtt az kelthetett rokonszenvet a királynő és fia iránt, hogy mindketten felismerték birodalmuk elmaradottságát a nyugat-európai fejlődéshez képest, s képesek voltak szakítani a sok évszázados beidegzettségekkel. Még inkább együttérzésre készíthette irántuk őket az, hogy reformjaik középpontjába az államszervezet korszerűsítését, az általuk olyannyira kívánt centralizációt, a rendi államigazgatás visszaszorítását, majd eltörlését állították.⁵ Hozzátevé, hogy már e közigazgatási reform első lépése, az 1749-es Haugwitz-féle reform a centralisták által szintúgy nagyon sürgetett másik újítással, a nemesi adómentesség eltörlésével függött össze, amelyet birodalomszerte végrehajtottak, kivéve — a rendek ellenállása miatt — Magyarországon. S Eötvösök, akik az 1830-as évek második felétől kezdve programjuk ugyancsak fontos részének vallották az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elkülönítését, nagyon is méltányolták mindazt, amit e téren Mária Terézia és II. József elindított. A királynő egyébként éppen abban az évben kezdeményezte ezt, amikor Montesquieu-tól megjelent *A törvények szelleme* — a centralisták egyik alapkönyve —, mely a különválást a modern állam egyik feladatáént jelezte meg.

Anyja és fiú az említett korszerű államapparátus alapjaként minél több szakember, szakképzett értelmiségi közreműködésére kívántak támaszkodni — hogyne vonzotta volna ez a törekvésük is a honorációrok egyenjogúsításáért, a polgári értelmiség társadalmi szerepéhez juttatásáért, a „Tengelyi Jónások” feladatvállalásáért küzdő centralistákat! Ők tudvalevőleg a nálunk még kialakulóban levő polgárságért is sokat tettek — e téren szintén az említett uralkodók nyomában, kik a polgári származású személyeket először tekintették az államhatalom egyenrangú partnereinek.

Kétségtelen, hogy bármily sok vonatkozásban voltak is követői Szalayék a felvilágosult abszolutizmus úttörésének, a legjobban a központosítás, azaz a megyék megrendszabályozása vonzotta őket. Mária Teréziának 1768-ban a főispánok számára adott utasítása sorra olyan elveket szögezett le, amelyeket utóbb Eötvös mind *A falu jegyzőjének*, mind a *Reformnak* középpontjába állított.⁶ Ez a rendelkezés ugyanis amellet foglalt állást, hogy a vármegyék beligazgatásában oly mértékű különböző-

³Uo. 16.

⁴Uo.

⁵Mária Terézia reformjairól: Hanns Leo MIKOLETZKY, *Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert*. Wien, 1967.; CSIZMADIA Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Bp., 1976.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980.; KÖPECZI Béla, *A felvilágosult abszolutizmus ideológiája*. Világosság, 1987. 8–9. sz. 502–514.; Ifj. BARTA János, *Mária Terézia*. Bp., 1988.

⁶Mária Terézia főispáni utasítása. In CSIZMADIA Andor szerk.: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Bp., 1979. 65–84.

ség tapasztalható, hogy a közgyűlések menetét hatékonyan szabályozni szükséges. A megyei hivatalnokok ne lehessenek többé magánföldesurak lekötelezettjei, őket az egész vármegyének kell választania. Az igazságszolgáltatás emberei se lehessenek a főispán vagy a földesurak lekötelezettjei. A törvényszékeket legalább évente négyszer hívják össze, a rabokat hosszabb időre vizsgálat nélkül ne zárják el, elfogatásuk után azonnal tisztí vizsgálatot indítsanak.

II. József aurájának úgyszintén része volt előttük az, hogy anyjánál is inkább meg akarta dönteni a kiváltságok elvét, s ennek jegyében teljességgel megsemmisíteni törekedett azt az intézményt, amelyet a centralisták is a rendi előjogok gyűjtőpontjának tekintettek: a nemesi vármegyét. Jól tudták, hogy József 1785–1786-ban az addig a megyei nemesség által választott alispánokat kinevezett állami hivatalnokokká változtatta, az országot a megyék helyett közigazgatási kerületekre osztotta, az előbbieket pusztán ügyintéző, mechanikusan adminisztratív szervvé fokozta le, elvéve a megyei kongregációktól a tanácskozás jogát és az igazságszolgáltató funkciót is.⁷ A centralisták is a felelőtlen testületi irányítás helyett személyi felelősségre, szakszerű ügyintézésre és következetes ellenőrzésre vágyódtak — igaz: ők azt — József intencióitól eltérően — alkotmányos keretek között kívánták megvalósítani. Mint ahogyan teljességgel elutasították — magyar költők, írók voltak, a magyar nyelv szerelmesei! — a császárnak a nemzeti tudatot, az ország önállóságát semmibe vevő rendelkezéseit is. Aligha kell viszont bizonygatnunk, mennyire közel állt hozzájuk az, hogy az uralkodó eltiltotta a nemzetet magukkal azonosító nemesi megyék házipénztáraiból a legkisebb olyan összeg kifizetését is, amelyet nem „a legszorosabb szükséglet követel meg”, s amelyet a jobbágyoktól kellene kiperéselni.

A büntető törvénykönyvet kodifikáló Szalay, a fogházjavításért síkraszálló Eötvös és Lukács Móric hogyan tekintették volna törekvéseik előzményének a *Nemesis Theresianát*, mely az igazságszolgáltatást teljességgel állami feladattá tette s a büntetéseket a bűnökhöz arányosította, vagy József *Allgemeines Gesetzbuch*-ját, amely a törvény előtti egyenlőséget először mondotta ki a monarchia területén. Felfüggesztve a halálbüntetést, a tortúrát, s csupán azokra a bűnökre rendelve büntetést, amelyeket a kódex tartalmaz, továbbá enyhítve a politikai bűnök büntetési tételeit, valamint súlyosbító körülménynek minősítve a nemesi származást.

Az ősiség eltörléséért, az örökváltságért, a jobbágszolgáltatások megszüntetéséért a nemesi ellenzék más csoportjaival együtt küzdő centralisták nyilván értékelték mindazt, amit Mária Terézia és utóda a jobbágyokért tett — az urbáriumtól kezdve az úriszék korlátozásáig, a robot megváltásától a jobbágyság örökbérllővé változtatásának szándékáig. Aki a jobbágyszabadságért a reformkori Magyarországon harcolt, az nem feledkezhetett meg arról, hogy József 1781–1782-ben a birodalom jelentős részében eltörölte a jobbágyságot. A népnevelésért annyit munkálkodó és a közös iskoláért 1848-ban oly sok értetlen támadást kiálló Eötvös pedig magától értetődően támaszkodott mindarra, amit a két van Swieten és nyomukban mások e

⁷II. József reformintézkedéseiről: Paul von MITROFANOV, *Joseph II. Wien und Leipzig*, 1910.; Fritz VALJAVEC, *Der Josephinismus*. Brünn — München — Wien, 1944.; Georg FRANZ, *Liberalismus*. München, 1955. 1–22.; Eduard WINTER, *Der Jozefinismus und seine Geschichte*. Brünn — München — Wien, 1943.; CSIZMADIA Andor, i.m.; BENDA Kálmán, *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában*. In Uő., *Emberbarát vagy hazafi?* Bp., 1978. 232–286.; Irf. BARTA János, *A nevezetes tollvadás*. Bp., 1978.; KOSÁRY Domokos, i.m.; Irf. BARTA János, *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern-monarchiában*. Bp., 1982.; KÖPECZI Béla, i.m.; HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982.; Uő., *A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Bp., 1983.; Derek BEALES, *Joseph II. Cambridge*, 1987.; CSIZMADIA Andor, *A türelmi rendelet*. Világosság, 1987. 5. sz. 290–297.; H. BALÁZS Éva, *A jozefinus felvilágosodás és a vallások*. Uo. 1987. 8–9. sz. 541–547.

téren a XVIII. században idehaza elindítottak.⁸ 1770-ben vált publikussá a tervezet, mely állami hatáskörbe vonta az iskolaügyet, irányítását az Udvari Tanulmányi Bizottság kezébe adva; közismert, hogy milyen lendületet adott az oktatásügynek az 1777-es Ratio Educationis; ugyanakkor a fiatalabb van Swieten, Gerard fia, Gottfried 1781-től kezdődően egy oly iskolareformot dolgozott ki, melynek keretében az Eötvöséhez hasonló, közös városi és falusi elemi iskolákat állított fel. Ezeket a különböző felekezetek együttesen tartották fenn, a hittan külön-külön történő oktatásával. S akkor még nem szóltunk arról, hogy a centralisták a vallás- és a gondolatszabadságért küzdve mennyire magukénak érezhették a katolikus egyház monopóliumát visszaszorító, a protestánsok reverzálisait eltörlő egykori intézkedéseket, birtokbírhatásuk és hivatalviselési joguk kimondását, a világi és az egyházi ügyek elkülönítését, a zsidók elleni megkülönböztető törvények eltörlését. Végül a *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Szalayék rokonszenvét a császár liberális szellemű cenzúrarendeletével is kiválthatta.

Nyilvánvaló: fél évszázad változásait figyelembe véve is a centralisták messzeemenően alaposan tudtak mindarra, amit a Habsburg-monarchiának az idők szavát fölismerő uralkodói kezdeményeztek, és amit I. Ferenc rendőrállama egy időre megszakított.

2. József nádor és kedvelt embere

Ferenc és Metternich csak a reformokat tudta megszakítani, a jozefinista szellemiséget nem — még a kalapos király autokráciája ellen joggal tiltakozó Magyarországon sem. A centralistáknak az új, reformer Habsburg eljövételében való bizakodása sem bizonyult teljességgel illúzióknak — fellépésük idején okkal tekinthették például ilyen veleltetésű fejedelmi személyiségnek József nádort. Annál is inkább, mivel Szalay László édesapja, Szalay Péter a nádor személyi titkára és kedvelt, megbízható embere volt, akinek nemcsak arról lehetett tudomása, miként igyekszik mérsékelni a „Serenissime” császári bátyja elvakult intézkedéseit, hanem arról is, hogy mint szeretné az parlamentarizmussá változtatni a rendi alkotmányt.⁹ Az apa-Szalaytól éppen nem álltak távol a reformer elképzelések: már 1802-ben azt fejtette ki az országgyűlés számára alkotott *Egy Igaz Hazafinak Ohajtása* című írásában, hogy a nemzetet nem a constitutio vagy a privilegiumok teszik, hanem a nyelv.¹⁰ Tőle, vagy az általa a nádornál protezsztált Horvát Istvántól, Szalay Péter legjobb barátjától, utóbb a félárván maradt ifjú Szalay mentorától a politikai pályát választó fiatalok hallhattak a nádor 1810. június 21-én kelt, bátyjához intézett emlékiratáról — hiszen a személyi titkár kezén minden akta keresztülment. Ez az emlékirat, benne egy új alkotmány ohajtása, alapelveiben már tartalmazza a későbbi centralista program legfőbb indítatásait.¹¹ Ezek a következők:

Magyarországot, e gazdag országot nemesszívú nép lakja, mely nagy lendülettel törekszik a tökéletességre. Benne a közigazgatás javítása szükséges, s ezt vala-

⁸ BENDA Kálmán, *A két van Swieten és a magyarországi iskolareform*. In Uő., i.m. 375–389.

⁹ TÓTH Lőrinc, *Szalay László*. In *Magyar trókr arcképei és életrajzai*. Pest, 1858. 64.

¹⁰ SZALAY Péter, *Egy Igaz Hazafinak Ohajtása*. OSZK Kéziratár Qu. Hung. 29.

¹¹ József nádor alkotmánytervezete: Ausarbeitung der Palatin Joseph: seine Ansichten, wie die Verwaltung der Länder zwecks Entfaltung der Kräfte der Monarchie nach Wiederherstellung des Friedens umorganisiert werden sollte. In *Palatin Josephs Schriften*. Vierter Band. Zusammengestellt von Sándor DOMANOVSKY. Bp., 1991. 269–281. — A tervezetről: WERTHEIMER Ede, *József nádor eszméi Magyarországon és Ausztria regenerálásáról 1810-ben*. BpSz 26. k. 1881. 102–112.; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*. Bp., 1944. I. k. 318–326.

mennyi lakos kívánja. A hazájukat szerető magyarok tudják, hogy alkotmányuk néhány vonása elavult, hogy az igazságszolgáltatás, az adózás meglehetősen javításokat igényel. A nemzet felvilágosult része jól látja, hogy egy 800 éves törvény, az alkotmány a mai kor körülményeinek már nem felelhet meg, hogy változtak az ország külső és belső viszonyai, a kultúra és az emberi szellem haladása. Magyarországnak nagyobb önállóságot kell adni, mint eddig, anélkül, hogy kapcsolódását az örökös tartományokhoz megváltoztatnák. II. József, ez a nagy fejedelem túlságosan türelmetlen volt. Más, türelmesebb módszerekkel reformjainak nagy részét meg lehetett volna valósítani. Ezek ma is állnának, ha néhány félnék tanácsadó s pillanatnyi kedvetlenség következtében a fejedelem egy tollvonással meg nem semmisíti azokat. A közvéleményt tehát meg kell nyerni a reformoknak. A korszellem és a gondolkodásmód ma már inkább a képviseleti alkotmány, mint az abszolút monarchia felé hajlik. Ha a magyarok nem kapják meg ilyen jogukat, az első adandó alkalommal le fogják vetni az igát.

A nádor az egész birodalomban azonos alkotmány, közigazgatási és adózási rendszer bevezetését tartja szükségesnek, az utóbbit a közteherviselés alapján. Azaz: egy új alkotmány létesítését. Egy közös birodalmi gyűlés létrehozását javasolja, megszüntetve minden rendi gyűlést és rendi kiváltságot. A létrehozandó parlament évente meghatározott ideig ülésezne és minden kérdést megvitatna.

Magyarország számára jelenleg az önállóság bizonyos kellékei hiányoznak. Az országnak nincs saját minisztériuma, és ügyeit minden tekintetben az örökös tartományokkal közös államtanács intézi. Királya nem tart külön követeket az idegen udvaroknál. Az országnak nincs se saját hadserege, se saját legfelsőbb hadvezetése. Ausztria uralkodója adjon Magyarországnak saját felelős minisztériumot, saját legfelsőbb katonai és pénzügyi kormányzatot, és Magyarország is akkreditálja követeit külföldön. (Nem szeretném rövidre zárni a sokszálú reformkori fejlődést, de megemlítem: ilyen követi tisztséget tölt be 1848–1849-ben külföldön Szalay László.)

Befejezésül a nádor újra hangsúlyozza: a korszellem nagymértékben a képviseleti alkotmány felé hajlik. A uralkodó ezentúl legyen a perszonálunió megtestesítője: az ügyek elválasztása után a birodalom egyetlen középpontja. Hivatkozik e téren Lombardia és Hollandia korábbi példájára, még inkább Franciaországra, amely jelenleg is képviseleti alkotmányt adott Itáliának.

A nádor tervezetét elutasították. Hogy ez nála nem valaminő múlt fellobbanás volt, mutatja, hogy bátyja halála után közvetlenül, épp negyedszázaddal később Metternichhez 1835. augusztus 6-án intézett levelében elgondolásait megismételte.¹² Még hozzá egy olyan Angliával való összehasonlítás körében, amelyet utóbb nemegyszer papírra vetettek érvelésük részeként Eötvös Józsefék is. A nádor e levélben az előzőnél is kritikusabb hangon arra hívja fel a figyelmet, hogy ha nem változtatnak e jelenlegi helyzeten, Magyarország válságállapotba kerül. Az ország előtt Anglia példája áll: a szigetország viszonyai már korán átalakultak, Magyarország egész épülete viszont ugyanolyan, mint nyolcszáz évvel ezelőtt. Angliában a civilizáció jelentős fejlődést ért el, Magyarországon viszont nem. Angliában a hatalom határait és jogosultságát a törvények pontosan meghatározzák, az osztályok kölcsönös viszonyait szintén. A terheket egyenlően viselik. Magyarországon ellenben nagy az egyenlőtlenség az előjogokban, minden terhet az alullevő osztályok viselnek („... es herrscht daselbst große Ungleichheit der Vorrechte und des Vermögensstandes und alle Lasten werden einzig und allein von dem Bürger- und Bauernstand getragen”). Angliában a parlament befolyása a kormányzati ügyekre sokkal nagyobb, mint Magyarországon, hol a hatalom határait nagyrészt csak a szokás szabja meg. Ugyanez

¹² Erzsébet ANDICS, *Metternich und die Frage Ungarns*. Bp., 1973. 366–370.

vonatkozik a megye ügyintézésére is. A nádor különösen veszélyesnek tartja itt a birtoktalan nemességet. Nagy hiányosságot lát az oktatásügy terén is: az ifjúságot nem megfelelően tanítják. Magyarország mielőbbi mélyreható reform nélkül nem állhat fenn tovább.

A fenti ideák magyarázatot adnak arra, hogy a nádor halálakor Eötvös a centralista *Pesti Hírlap*-ba írott nekrológiájában miért mint a hazai reformszellem képviselőjét parentálta el őt — ritka melegséggel és megindult bensőséggel.¹³ Az ebből idézendő néhány gondolat vall kapcsolódásuk természetéről is. Eszerint a haza oly férfiút veszített el, „ki magas hivatalának hatalmát az alantabb állónak javára is szívesen használá, ... A kifejlődés, melyen a haza az utósó ötvenkét év alatt keresztülment: ez azon kör, melyben nádorunk emlékét fel fogjuk találni. ... ki fogja tagadni, hogy haladtunk, s hogy az arány, melyben ez történt, hasonlíthatatlanul nagyobb vala, mint összes történeteink bármely korszakában. — Az ipar és tudományoknak minden ága, anyagi és szellemi kifejlődésünk, európai műveltség és saját nemzetiségünk érzete hatalmas lépésekkel mentek előre, ... a nemzet első kötelességét sértené, ... ha valaha elfeledné, hogy kifejlődése korszakában közdolgoink élén azon férfiú állt, kinek most ravatala fölött kesergünk. Ő az, kinek közbenjárása által e nemzet vallásos viszálykodásai kiegyenlítették; ő, kinek vezérlete alatt nemzetiségünk elismerését kívívá, s kinek szemei előtt egykor talán elérendő nagyságunk alapjai lerakattak, s kit mi könnytelt szemekkel most sírjához kísérünk, azt áldva fogja említeni a jövő kor.” A konvencionálisán messze túlemelkedő, elvi kapcsolattól áthatott sorok ezek.

3. Hajnóczy József a nemzet alaptörvényeiről

Nemcsak a centralisták bíztak egy új és kevésbé autokrata II. József eljövételében, egy felvilágosult, liberális, ugyanakkor erős központi hatalom létrejöttében, hanem előttük a magyar progressziónak más alakjai is. Amikor Szalay az 1790–1792-es röpiratirodalmat fő szellemi forrásaként emlegette, akkor ebből az anyagból bizonyíthatóan leginkább Hajnóczy József és Berzeviczy Gergely munkásságára gondolt. Mindketten lelkes hívei voltak a jozefinus reformoknak, s mindketten továbbfejlődtek utóbb annak voluntarista módszerein, illetve a feudalizmus alapjait meg nem változtató intenciói. Hajnóczy és Berzeviczy immár olyan jogtudós-politológus gondolkodók, polgári értelmiségiek voltak, mint maguk a centralisták, s szintúgy szakítani kívántak a nemesség társadalmi szerepével, a rendiség konzerválásával. A hazai felvilágosodás kezdeményezéseit az ő munkásságuk hajlította át a polgárosító liberalizmus irányába — műveikben a centralisták már fiatalon készen kapták a vágyott polgári Magyarország államberendezésének némely irányelveit.

Ítt kell kitérnünk arra, miért szólunk általában a *centralisták* eszmei forrásairól, jóllehet eddig csak a Szalay Lászlóra gyakorolt hatásokat említettük. Ennek az az oka, hogy Szalay már 16–17 éves korától kezdve közös szellemi műhelyt képezett ki iskolatársával, Eötvössel, utóbb bevonta ebbe Lukács Móricot, Trefortot, s a negyvenes években másokat is. Ebben a szellemi körben kezdetben ő volt a meghatározó egyéniség, főként ő informálta az itthoni és a világ gondolkodás jelenségeiről társait. Amit Szalay elolvasott, áttanulmányozott, az társainak is szellemi közkinségé vált. Gyönyörű emlékeszédében Eötvös így gondolt vissza erre a befolyásra: „... volt valami benne [ti. Szalayban], miből felsőbbisége kitűnt... míg mi iskolai könyvünket tanul-
tuk, s nálánál fényesebb vizsgákat adtunk, addig ő Kant-, Fichte-, Schellinget, a régi és újabb kor nagy történetíróit, s később Savigny és más jogtudósok híres munkáit

¹³ Eötvös József, Pest. jan. 18-án 1847. In Uő., *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 308–311.

tanulmányozá, oly kitartással, minő ily ifjában ritkán található. Ő vala tudósunk... benne tanultuk szeretni a komoly tudományt, s általa ismertük meg az összeköttetést, melyben a tudomány azon törekvésekkel áll, melyek akkor ifjú szíveinket lelkesíték”.¹⁴

A Martinovics-pör után Hajnóczy nevét nálunk nemigen merték leírni. Kazinczy — az ifjú Szalaynak és Eötvösnek szintúgy tanítómestere — imponáló kivétel volt. Neki is része lehetett esetleg abban, hogy Szalay a kivégzett tudós-politikus műveivel megismerkedett. (A széphalmi vezér 1828-tól kezdve személyesen ismerte és pest-budai bizalmasának tekintette az akkor tizenöt esztendő diágyereket.) A jelzőkkel mindig takarékosan bántó utód Hajnóczynak mind elveiről, mind képességeiről egyaránt felsőfokban nyilatkozott meg: „lánglelkű és nagy tudományú, ifjú férfi”-nak aposztrofálta, s épp arra az országgyűlés rendezéséről írott röpiratára hivatkozott, amely a centralista-program számára rengeteg megvalósítandó gondolatla szolgálta.¹⁵ Kazinczy volt a tájékoztató-közvetítő forrás Szalaynak Berzeviczy esetén is. Fennmaradt 1829. november 19-én a tizenhat éves fiúhoz intézett levele, amelyben egykori nagy vitapartnerének személyiségéről tájékoztatja őt — nyilvánvalóan annak előzetes érdeklődésére válaszolva.¹⁶ Szalaynak információt kérő levele, sajnos, nem ismeretes. A pályakezdő számára összefoglalja Berzeviczy életrajzát — ellenszenvének kifejezése mellett tudósítva a gondolkodó értékeiről is, szólva képességeiről, világpolgáriságáról, társadalomkritikájáról, szabad életfelfogásáról. Igen jó ösztönzést adva ezáltal a diágyereknek, hogy hozzákezdjen Berzeviczy olvasásához, vagy folytassa azt.

Említett, 1791-ben megjelent *De comitiis Regni Hungariae deque organisatione eorundem dissertatio juris publici Hungariae* című munkájában Hajnóczy elsőként állapította meg azt, hogy a nemzet alaptörvényeit az újonnan létesítendő polgári törvényhozásnak kellene meghatároznia.¹⁷ S úgyszintén ő szögezte le nyomatékosan, hogy az emberi szabadságjogokat az ország minden lakosa számára biztosítani lenne szükséges, s hogy a városi polgárság országgyűlési és egyéb társadalmi képviselete anakronisztikusan jelentéktelen. Egy sor olyan követelést vetett fel tehát, melyek majd vörös fonálként húzódnak végig valamennyi centralista művein is.

A törvényhozás reformját Hajnóczy mindenekelőtt abban jelölte meg, hogy az országgyűlés munkáját ne befolyásolhassa a végrehajtó hatalom, beleértve az utóbbiba az uralkodót is. Az addigi, túlnyomórészt rendi fórum helyett polgári népképviselést kívánt kialakítani, mintául véve az angol parlamentet, — olyan alsó táblával, amelyen a nemeseken kívül a nem-nemesek is megfelelő képviselettel rendelkeznének, s amely elejét venné a megyék túlságosan nagy hatalmának. E kívánságok a *Pesti Hírlap* 1844–1848. évfolyamainak megannyi cikkében jelennek meg újra, éppúgy mint azok az indíttatások, hogy az országgyűlést azontúl az ország központjában, Pesten tartsák, három évenként négy hónapos időtartammal, s azt a végrehajtó hatalom ne szakaszthassa félbe. Hasonlóképpen továbbéltek a centralistáknál a *De comitiis*nek azok az óhajtásai is, hogy az országgyűlés elnökét azontúl a követek válasszák, hogy a király hivatalnokainak ne legyen szavazati joguk a rendek között, a távollévő magnások ne küldhessenek maguk helyett követeket, viszont a földbirtokkal rendelkező nem-nemesek is kapjanak szavazatot, az ülések pedig nyilvánosak legyenek. Leginkább pedig azok a Hajnóczy-ideák éltek tovább a *Pesti Hírlap*ban, hogy

¹⁴ Uő., Szalay László. In Eötvös József, *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 214., 217–218.

¹⁵ SZALAY László, *A horvát kérdéshez*. Pest, 1861. 52.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp., 1911. XXI. k. 148–150.

¹⁷ HAJNÓCZY József, *Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés*. In Uő., *Közjogi-politikai munkái*. Bp., 1958. 187–264. — Hajnóczyról: BÓNIS György, *Hajnóczy József*. Bp., 1954.

a parlamentben a főpapok, országbárok és alispánok személyes részvétele szükséges; hogy a városok szavazati arányát egyről legalább harminckettőre kell emelni; hogy a miniszterek az országgyűlés előtt felelősséggel tartoznak; s mindennek nagy-távlátú elvi megalapozása: a képviselőknek a nemzet akaratát kell kinyilvánítaniok, s nem a végrehajtó hatalomét. A *De comitiis* által „alaptörvények”-ként megjelölt princípiumok pedig egyenesen fundamentumát képezték a centralisták állam- és társadalomszervező munkájának: „... Én alaptörvényeknek nevezném azokat, amelyek a nemzet jogait általánosságban meghatározzák; a törvényhozó és végrehajtó hatalom között a határvonalat meghúznák; az akár ingó, akár ingatlan dolog tulajdona megszerzésének és a megsértett jog keresésének módját megmutatnák; a polgári bűncselekmények mikénti megbüntetését előírnák; az állam igazgatásának költségeit, s mind a külső biztonság, mind a belső nyugalom biztosításának rációját, de mindezeknek csupán első és legfontosabb alapjait leszögeznék.”¹⁸

Aligha kétséges, hogy Szalayék Hajnóczynak ez idő tájt megjelent, más politikai röpiratait is olvasták, így a *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungariae limitibus* (1791), az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Regno Hungariae latarumot* (1792), a *De diversis subsidiis publicis dissertatiót* (1792), amelyekből szintűgy — Szalay szavával élve — gazdag „eszmétökéket” „szüretelhettek” a maguk számára.¹⁹ Egypárat ezek közül — csupán felsorolásszerűen — megemlítünk. Hajnóczy szerint függetlenséget addig alig remélhetnek, amíg a köztelherviselést be nem vezetik, s a földbirtoklási és a hivatalviselési képességét mindenkire ki nem terjesztik, a nemességnek haladéktalanul el kellene vállalnia a háziadó egy részének és az országgyűlési költségeknek fizetését. Örökváltságról is — a *Pesti Hírlap*nak úgyszintén visszatérő témájáról — Hajnóczy szólt először, s az iskolavégzés esélyegyenlőségét, a tudomány és a művészet eredményeinek eljuttatását a legalacsonyabb néprétegekhez is ő hangsúlyozta már fél évszázaddal Eötvös előtt. A vallásszabadság kérdésében vallott koncepcióját csakúgy érvényesítették a fiatal író-politikusok. Eszerint semmiféle vallásnak fenntartására és fizetésére ne lehessen senkit se kényszeríteni, a tizedet törörléjk el, az államnak pedig a vallásokat illetően semmi más joga ne legyen, mint az, hogy garantálja gyakorlásának biztonságát.

Hajnóczy és a centralisták eszmei kapcsolódásáról még csak annyit, hogy a nemesi alkotmány végletes elavultságáról szóló keserű megállapításait nemcsak Kölcsey, Deák vagy Kossuth, de ök is szó szerint beilleszthették volna műveikbe — például valamelyik Eötvös-regénybe: „... Vajon alkotmánynak tekinthető-e az olyan állam törvényei, ... ahol megtagadják a biztonságot, mert a földesúr fél és bíró egy személyben; amellet a legkisebb bűncselekménnyel gyanúsított parasztot már kihallgatása előtt ugyanabba a börtönbe zárják, ahová a gonoszttevőt; ... ahol a paraszt bármilyen jogsérelmet szenvedett, a nemes ellen saját személyében nem perelhet, ... ahol a nemtelenség és a becstelenség felrovása együtt jár; ahol az alap, mely körül az összes törvények forognak, ... a nemesi kiváltság; ... ahol a nem-nemesek pisszenni sem tudnak a nemesek ellen” stb.²⁰

4. Berzeviczy Gergely és a tiers-état

A centralisták koncepciója a jövő Magyarországról értelmiség és nép, „Tengelyi Jónás és Viola” szövetségén alapult. A polgárság tudvalévő gyengesége miatt ez ké-

¹⁸ Uo. 238–240.

¹⁹ Uo. 97–186., 265–284., 285–307.

²⁰ Uo. 302–303.

pezte számukra az áhított „tiers-état”-t, amelynek vezetésével fel kívánták váltani a nemesség addigi hatalmi monopóliumát. A „tiers” rendeltetését illetően pedig — természetesen számos kortársi külföldi gondolkodó hatásán kívül, akikre itt nem térhetünk ki — Berzeviczy Gergely tanításaira alapoztak, ki az *Ungarische Miscellen* című bécsi folyóiratba 1817-ben írott cikksorozatában először szólott Magyarországon századában a harmadik rend eljövendő hazai uralomra kerüléséről. S aki e cikksorozatában az egész magyar politikai és társadalmi élet kardinális átalakításának szükségességét éppúgy multhatatlannak tartotta, mint 1791-ben Hajnóczy — immár azonban birtokában a nyugati polgárság diadalmas előretörése és a hazai feudális nacionalizmus trespedése tapasztalatainak is.

Tiers-Etat in Ungarn címmel Berzeviczy Gergely a polgári rétegek oly dicshimnuszát vetette papírra, amelyhez foghatót csak majd három évtizeddel később produkált Szalay a diétán, akkor, amikor elmondotta híres beszédét a szabad királyi városok országgyűlési emancipációjának ügyében 1843. szeptember 27-én.²¹ Berzeviczy itt a harmadik rendet éppúgy az európai kultúra, az európai államok felvirágoztatójának nevezi, mint utóbb megannyiszor a centralista *Pesti Hírlap* cikkírói. Íme pár sor érveléséből: „... A harmadik rend az európai kultúra szíve, amelynek tevékenységével Európa a tetőpontra jut. Manufaktúristák, kereskedők, üzlemberek, művészek, tanítók, tudósok emelkednek fel ebből a rendből! Európában nem képes egyetlen állam sem felvirágozni, amelyik nem rendelkezik sok várossal és egy jól megalapozott harmadik renddel.”

Berzeviczy hibáztatja, hogy Magyarországon a harmadik rend nem olyan elterjedt, miként azt az ország java megkövetelné. Ennek fő okát abban látja, hogy a nemesség kezdettől fogva ellene dolgozott a városok társadalmi recepciójának. Így a városok szavazata jelenleg vajmi csekély súlyú az országgyűlésen. Szükségesnek tartja tehát annak elérését, hogy ne legyen hazánkban olyan megye, amely legalább egy szabad királyi várossal nem rendelkezik.

Ugyanilyen kritikai súlyú Berzeviczy helyszíni beszámolója az 1802. évi országgyűlés meddőségéről a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie* című göttingai folyóirat 1806-os évfolyamában.²² Minden megálapítása az ország teljes hatalompolitikai szerkezetének átalakítása után kiált, gondolatai pedig szinte szóról szóra visszatérnek majd Eötvös, Szalay, Csengery írásainak egész sorában. A tanulmányíró a maga egészében üresnek tartja az 1802. évi országgyűlés működését, amely szerinte merőben ellentétes volt egy képvisleti parlamenttel. Egyik fő hibája az, hogy rajta a tiers-état-nak semmi befolyása nincs, a városok csupán egy szavazattal bírnak, az adózó népnek meg éppen nincs itt semmi befolyása. „*A plebs hungarica* mindig *misera* marad” — hangzik Berzeviczy ítélete.

A magyar alkotmány legfőbb baja, hogy vakon függ a régiségtől. Akad megyei követ, amelyik négyezer nemesi családot is képvisel, más követ viszont alig negyvenet. Sokan pedig senkit sem képviselnek a rendi országgyűlés alsótábláján. A királyi tábla protonotáriusai mind ott ülnek: így a tábla függ az udvartól, amely különben a főrendi táblának egyenesen irányítója. Amikor pedig Berzeviczy arról szól, hogy ezen az országgyűlésen hiányzott a humánus, liberális szellem, az igazi kultúra, hogy közéletünkben a szűkkeblű egoizmus, a szokásokhoz való elvakult függőség

²¹ [BERZEVICZY Gergely], *Tiers-Etat in Ungarn*. In *Ungarische Miscellen*. Aus dem Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Wien, 1817. 23–31.; SZALAY László, *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. I. k. 180—185.

²² [BERZEVICZY Gergely], *Über den ungarischen Reichstag vom Jahre 1802*. *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Göttingen, 1806. 69–145.

uralkodik, akkor nemcsak a centralisták reagálását, de Széchenyi, Kölcsey, Kossuth hasonlóan metsző társadalomkritikáját is revelálja bennünk.

Annál is inkább, mert Berzeviczy már-már látnokian sóvárog az ily utódok után, leszögezve: „egy új generációnak kellene jönnie a reformra.” Hányszor fog az ő fájdalmas panasza a reformországgyűléseken majd újra elhangzani: „.... a nemesek a maguk adómentességi előjogát a legcsekélyebb mértékben sem engedik sérteni... A nemesek semmit sem tettek a nép sorsának megkönnyítésére.”

Berzeviczy — aki a centralisták többi elődjéhez hasonlóan — II. Józsefet a legnemesebb uralkodók egyikének tartja azok között, kik nálunk valaha is trónra kerültek —, az adózó nép elnyomatása mellett a meggyengített királyi hatalomban és a megyei adminisztráció működésképtelenségében látja már 1817-ben a bajok okát. Hogy mi volt véleménye a magyar parasztság akkori helyzetéről, közismert — ezért annak a centralistákra gyakorolt nyilvánvaló hatására nem is térünk ki. Inkább a politikai gondolkodónak Napóleon számára 1809-ben készített alkotmánytervezete ama passzusaira hivatkozunk, amelyekben a megyerendszer, a városok és a börtönök helyzetére utal, hiszen e megállapításai ismét csak szó szerint térnek vissza a centralista megnyilatkozásokban.²³ Berzeviczy elfajultnak és idejétmúltak nevezi a megyegyűlés intézményét, mely csupán arra alkalmas, hogy késleltesse és nehezítse a politikai igazgatást. Tisztviselők közül senki sem felelős a kormánynak, rendelkezéseit sorra megakasztják. A városokról így szól: „.... minden kritikán alul való, hogy azt állítsák, hogy Pozsonynak, Sopronnak, Buda-Pestnek, Debrecennek harmincezer lakossal csak annyi súlya legyen, mint egy nemesnek, aki annak a városnak kocsi-sa vagy hajdúja.” (Vö. Eötvös vagy Csengery *Városi ügy* című, megannyi cikkét.) A börtönügy tarthatatlanságáról szóló kitételei pedig a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* című Eötvös-röpirat kifakadásait anticipálják előttünk — újra hangsúlyozzuk: szó szerint! „.... A börtönök tele vannak gazemberekkel, de csupán letartóztatottakkal is, kik az igazságszolgáltatásnak hosszú és lassú eljárása miatt kölcsönösen megmregszik és megfertőzik egymást... a rabok a kölcsönös fertőzés alatt még gazabbakká, gonoszabbakká válnak kétségbeesés és legénykedés által. Ötven botot elszenvedni szó nélkül, ez tömlőceink hősiessége.”

Berzeviczy korának hazai közgazdasági szakembere volt, a hazai gazdaság szerkezetének korszerűsítéséről szóló gondolatai Trefort Ágoston írásaiiban kelnek majd új életre — a monarchia gazdasági lehetőségeinek kihasználásától kezdve az ipar és kereskedelem felszabadításáig, az európai kereskedelembe való intenzív bekapcsolódásáig. (Trefort e tárgyú írásainak címét, lelőhelyét l. a jegyzetben.) Berzeviczy éppúgy a monarchia keretében képzei el a gazdasági megújulást, mint 1842-től kezdve a centralisták közgazdasági szakértője, álma szintén a közbenső vámvonal lebontása, a vámközösség, az egész birodalom szabad kereskedési rendszerének bevezetése, a monarchiának Európa kereskedelmébe való beemelése.²⁴ S amikor mementő-

²³ MARCZALI Henrik, *Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napoleonnak ajánlva*. BpSz 231.k. 1933. 16–40., 182–200. — Berzeviczyről: GAAL Jenő, *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp., 1902. 110–134.; K. HAVAS Géza, *Egy falukutató a XIX. században*. Népszava, 1941. VII. 27.; MÁTÉ Iván, *Vox clamantis in deserto*. Magyar Csillag, 1943. 17. sz. 279–289.; KOSÁRY Domokos, *Berzeviczy Gergely*. Élet és Tudomány, 1953. 1259–1263.; H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Bp., 1967.; MORITZ CsÁKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981.; 86–93., 168.; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke*. Bp., 1988.

²⁴ BERZEVICZY Gergely, *Nézetek az dzsiai-európai világkereskedelemlről*. 1808. In GAAL Jenő, i.m. 255–300.; TREFORT Ágoston, *Vámvizonyok*. Pesti Hirlap, 1842. 120. sz. II. 24.; Uő., *A városok ügye s az ipar*. Uo. 1843. 220. sz. II. 9.; Uő., *Egynehány szó az adóról*. Uo. 1844. 373. sz. VII. 28.; Uő., *Hitelintézet és telekkönyv*. Uo. 1844. 375. sz. VII. 4.; Uő., *Közmunkák*. Uo. 1844. 381. sz. VII. 25.; Uő., *Adó és vámvizonyok rendezése*. Uo. 1844. 399. sz. X. 27.; Uő., *Magyarország kereskedése az ausztriai*

nak 1814-ben leszögezi, hogy „... Nincs oly állam, amely magának elegendő lenne, az egész emberiség jótékony kötelekekkel van összefűzve”, akkor azt a principiumot előlegezi, amely a centralisták jövőre „kötéltábláján” az első törvényként hangzik majd el ismét.

5. „A Prometheus, ki az égből lehozta a tüzet”

A centralisták fényévnire állottak attól a szűk látókörű feudális nacionalista hullámtól, amely diákeveik idején előntötte a hazai közgondolkodás nagy részét. Szalay például már tizennégy éves korában veszendőben tudta emiatt a hazát. Ebben a helyzetben szinte megváltást jelentett számára Széchenyi *Hitelének* megjelenése. Merőben ellentétnek tűnt mindazzal, ami a „primitívus idyllvilágban” őt körülvette, a gróf pedig szinte félistennek, ki könyvével reinkarnálni fogja a kárhozatnak indult magyarságot. *Nyílt levél Triesztből* című, a *Pesti Hírlap* 1845. augusztus 30-i számában megjelent cikkében így emlékezik vissza erre az időre: „... A Prometheus, ki az égből lehozta a tüzet... megjelent egészen váratlanul, ígéket hirdetett, melyek a legmeredekebb ellentétben állottak azon álmokkal, miket a nemzet mint édes gyermekeit magához ölelt, terveket mutatott fel e nép regenerációjára, melyekről az országgyűlési utasítások sohasem emlékeztek, s melyeknek alapelve az 1825-i diéta hősei magából a corpus jurisból olvasták rá az anatómát. Az egész fellépés doktrínér alakban történt, a teória választott iniciatívául; eszközül, eszmevitelül — egy könyv.”²⁵ Ha számításba vesszük, hogy Szalayékat mennyire bosszantotta az, hogy ellenfelek — a lebecsülés szándékával — doktrínérnek, teoretikusnak, „papírogondolatok” terjesztőinek titulálták őket, akkor a választott szellemi rokonságvállalás szembetűnő.

E fiatalok kapcsolódása a „legnagyobb magyar”-hoz mindazonáltal nem volt oly harmonikus, mint ahogyan arra e panegirikus kitörésből következtethetnénk. Viszonyuk hullámozón változott, jóllehet egész sor kérdésben erős eszmei rokonság kötötte őket össze mindvégig. Eötvös és Széchenyi személyes kapcsolata például nemegyszer kedvezőtlenül alakult. Sohasem tudtak felmelegedni egymás iránt. Az okok tárgyalása messzire vezetne — részleteit már elemeztem Eötvös József „*Neveljünk polgárokat...*” címmel közreadott munkámban —, ezért itt csak annyit, hogy Eötvös két fontos politikai művét, a *Kelet népe és Pesti Hírlap* (1841) című röpiratát és *Teendőink* című cikksorozatát (1847) Széchenyi ellenében írta.²⁶ Szalay úgyszintén elvetette a gróf arisztokratikus, legnagyobbbrészt a főnemesség exkluzív irányításán alapuló, „rölk-nélkülük” módszereit — a reformokat a centralisták egyöntetűen a tömegek részvételével kívánták végrehajtani —, s még a Széchenyiért valósággal rajongó Trefort is cikkek sorozatában fordult szembe egy időben az illusztris szerzővel, amikor az a Védegyletet támadta.²⁷ Mindez természetesen mit sem változtatott azon az alapvető tényen, amit 1860-ban tartott Széchenyi-emlékbeszédében Eötvös a „legnagyobb magyar”-ról kifejtett: középpontba állítva a polgári átalakulás, a liberális program nagy kezdeményezőjét, a kiváltságok ellen fellépő kimagasló reformert, a feudaliz-

tartományokkal. I-II. Uo. 1844. 403–404. sz. XI. 10–14.; Uő., *Hitelegyesület*. Uo. 1844. 407. sz. XI. 24.; Uő., *Örökösödési jog*. Uo. 1845. 426., 428–429. sz. 1845. I. 30., II. 6–9.; Uő., *Tájékoztató a vámkérdésben*. Uo. 1845. 437. sz. III. 9.; Uő., *Vámügy*. Uo. 453. sz. IV. 17. stb.

²⁵ Szalay László, *Nyílt levél Triesztből*. In Sz. L., i.m. II. k. 86–89.

²⁶ Eötvös József, „*Neveljünk polgárokat...*” Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez. Bemutatja FENYŐ István. Bp., 1984.

²⁷ TREFORT Ágoston, *Észrevételek gr. Széchenyi Istvánnak a Jelenkorban megjelent, Dedk Ferencet illető cikkeire*. *Pesti Hírlap*, 1845. 499–501. sz. VII. 8., 10., 11.

mus széttörésének vezéregyéniségét.²⁸ A maga — maguk — több évtizedes politikai pályájának egyik úttörő elődjét és társát.

Széchenyi mindenekelőtt azzal hódította meg őket, hogy gyökeresen szakított kortársainak ún. sérelmi politikájával, mely minden hibáért a kormányt okolta, és mindent attól várt. Hogy az ország elmaradottságáért elsőrenden az arisztokráciát és a nemességet hibáztatta. A változások alapjaként pedig a jobbágy-földesúri viszony gyökeres átalakítását, a szabad és biztos jobbágyi birtoklás megvalósítását jelölte meg, továbbá a közteherviselést — gróf létére kijelentve: „... Nincs igazságsósb, mint mindenkinek az ország terhei viseléséhez járulása”.

A *Hitel* szerzőjének külföldi utazásai is ösztönzően hatottak a centralistákra. Többek között az ő példája nyomán járták be húsz-huszonöt éves korukban keresztül-kasul Nyugat-Európát, és ismérték fel az országokon belül a dolgozó, a termelő, az alkotó ember fontosságát. Széchenyi erről az élménykörről a következőképpen írt: „...a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs is hazánkban még, s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyit s vagyont legerősb védelme alá nem veendi”.²⁹ Egyaránt fontos volt követői számára e gondolatban a polgári szakember, a szakember polgár jelentősége és a törvény előtti egyenlőség követelménye.

Eötvös 26 éves korától kezdve az országgyűlésen a főrendi ellenzék egyik vezére volt, Szalay 30 évesen, Trefort 26 évesen követek lettek az országgyűlés alsó tábláján — hogyné fogadták volna szívesen Széchenyi intését: ahogyan törvényeket törvényes úton alkotni lehet, úgy azokat megváltoztatni is. Oly törvényeket kell hozni, melyek a szabadságot mindenki számára megvalósítják. Hiszen ez volt a dolguk, ezért vállalták az ellenzéki képviselők idegeket próbáló munkáját! S mert a centralisták kezdettől fogva utálták a külföldtől elzárkózó, öntömjénező feudális nacionalizmust, melyet Széchenyi „lármás hazafiság”-nak bélyegzett, úgy ennek következtében egész életmunkájukkal elfogadták és igazolták a *Hitel* mindmáig időszerű igéit: „... Ami magyar, mivel magyar, még nem helyes, hanem helyes és helytelen is lehet; s a külföldi nem megvetendő, mert külföldi, hanem megvetendő és elfogadható is lehet. A régi szokás sem nem jó azért, mert szokás, sem nem tiszteletreméltó, mert régi.”³⁰ Kevés rosszabb van Széchenyi szerint a nemzeti szellem mitizálásánál, mely elzár a haladottabb kultúrák megismerésétől: gondolkodásunkban abból indulunk ki, hogy egy családba tartozunk Európával. Mindez a centralisták mentalitásának szintén alaprétegévé vált — e felfogás ihlette többek között Eötvösnek az irlandi szegénységről és a zsidóemancipációról írott tanulmányait (az *Uralkodó Eszméről* nem is szólva), Trefortnak a nemzetgazdaság rendszereiről szóló, úttörő művét, Szalaynak az európai polgári államférfiakról és politikai szónokokról alkotott két magisztrális kötetét, Lukács Móricnak az európai városfejlődést összefoglaló, nagyszabású dolgozatát stb. S ha a centralistáknak minduntalan szemükre vetették azt, hogy nézeteiket külföldről kölcsönzik, emiatt pedig nem eléggé hazafiak, megbontják a magyarság „ösi, autochton szellemét”, akkor ebben e „hazafiatlanok” bizony szintén a „legnagyobb magyar” tanítványai voltak, aki azt vallotta: „...Minden előre megyen s feljebb emelkedik a világon... Minden, akármit mondjunk, csak valamelyes kölcsönvétel, plagiarizmus segítségével megyen elő.”³¹ S ő volt az, aki már a *Hitel*ben felhívta olvasói figyelmét arra, hogy Britanniában „édes érzéssel” fogják látni a törvény előtti

²⁸ EÖTVÖS József, *Gróf Széchenyi István*. In E. J., *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 143–170.

²⁹ SZÉCHENYI István, *Vildg*. Pesten, 1831. 68.

³⁰ Uő., *Hitel*. S. a. r. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla. Bp., 1930. 290.

³¹ Uő., *Vildg*. Pesten, 1931. 371.

egyenlőséget, a nemzeti szellem publicitás és sajtószabadság által ösztönzött csodálatos kifejlődését.

Széchenyi gondolatvilága a haladás és fejlődés elvének feltétlen elismerésén épült, s e perfekcionizmus fő eszközeinek a tudomány, a tanulás, a kiművelt emberfők sokaságának kialakulását vallotta — származzanak bár az ilyenek akármily alacsony sorból. A centralisták valamennyien tudósok voltak, — hogyan értettek volna egyet hát mindezzel. Ami pedig a testi-lelki tehetségek kifejlesztését, a szakismeretek szerzését, a felkészültséget illeti, talán elég hivatkoznunk arra a közismert tényre, hogy Eötvös kétszeres kultuszminiszterként a hazai népiskola megalapítója lett. A miniszteri székben utóda, Trefort nevéhez pedig a középiskola és felsőoktatás európai színvonalú kiépítése fűződik. Ők egyébként saját személyükre vonatkozólag is megfogadták a *Hitel* intését: „Mindennapi munka s gyakorlás által mennyit vihet véghez az ember.”³² S Eötvös, aki kultúrpolitikusként két olyan világhírnévre szert tett zsidó fiatalembert indított el tudósi pályáján, mint Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác, közvetve ebben is Széchenyi nyomán haladt, aki leszögezte: a tudás, a tehetség nincs származáshoz kötve. Elődjükhez hasonlóan a centralisták valamennyien az emberi progressziónak szenvedélyes hirdetői voltak: igaz, ők ebben eszmeileg a Condorcet-től Hegelig, Macaulay-ig és John Stuart Millig tartó világgondolkodást is segítségül hívták.

A centralisták azzal is kihívták maguk ellen a közvélemény értetlen részének haragját, hogy egész sor előítéletet, megrögzött szokást, talmivá üresedett „nemzeti hagyomány”-t opponáltak. Széchenyi híveiként jártak el ebben is, aki a reformkorban úgyszintén elsőként mutatott rá a politikai ellenzékiesség nélkülözhetetlenségére, a vitatás jelentőségére, vélemény szabadság és autoritás kibékíthetetlenségére. Híres igéi: „A felvilágosító ellenzés hasznát senki nem tagadhatja”; „Semmi se lehet az egész világi egyetemben *nyomás* és *ellennyomás* nélkül”; „Mai világban senki se hisz azért valamit, mert ez vagy *amaz* mondja” — elevenen éltek az oppozíció híres szónokaivá és publicistáivá emelkedő, a hazai vitakultúra megalapozásában olyannyira közreműködő „központosítók” lelkében.³³

A gyakorlati reformintézkedéseket illetően Széchenyi a végcélt abban látta, hogy az alkotmányt terjesszék ki az ország minden lakosára, s mindez a Habsburg-birodalomhoz fűződő, szerinte elengedhetetlen kapcsolat bolygatása nélkül történjék. Mind ebben közte és a centralisták között nem volt vita — jóllehet az utóbbiak nem tudták elképzelni e kiterjesztést a lakosság minél szélesebb politikai bevonása nélkül, s az egyesületeknél is fontosabb szerepet tulajdonítottak (bár az egyesületi jog alkalmazását épp ők dolgozták ki) a törvényhozásnak, mint a nemzeti élet „tűzpontjának”. A birodalomban pedig nagyrészt ugyanazért akartak megmaradni, mint a „legnagyobb magyar”: egy pillantást vetettek a térképre. Az északi kolosszus közelségére, a nemzetiségekkel azonos etnikumú országok elszakító törekvéseire, az osztrák polgári fejlődés eredményeire és a „csúnyácska haza” gazdasági elmaradottságára.

A haza Széchenyi szerint azért is „csúnyácska”, mert ötvenkét külön darabra van szakítva, s a külön megyék nem gondolnak egymással, lehetetlenné teszik az egységes kormányzást. Berzeviczynek e gondolatát felelevenítve mintegy „továbbítja” a centralisták számára Szalayék legfőbb kritikai észrevételét a megye túlságosan nagy hatalmáról. Eötvös a *Reformban* arról írt szarkasztikusan, hogy a megyei szerkezet egyetlen abszolutizmus helyébe ötvenkét abszolutizmust terem. Mindezt előtte másfél évtizeddel Széchenyi így fogalmazta meg: „...így feloszlik az ügyis nem igen nagy

³² Uő., *Hitel*. S. a. r. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWALD Béla. Bp., 1930. 294.

³³ Uő., i.m. 295., 296.

királyság 52 piciny királyságra”.³⁴ Némiképp ő volt nálunk az első „centralista”, hiszen a *Világban* arról írt, hogy egyesíteni kívánja a municipális alkotmányunk által 52 részre oszlott hazája erejét, hogy a megyei tisztviselőktől nem lehet közös célok megvalósítását várni, hogy nálunk egy megye vétője, vagy akár csak egy birtokos nemesé egy másik megye határát víz alatt tarthatja, s hogy ő bizony nemesi privilégiumait szívesen feláldozná a valódi szabadságért.³⁵ A megyék jövőjéről sem jósolt mást, mint centralista utódai: e rendszer privilegizált rendje „le fog vonatni” hamarosan az adózó nép sorába.³⁶ Addig is el kell érni azt — teszi hozzá a *Stádium* lapjain —, hogy „...a mindent merészlő földesurak végre ne *vampyrkodhassanak* büntetlen”.³⁷

Széchenyi az országgyűlés állapotával kapcsolatosan sem volt kevésbe kritikus. E téren is Berzeviczy álláspontját újítva fel kiemelte, hogy az akkori országgyűlésen kilenc millő embert közvetlenül nem képvisel senki, tárgyalásai pedig csigalassúsággal haladnak.³⁸ Működése merő anomália. Ez az országgyűlés így nem érheti el azt, hogy mindenkit egyenlő mértékben védjen a törvény, hogy minden ember polgár legyen a hazában. Még elítélőbben nyilatkozott meg a centralisták „vesszőparipájáról”, a fennálló igazságszolgáltatási szisztéma jogszerűtlenségéről. Erről is oly axiómákat szögezett le, hogy azokat minden további nélkül be lehetne iktatni a centralisták későbbi alapműveibe. A *Stádiumból* idézünk: „...a most fennálló rend... az úrszék, hol bíró s alperes egy személy, ezen törvényszéken kívül pedig a legkegyetlenebb önkénynek annyi egyes eseti adják magokat elő, hogy azokkal foliantokat tölthetni, ... nemritkán az hoz ítéletet arról, s nota bene semmi egyéb, mint kénye után, kiben az öltözetén, bajuszon és sarkantyún kívül szinte egy férfiúra ismértető jel sem található”.³⁹ Kevéssel utóbb pedig ezeket olvashatjuk: az „igaztalanságok igaztalansága... egyszersmind az esztelenségeknek is legnagyobb esztelensége, ... hogy mostani világban 9 millió, mely annyszor önkény, de még törvényesen, vagy legalább usus vagy abusus szerint is legirgalmatlanabbul benevolisáltatik... s egy kislopásért kétségbeesésig kínoztatik, ... más részről sokszor azt látja, hogy némi privilegiumolt rendbontónak viszont még emberi vérrrel fertőztetett kezét se szorítja békóba a törvény”. Széchenyi megoldásként egy „codex criminalis”, büntető törvénykönyv mielőbbi megalkotását javasolja — hatalmas lökést adva ezzel Szalay, Eötvös, Lukács és Trefort hamarosan meginduló kodifikációs alkotó munkásságának. S természetesen Deákénak, Kossuthénak, Pulszky Ferencének, akik a centralistákkal e téren vállvetve dolgoztak az 1841–1843. évi, nagy jelentőségű büntetőjogi választmány munkájának sikeréért.

A központosításért fellépő csoport ugyan már 1837-től kezdve szervezkedni kezdett, igazi zászlóbontása azonban az 1843–1844. évi országgyűlésen történt, amikor a szabad királyi városok ügyében szólva Szalay László főként azért kívánta minél előbb megvalósíttatni a városok reális törvényhozási képviseletét, mert a városi kérdésben látta „első szemét... azon láncnak, mely minket egy nagy életrevaló egésszé olvasszon... Mert nem municipális ország képében látom a naggyá lett hazát, nem hiszem, hogy municipális föderalizmus lehessen a végcél. — Nekünk száz különvált érdeket kell összpontosítani; ... aznap, mikor az országgyűlésen nem Karokat és Rendekeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzetnek kép-

³⁴ Uő., *Világ*. Pesten, 1831. 70.

³⁵ Uő., i.m. 112., 128., 192., 384.

³⁶ Uő., i.m. 131.

³⁷ Uő., *Stádium*. Lipcsében, 1833. 183.

³⁸ Uő., i.m. 199., 218.

³⁹ Uő., i.m. 154., 157.

viselőit fogjuk látni”.⁴⁰ Szalay erőteljes visszhangot keltő beszédének koncepcióját Benjamin Constant gondolatmenete ihlette — erről már más alkalommal szoltunk —, de aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy Korpona város ifjú követe és a köréje sorakozó, hasonlóan nagyrahatott társai eszméletének mélyén ott visszhangzott annak *A Kelet népének* evokációja, melynek más állításait épp ők vitatták a leghangsúlyosabban: „...fő célom, hogy hazánk erei központosuljanak; a megyei, városi, mágnási, polgári, vallási, nemzeti sat. különzések egy magasb célra olvadozzanak össze; az ember nem mindig címe és állása, de mint ember belbecse után latoltassék”.⁴¹

7. A költő-politikus ideálja

Széchenyi imponált a fiataloknak, jónéhány megnyilatkozása számukra gesztus-, sőt szimbólumértékű volt, mégsem őt tekintették legfőbb eszményképüknek. Széchenyi ugyanis lehetett tisztelni, becsülni, de nemigen lehetett szeretni. Eltérő volt a helyzet a reformkor másik nagyságával, Kölcseyvel. A centralisták két vezéregyeniségére senki sem hatott olyan élményi erővel, sugárzó vonzással, mint ő. *A Himnusz* költője ugyanis egyszerre volt poéta, prózaíró, kritikus, politikus, publicista, szónok, pedagógus, erkölcsfilozófus — mindaz, amivé ők is válni akartak. Az általa hirdetett eszmék — a romantikus liberalizmus, a liberális romantika — útmutató elvrendszere volt a centralistáknak úgyszólván öntudatra ébredésük óta. Mindenekelőtt azonban a személyes érzelem, a mélységes szeretet szála kapcsolta őket Kölcseyhez. Megadatott számukra az, hogy pályájuk elején közről ismerhették őt, hogy tanítványi kapcsolatba kerülhettek vele, hogy szemtanúi lehettek közéleti fellépéseinek. S e kapcsolatot csak tovább erősítette, hogy a költő-gondolkodó is nagyon szerette ifjú adeptusait.

Kölcsey és a centralisták viszonyát külön tanulmányban dolgoztam fel, elsősorban költészetük, szépprózájuk és irodalomkritikai gondolkodásuk rokon vagy azonos vonásait elemezve. Ezeket itt mellőzni kívánom, viszont annál inkább szeretném előtérbe állítani politikai-közéleti tevékenységük analóg elemeit, eszméik találkozását.

Először Szalay László szerzett tudomást Kölcsey munkásságáról, valószínűleg már 1828-ban, közös barátjuk, Szemere Pál révén. Szemere ajánlása vezette el azután őt Kölcsey házába, Szatmár megyébe. Az ő mentori közvetítése nyomán fogadta el a költő Szalayt patvaristájának. 1831. október 22-én hívta meg magához a nála tíz nappal korábban jelentkező joggyakornokot.⁴² Nagykárolyban adott számára találkozót, azaz a megyegyűlésen, hol éppen a reformjavaslatokat összegző, ún. „rendszeres munkálatok”-at tárgyalták. Szalay orientációja számára e színhely azért fontos, mert érdeklődése éppen ebben az időben fordult a politika, a jogtudomány, a társadalmi eszmélkedés világa felé.

A patvarista ifjú 1831 őszét-telét töltötte Kölcsey társaságában — első tanítványaként a mesternek. 1832 februárjában visszament Pestre, de kapcsolatuk levelekben folytatódott. S minő levelekkel! Amit például a költő a sötét órák leküzdéséről, a sorson és életkörülményeken való felülemelkedés lehetőségéről ifjú barátjának 1837.

⁴⁰ SZALAY László, *A sz. k. városok ügyében*. In Sz. L., *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. I. k. 180–185.

⁴¹ SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*. Pozsonyban, 1841. 24.; A centralisták és Constant kapcsolatáról: FENYŐ István, *Francia szellem a reformkori progresszió kezdetén*. Újhold Évkönyv 1989/1. 245–259.

⁴² Kölcsey Ferenc — Szalay Lászlóhoz. 1831. X. 22. In Kölcsey Ferenc összes művei. Bp., 1960. III. 407–408. A témáról vö. FENYŐ István, *Kölcsey és a centralisták*. In *Remény s emlékezet*. Szerk.: TAXNER-TÓTH Ernő és G. MERVA Mária. Bp., — Fehérgyarmat, 1990. 70–86.

február 26-án kelt episztolájában megfogalmazott, az mintha az éppen akkor publikált *Parainesis* valaminő kiegészítése lenne: „... Sokat gondolkoztam én; s utoljára is úgy találtam, hogy az embert nem helyzetének szerencsés volta, nem álmainak és reményeinek teljessége, hanem egyedül az teszi boldoggá, tiszta nyugalom részesévé, ha lelke erejét a lehetőségig gyakorlotta, ha oka van hinni, hogy jelenre s jövőre lehetőségig hatott.”⁴³

Szemere és Kölcsy hamarosan eredményét láthatták pedagógiai munkájuknak. Az előbbi továbbítója, az utóbbi címzettje volt annak a pályafordulatot előlegező levélnek, amelyet Szalay 1838 első napjaiban vetett papírra.⁴⁴ E megnyilatkozás a csalódás, az öndevalváló szatirikus önirónia hangjai mellett már a közéleti cselekvésvágy, a „hadd tehessek az emberiségért valamit” eltökéltségét is megszólaltatja. Az ifjú gondolkodó immár nemcsak a konzervativizmus, hanem a reformretorika, a nagy eszméket relativáló nemesi frázisok ellen is lázad. Főként a nacionalizmus közhelyeitől, banalitásaitól, a provincializmustól undorodik, mint maga Kölcsy, ki „gyönyörrel” olvasta e levelet.

Folyamatos korrespondenciájukban a költő többször is szót ejt patvaristája barátjáról, Eötvösről — nem kisebb megbecsüléssel. Ennek érzelmi affektivitása már akkor megragadta, amikor úgyszintén fiatal fiúként megismerte. Első ízben az *Országgyűlési napló* 1833. december 16-i bejegyzésében emlékezik meg róla: „szeretetre méltó lelkes gyermek”-nek aposztrofálja Eötvöst, kinek alakja felvidította őt a hivatalos várakozás közben. Kölcsy itt „vizontlátás”-ról ír.⁴⁵ Alighanem három hónappal korábban, Kazinczy fölött mondott híres akadémiai emlékbeszéde alkalmával ismerkedhetek meg. „...én, ki, akkor még félig gyermek, elragadva hallgatám férfias szavait” — írja e találkozásukról Eötvös.⁴⁶

Meghatározó érvényű nyugat-európai utazásairól hazatérve, vagy azt kevésse megelőzve kerültek a centralista fiatalok kezébe a Kölcsy *Parainesis*-ét közlő *Athenaeum*-számok (1837. II. 23. — III. 9.). Éppen akkor, amikor kibontakozva válságaikból megtalálták élethivatásukat, amikor először sejlett fel bennük önálló politikai csoportjuk megszervezésének lehetősége. E lélekállapotuk egybeesett oly tanítások megismerésével, hogy a fiataloknak mindenekelőtt állandó elv kialakítására kell törekedniök, valamint célra, amely felé irányozzák életüket. Kölcsynek értelme, hogy „soha nem múlass el egy alkalmat is, melyben jót tehetsz”, Eötvös és Kemény Zsigmond röpiratainak, regényeinek, Szalay és Trefort büntetőjogi, illetve közgazdasági tevékenységének, Madách publicisztikájának, Lukács külföldet a magyar politikáról fáradhatatlanul informáló munkásságának lesz motiváló szempontja.

Hogyan is lehettek volna ők érzéketlenek az oly gondolatok iránt, hogy magas érzelmekre törekedjenek, hogy azoknak nagy tettek gyakorlására kell vezetniök őket, hogy az ember tökéletesülhető lény, amikor Eötvös már a *Parainesis* megjelenése előtt így írt Szalaynak: „... Célt választék magamnak... csak használni akarok, másokért fáradni, ... jutalom maga a tett, ... Kövesd példámat kedvesem, ...oly rövid az élet, töltsd el tettekkel” stb.⁴⁷ Ami pedig az ember nembeli előrejutásának eshetőségét illeti, e nézetek a centralisták elvrendszerének fő mozgatórugóját képezték. Abban viszont a fiatalok különböztek mesterüktől, hogy míg az tagadta a világpolgáriság értelmét, ők érzelmeikkel, tettvágyukkal már az egész emberiséget átöltették.

⁴³ Kölcsy Ferenc — Szalay Lászlóhoz. 1837. II. 26. Uo. 774-775.

⁴⁴ Szemere Pál — Kölcsy Ferenchez. 1838. I. 7.; Szalay László — Kölcsy Ferenchez. 1838. I. 5.; Kölcsy Ferenc — Szemere Pálhoz. 1838. II. 14. In *Szalay László levelei*. Bp., 1913. 67-71.

⁴⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*. In K. F. összes művei. Bp., 1960. II. k. 348.

⁴⁶ EÖTVÖS József, Kölcsy Ferenc. In E. J., *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 64-65.

⁴⁷ Eötvös József — Szalay Lászlónak. 1836. III. 29. In *Eötvös József levelei*. Bp., 1976. 99.

A *Parainesis* nagyon fontos aspektusa volt a tudás társadalmi gyakorlattá változtatása. Az életet jobbító gondolat. Ha azt a passzusát olvassuk, hogy „minden ismertet a kor szükségére s kívánataira, a jelenlét nemesítésére, s a jövőendő előkészítésére fordítani s a lehetőségig életbe hozni” szükséges, Eötvös állambölcseleti munkája, Szalay európai államférfiakról, Kemény magyar politikusokról készített arcképcsarnoka, Lukács utópista szocializmust idehaza bemutató, nagyértékű publicisztikája, Madách „Timon” álneven írott cikksorozata, Irinyi József nagy hírű nyugat-európai útikönyve is tanúsítja az igény hatékonyságát. A *Pesti Hírlapban* 1844–1848 között, a *Pesti Naplóban* az ötvenes-hatvanas években végzett újságírói tevékenységük viszont egy másik *Parainesis*-szentenciával hozható közeli összefüggésbe: „...Magányos ismereteket szerezni, hogy azok a sokaságra átplántálva közkinccsé váljanak; világos ideákból fátylát gyújtani, melynél az együttélők előítéleteik sötétségéből kiléphessenek, régi és új, idegen és saját tapasztalást egyesíteni, hogy a néptömeg előtt vezérelv gyanánt ragyogjanak”.

Történetfilozófiájukat a centralisták főként Condorcet-től, Guizot-tól, Augustin Thierry-től, Cousintól, Hegeltől, Lermnier-től, Macaulay-tól stb. sajátították el, ám annak morális töltésébe a Kölcseytől tanultak ismét csak belejátszottak. *Történetnyomozás* című fejtegetéssora, akárcsak korábbi vallásfilozófiai töredékei, egyrészt a liberális evolucionizmus, a forradalom szélsőségeitől óvó szerves fejlődés kánonjaként szolgálhattak számukra, visszafogva őket a vágyak és a valóság összetévesztésétől, a realitásérzék fellazulásától.⁴⁸ Másrészt arra készítették őket, hogy a történelem vizsgálatában ne krónikás adatgyűjtésre, hanem az összefüggések felderítésére, európai összehasonlításra törekedjenek. Megtanulták tőle azt is, hogy a történetíró és a történetfilozófus akkor jár el helyesen, ha emberi mozgást követ nyomon, az emberi lélek sorsot alakító szándékait, az emberiség tartósan megállíthatatlan kreatív dinamizmusát.

S akárcsak Széchenyi, Kölcsey is a „kimívelt európai”-t jelölte meg ideálul, azt a gondolkodó embertípust, melyet a tudomány vezérel. A tudomány hozzájárulhat ahhoz a *Történetnyomozás* érvelése szerint, hogy az emberek közelebb kerüljenek egymáshoz, alakítólag hathat az emberek együttélésére — lehettek-e közömbösek e nézetek a centralisták számára, kik valamennyien tudósok és politikai vezetők voltak egymáséban? Az olyan szentenciák iránt például, mint a következők?: „... Hogyan lőn itt egy nemzet kicsinyből nagygyá, egy más ott nagyból semmivé? ... Miként ébred itt a világosság a vad nép között s annak jőltévé fényénél mint alkotja az magát össze kisebb vagy nagyobb társaságokká, mint lépdel találmányról találmányra, ismeretről ismeretre, hatalomról hatalomra mindaddig, míg ragyogó pályájának legmagasb pontján áll?”

Magától értetődő volt az a gesztus, hogy a feladatkielölő, távlatállító Kölcsey-művek megismerése után az elhunyt mestert elparentáló emlékbeszédre 1839 őszén Eötvös vállalkozott az Akadémián.⁴⁹ Az önzetlen közhasznúság, a minden akadályt legyűrő emberi akarat és alkotó erő, amelynek révén a költő alakja a hazával egyenértékűvé magasodik — Eötvösnek gyönyörűen kifejtett ideái — mind-mind a két író-politikus tökéletes szellemi azonosulásának hitvallásai. A közösség és személyes jövője szempontjából mindazonáltal az a legfontosabb, hogy bár Eötvös elhunyt mesztérében sorra magasztalja a költőt, a polgárt, a pedagógust, a kritikust — legtöbbször az országban és nemzetben gondolkodó politikust és szónokot értékeli. Azt, amivé maga is válni szeretne.

⁴⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Történetnyomozás*. In. *K.F. összes művei*. 1960. I. k. 1264–1274.

⁴⁹ EÖTVÖS József, Kölcsey Ferenc. In. *E. J., Arcképek és programok*. Bp., 1975. 63–76.

Ebből a szempontból például Szalaynak külön szerencséje volt, hogy éppen abban az időben érkezett Kölcsey házába, amikor az 1831 őszen befejezte Szatmár megye legfontosabb reformmunkálatainak, a jogügyi, illetve az úrbéri tervezetnek elkészítését, s hozzákezdett mind a kilenc operátum egységesítéséhez.⁵⁰ Az ifjú patvarista így alighanem nála olvashatott végig először egy egységes, az ország átalakítására irányuló reformprogramot. Szalay principálisa művéből olyan nagy jövőjű gondolatokról tájékozódhatott, hogy a telkes gazdákat azontúl tulajdonosi juss illesse meg, a kilencedet és a robotot töröljék el, a háziadó és az országgyűlési költségek felét pedig vállalja a nemesség.⁵¹ Nem kevésbé voltak lényegesek — már Szalay jövőendő munkássága szempontjából sem — az államszerkezet modernizálására vonatkozó javaslatai. Így az országgyűlés múlhatatlan reformja, a felső tábla átalakítása, a helytartótanács megszüntetése, a sajtószabadság és az országgyűlés nyilvánosságának elve, az iskolaügy korszerűsítése.

A legutóbbi javaslat feltételezhetően kevésbé érdekelte Szalayt, mint az előzőek, Eötvös viszont annál inkább. A reformmozgalom irányítói közül nevelésügyi javaslatában Kölcsey elsőként fogalmazott meg oly indítványokat, amelyeket Eötvös József 1848. július 24-én terjeszt majd a népképviselői országgyűlés elé, illetve átvesz-alkalmaz a korszakos jelentőségű 1868. évi XXXVIII. törvénycikkben.⁵² Íme a szatmári követ főbb nevelésügyi pontjai: közös népiskola minden vallásfelekezet gyermekei számára, az egyházak iskolai kiváltságainak csökkentése, iskolaválasztás terén teljes vallási egyenjogúság és a nevelés lehető egyöntetősége, a felsőoktatás és a tudományos intézetek magyarnyelvűsége, a verés és más lealacsonyító büntetések eltörlése, a testnevelés bevezetése, nevelői nyugdíj, nőnevelés megindítása rangkülönbség nélkül.⁵³ Természetesen az eötvösi reformok más korszerű intézkedéseket is tartalmaznak s a Kölcsey által megfogalmazottnál magasabb színvonalat képviselnek, továbbá a miniszter már forrásokból is merített (van Swieten elgondolásairól előzőleg magunk is beszámoltunk), ám ezzel együtt: a polgári fejlődés Eötvös, majd Trefort által alkotott szellemi fundamentumának egyik előzményét joggal láthatjuk a Kölcsey fogalmazta Szatmár megyei véleményben.

A megye után a költő-politikus számára tudvalevőleg az országgyűlés következett: közismert a szatmári követ harca itt a feudális nemzetfogalom lebontásáért, a „szabadság és tulajdon” társadalmáért. Mégsem fölösleges legalább érintőlegesen megemlítenünk, hogy politikai beszédeinek Széchenyivel egybehangzóan kifejtett nagy témái: a hárommillió protestáns és a kilencmillió jobbágy egyenjogúsítása, az örökváltság megvalósítása, a szolgálóállapot megszüntetése, mindenfajta túlhatalom leépítése, a kiváltságrendszer kritikája, a városok megfelelő képviselőhöz juttatása mennyire vezéreszméivé váltak utóbb sorra a centralistáknak is.

Csupán néhány példát említek. A városok jelentőségét — Hajnóczy és Berzeviczy nyomán és Széchenyi kezdeményezését közvetlenül követően — Kölcsey állította a politikai törekvések középpontjába (*A papi dézma tárgyában*). Az ő mementóját (és Benjamin Constant-ét) fejlesztette tovább Szalay László, amikor is a városokban jelölte meg a meglevő osztályok összeolvasztó közegét.⁵⁴ A szatmári követ diétai szónoklatai ugyanakkor azt is a szívekbe vették, hogy a misera plebs contribuens hely-

⁵⁰ BARTA István, *Kölcsey politikai pályakezdetek. Századok*, 1959. 2-4. sz. 252-302.; CSORBA Sándor — TAKÁCS Péter, *Kölcsey és Szatmár megye. Nyíregyháza*, 1988. 169-174.

⁵¹ BARTA István, i.m.; FENYŐ István, *Haza s emberiség. Bp.*, 1983. 202-204.

⁵² EÖTVÖS József, *Kultúra és nevelés. Bp.*, 1976. 294-300., 361-398.

⁵³ CSORBA Sándor — TAKÁCS Péter, i.m. 175-186.

⁵⁴ KÖLCSEY Ferenc, *A papi dézma tárgyában*. 1834. III. 26. In K. F., *Összes művei. Bp.*, 1960. II. k. 135-145. Az idézet a 138. lapon.; SZALAY László, *A sz. kir. városok ügyében*. 1843. IX. 27. In *Publicistai dolgozatok. Pest*, 1847. I. k. 180-185. — L. még a 42. sz. jegyzetet is.

zete tarthatatlan — a parasztháború rémével fenyegetve ismételt a nemességet (Az örökös megváltás tárgyában).⁵⁵ E vészjelzés utóbb Eötvös Dózsa-regényében tűnt fel újra.

A szatmári követ másik fő gondolata az országgyűlésen köztudomásúlag a földbirtok feudális kötöttségeinek felszámolása volt. Ezért ostromozta nagy beszédben a hitbizományok fennállását, mely a szabad tulajdon kialakulását éppúgy akadályozta, mint az ősiség vagy a jobbágyság birtokbírhatóságának hiánya. Hogy a nemzet birtokos polgárokkal rendelkezzen, el kell érni a tulajdonszabadság alapjait, a szabad örökhatározás jogát — hangsúlyozta Kölcsey.⁵⁶ E gondolatot viszi tovább — társítva Széchenyi érveivel — Örökösödési jog című cikkében Trefort Ágoston, ki a végrendekezés teljes szabaddá tételét kívánja, s ezáltal mindenfajta mezőgazdasági beruházás lehetőségének megnyitását.⁵⁷

A szabad földnek alapvető akadályja volt a „fiscalitas”, azaz a királyi kincstár örökösödése is, amely úgyszintén eleve korlátozta az örökhatározó akaratát. Kölcsey az országgyűlésen nyíltan „törvény elleni visszaélés”-nek minősítette e középkori jogszokást. Nyomában haladva Trefort A bírhatási jogról Magyarországon címmel hasonlóképpen a fiscus örökösödésének eltörlését követelte, mint ahogyan szintúgy el akart távolítani a gazdasági életből a szabad adás-vételt, haszonszerzést gátló mindennemű akadályt.⁵⁸ „Fel kell hagyni az úrbéri tartozásokkal” — szögezte le a jobbágyságról apodiktikusan a Budapesti Szemle munkatársainak véleményét.

Két kérdésben azonban a centralisták nem egészen követték mesterüket és ez a megyei rendszer, illetve a Habsburg-kormányzat megítélése volt. Kölcsey beszédeiben mindenekelőtt a Habsburg-hatalmat támadta, az ország önállóságát követelte, a megyei szerkezet elavultságát viszont kevésbé érintette. Helyzeténél fogva ezt nem is igen tehette — egy megye követe volt, utasításokkal megkötve. Mindenesetre Mohács (1826) című beszédében elvetendőnek tartotta azt, hogy a megyei intézmény csupán a kiváltságosaké: „...Gyűléseitek? egyik osztály kirekesztő tulajdona, hol az a lehetőségig gyéren jelen meg.”⁵⁹ Kende Zsigmondhoz 1832. december 21-én intézett levelében pedig felvillan egy újabb fontos gondolat: a nemtelenek megyei képviselője, amely utóbb a centralisták népképviselőtért folytatott harcának egyik eleme lett.⁶⁰ Másrészről Szalayék kétségkívül kevesebb alkalommal bírálták a Habsburg-hatalmat, mint a nemesség osztályuralmát. Nem mintha különösebb illúzióik lettek volna az abszolutizmus természetrajzát illetően. (Kevés politikusi bélyegezte meg az idő tájt élesebb szavakkal a császári hatalmi metódust, mint azt Eötvös tette a Reform lapjain.) Viszont jobban tudatában voltak annak, hogy nemcsak Bécsnek van szüksége hazánkra, hanem akkori helyzetünknel fogva hazánknak is Bécsre, mint Kölcsey. Ez nem jelenti azt, mintha a szatmári követ erről megelégedkezett volna. I. Ferenc uralkodásának negyvenedik évfordulójára mondott beszédében ő is csatlakozott az ünnepelőkhoz, s az uralkodóról elhangzó magasztalását azzal indokolta, amiért a centralisták is meg akartak maradni a birodalom keretében: a monarchia uralma idején kibontakoztak nálunk is a polgári fejlődés előfeltételei, megindult a polgárosult gazdaság elemeinek felhalmozódása.⁶¹ (Említettük: Eötvösöket e téren jónéhány

⁵⁵ KÖLCSEY Ferenc, Az örökös megváltás tárgyában. In. i.m. II. 152–163.

⁵⁶ Uő., Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában. In. i.m. II. 118–124.

⁵⁷ TREFORT Ágoston, Örökösödési jog. In. T. Á., Kisebbségi dolgozatok. Bp., 1882. 192–207.

⁵⁸ KÖLCSEY Ferenc, A kir. fiskus örökösödése tárgyában. In. i.m. II. 125–134.; TREFORT Ágoston, A bírhatási jogról Magyarországon. In. i.m. 170–191.

⁵⁹ KÖLCSEY Ferenc, Mohács. In. i.m. I. k. 1228.

⁶⁰ Uő. — Kende Zsigmondhoz. 1832. XII. 21. i.m. III. k. 461.

⁶¹ Uő., Beszéd I. Ferenc király uralkodása negyvenedik évünnepén. 1832. II. 1. In. i.m. II. k. 51–59.

más indíték is vezérelte, amelyet 1838-ban elhunyt mesterük még nem láthatott teljességgel előre.)

A hazai nemesség szűklátókörűségét és önzését — elődeit folytatva — Kölcsey is a diéta intézményében jelölte meg leginkább. Az *Országgyűlési napló* feljegyzései szinte sisteregnek a rendekre vonatkozó megvetéstől. A centralisták ellenszenvét a nemesi politizálás módszereit illetően személyes tapasztalataikon túl az *Országgyűlési napló*nak e módszereket és reagálásmódokat — a szócséplést, elvtelenséget, rendszertelenséget, képtelenül lassú ügymenetet, érzelmi dagályt, műlhoz való görcsös ragaszkodást stb. — ragyogóan megörökítő lapjai is fokozhatták. A „Napló” legfontosabb üzenete az, hogy a hazai nemesség többsége immár alkalmatlanná vált az ország vezetésére. Nyomában a centralisták is levonták ezt a konklúziót. S ha a költő itt „egy értelmi egész”-t, „egy törvényhozási tűzpont”-ot képzel el a „sötétség fiai”-nak a „Verbóczy által kijegyzett nácio emberei”-nek helyébe, tanítványainak érdeme, hogy e vágyott „tűzpont” megvalósítási módozatait idehaza kidolgozták.

Még egy nagyon fontos kapcsolódási szféráról kell számot adnunk: a büntetőjog és a börtönügy reformjáról. A centralisták politikai fellépésük első percétől egész sor tanulmányukban a középpontba állították ezt a kérdést.⁶² Szalay is, Eötvös is számottevő szerepet játszottak emellett az 1840. V. tc. által az igazságszolgáltatás korszerűsítésére kiküldött országgyűlési választmány tanácskozásaiban, a reformjavaslat kidolgozásában.⁶³

Büntetőjogi tárgyú értekezéseiben, cikkeiben Szalay a rendszeres törvénykönyv elkészítésének elveit és módszertanát elemezte. Azt követelte, hogy a törvény csak a bűnöst büntesse, s azt se nagyobb mértékben, mint ahogyan javulásának és a társadalom biztonságának érdeke elengedhetetlenül megkívánja. A vádlottak sorsáról pedig ne a különböző úri kompániák tagjai döntsenek, hanem esküdtszékek, amelyeknek bírái a nemzet mindegyik osztályából egyaránt kikerülnének. Ugyanígy szakítani akart az igazságszolgáltatás addigi feudális menetével Lukács Móric: a *Buda-pesti Szemle*ben közzétett *Büntetőjogi theoriák* című értekezésében a büntetőjog alapjává ő is a közvéleményt nyilvánította, mint az egyenlő jogú állampolgárok akaratának megtestesítőjét. Ezáltal pedig az igazságszolgáltatást össztársadalmi ügyvé emelte, amelynek szerinte minden vonatkozásban összhangban kell lennie az egyenlőség szellemével.⁶⁴

Szalay, Lukács, Eötvös és a többiek munkájuk közben az európai büntetőjogtudomány megannyi szaktekintélyének elgondolásait hasznosították — Beccariától Filangieriig, Feuerbachtól, Benthamig. Kölcsey azonban számukra e téren is többlettel szolgált: egyfelől a személyes bátorság példájával (közismert volt tevékenysége a megvádolt Wesselényi, Kossuth s mások védelmében), másfelől az intuitív művészi beleélés döbbenetes erejével. A *vadászlat* című novellája a maga rémületes börtönképeivel, két fiktív törvénytörő beszéde az ártatlan, vagy csupán a szükség által bűnre kényszerített emberek kiszolgáltatottságáról éppen akkor — 1837-ben — jelentek meg a hazai sajtóban, amikor Eötvös hozzákezdett *Vélemény a fogházjavítás*

⁶² SZALAY László, *Ügyvéd. — Könyvbírálat. — Jury.* In Themis, 1837. I. 1–22., 53–91., 1838. II. 51–70.; *Codificatio.* In Sz. L. i.m. I. 19–90.; A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre. Uo. 103–173.; *Büntető törvénykönyv I–X.* Uo. II. 15–20., 48–53., 90–124.; *Büntető eljárás I–XII.* Uo. 125–188.; EÖTVÖS József, *Vélemény a fogházjavítás ügyében* ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez. Themis, 1838. II. 1–50.

⁶³ FAYER László, *Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyűjteménye.* I–IV. k. Bp., 1876.; NAGY Lajos, *Szalay László és a magyar eljárásjog.* Állam- és jogtudomány, 1964. 4. sz. 519–568.; VARGA János, *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zalaegerszeg, 1980.

⁶⁴ LUKÁCS Móric, *Büntetőjogi theoriák.* Budapesti Szemle, 1840. II. 1–79.

ügyében című röpiratához.⁶⁵ Az pedig közismert, hogy utóbb *A falu jegyzőjében* a hazai törvénykezés állapotait is megörökítette, s az is, hogy a regény egyik alakja, Völgyesy alügyész *A vadászlak* Andaháziának újabb megtestesítője, sőt Völgyesy mintájában magát Kölcseyt láthatjuk. A novella ragyogóan ábrázolt három jelenete, a törvényszéki beszédek expresszivitása ott munkált tehát a centralisták érzelmvilágában, amikor a büntető eljárásjog és a börtönviszonyok vonatkozásában is harcba kezdtek az urak és szolgák kettősségének megváltoztatásáért.

Nem szeretném a centralisták számára kisajátítani Kölcsey roppant hatású szellemi örökségét. Őt nemcsak Eötvösök tekintették eszméi kiindulópontjuknak, hanem Kossuth, Deák s velük a municipalista ellenzéki tábor is, mint ahogyan Petőfi és a Fiala Magyarország csoportja szintén szellemi őst tisztelte benne. Kölcsey tanítása egyszerűen megkerülhetetlen volt mindazok számára, akik az „ember és polgár”, a „haza és haladás”, a „szabadság és tulajdon” programját meg akarták valósítani a XIX. századi Magyarországon.

7. Tanulni az ellenféltől is

A centralisták egy részét ifjúkori barátság kötötte az 1839–1840-es országgyűlésen megalakult konzervatív csoport vezéregyéniségéhez, a korán elhunyt, nagyképességű Dessewffy Aurélhoz. Eötvössel kiváltképp szerették egymást, s ebben egyiküket sem akadályozta az, hogy a politikai paletta két ellentétes végpontján foglaltak helyet. Halálát követően *A karthausi szerzője* a legnagyobb gyöngédséggel emlékezett róla meg, mint ahogyan azt tette Szalay is 1845. február 2-án a *Pesti Hírlap*ba írott cikkében (*Nyílt levél Considérant Victorhoz*).⁶⁶ Szalay szerint Dessewffy jeles cikkei csak az alkotmányos központosítás elveivel lehetett megcáfolni, a kormánypártiak táborából szellemi színvonala miatt csak ő érdekelte őket, halála után ez a színvonal zuhanásszerűen süllyedt: „A konzervatívoknak ő az volt, mi Nagy Sándor a macedoniaknak, utána a Ptolemaeusok jöttek.” Dessewffy pedig annyira közel érezte magát Eötvöshöz, hogy publicisztikáját összegző kötetét, az *X.Y.Z. könyvet*, igen bensőséges dedikációval neki ajánlotta.⁶⁷

Dessewffy Aurél már a harmincas évek végén felismerte, hogy a kormány addigi, a reformoktól mereven elzárkózó politikája önmaga számára is csupán balsikert hozhat. Éppen ezért új taktikát, újfajta módszereket javasolt (Metternich követte is az ő tanácsait) — miszerint bizonyos, a feudális rendszer alapjait nem érintő reformokkal fogják ki a szelet az ellenzék gyökeres reformokat követelő vitorlájából. Szerinte hathatós központi kormányzásra van szükség, amely erőszakos eszközökkel többséget szerez majd magának mind a megyékben, mind az országgyűlésen. A megyék „megrendszabályozását” és az országgyűlés rendezésének szükségességét illetően Dessewffy egyetértett a centralistákkal, csak éppenséggel azzal a nagyon is jelentős különbséggel, hogy ő magát a megyerendszert mindenképpen fenn akarta tartani, s az erős kormány túlhatalmát nála nem gátolta volna semmi, legkevésbé a

⁶⁵ KÖLCSEY Ferenc, *A vadászlak*. — Védelem P. J. számára. — *Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében*. In i.m. I. 336–369., 1145–1157., 1158–1171.; EÖTVÖS József — SZALAY Lászlóhoz. 1837. XII. 19. i.m. 120–121.

⁶⁶ EÖTVÖS József, Gróf Dessewffy József. In E. J., *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 110.; SZALAY László, *Nyílt levél Considérant Victorhoz*. 1845. II. 2. i.m. II. 36–36. — Dessewffy Aurélról: FERENCZY József, Gróf Dessewffy Aurél életrajza. In Gr. Dessewffy Aurél összes művei. Bp., 1887. V–LIII.; BALLAGI Géza, *Az 1839–40-iki országgyűlés visszhangja az irodalomban*. Értek. a társ. tud. köréből X. k. 8. sz. Bp., 1890.; DÉNES Iván Zoltán, *A magyar konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években*. In *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Szerk. SZABAD György. Bp., 1990. 441–467.

⁶⁷ DESSEWFFY Aurél, *X.Y.Z. könyv*. Pesten, 1841.

megreformált, ám a kormánypárt uralta országgyűlés. Dessewffy volt egyébként nálunk az első, aki az országgyűlés kormánypártját afféle szavazógépnek képzelte el, s aki az erőszakot a „cél szentesíti az eszközt” elve alapján parlamenti módszerként is alkalmazni kívánta.

1833 nyarán az akkor huszonöt esztendőes Dessewffy *Észrevételek az országgyűlés rendezését illető újabb küldöttségi javaslatra* címmel nagyszabású munkát írt, melyben a címben megjelölt témához szólt hozzá — megannyi ésszerű javaslattal szolgálva, melyeket azután a centralisták a maguk más koncepciójába átvettek, beépítettek. Dessewffy azokból a helyes fölvevekből indult ki, hogy az országgyűlés csak akkor végezhet eredményes munkát, ha azon az országban létező valamennyi társadalmi csoport képviselőjéhez jut, s a főrendi tábla a másik táblához képest többé nem a meddő elenzés, hanem csupán a mérséklés álláspontjára helyezkedik.⁶⁸

Az értekező sok tekintetben korszerűsíteni, valódiabb képviselőtté igyekezett volna tenni az országgyűlés összetételét és ügymenetét. Ő vetette fel a reformkorban először, hogy a törvényhozás székhelye Pest legyen, és e célra ott új országház épüljön. A királyi hivatalosak, egyháznagyok és általában a főrendek diétai szereplését nagymértékben csökkenteni kívánta. Elvette volna a főrendi táblán a szavazati jogot a címzetes püspököktől, s a hivatalbeli és a független főrendek számát egyenlővé tenni javasolta. Főképp az az indítványa jelentett újítást, hogy a független főrendeket érdem szerint választatni óhajtotta a mágánások által — behozva ezzel a főrendi táblára a képviselői országgyűlés lényeges első elemét. S az így választott főrendek tevékenységét utasítások nélkül képzelte el — függetlenül mind a kormánytól, mind pedig a küldöiktől.

Mélyreható átalakításokat kívánt Dessewffy a rendek tábláján is. A megyéket illetően a követek számát a megyéket megillető addigi két szavazat helyett a népeségtől, a porták és a nemesek számától akarta függővé tenni. Még fontosabb volt szándéka a városokat illetően: a százhatvan megyei követ mellett számukat negyvenkét városi küldöttben jelölte meg — e szám majdnem elérte a centralisták utóbb melengetett vágyát, a negyvenhetet! S Dessewffy legnagyobbbrészt kiiktatta volna a diétáról a királyi biztosokat, helyettük viszont helyet adott volna az adózó nép képviselőinek is. Őt nem zavarta a szokványos nemesi argumentum, miszerint a parasztok műveletlenségük miatt erre még éretlenek: „.... Azoknak egy igen nagy része, kik a követválasztásban most vesznek részt, csak egy cseppel sem értelmesebb a parasztnál, igen sokszor erkölcselenebb és rendetlenebb”. Ha értetlen a paraszt, akkor okosabbá kell tenni — hangzik Dessewffy válasza, ismét csak egybehangzóan Eötvöséssel. Javaslatá valóban úttörő jellegű: azt ajánlotta, hogy minden helységből két kiválasztott parasztember szavazati joggal bírjon.

Nem kevésbé számottevőek voltak a centralista koncepció alakulására is azok az ajánlásai, hogy a rendi tábla azontúl maga válassza — többségi alapon — elnökét; hogy a káptalanok számát a diétán a felére csökkentse; hogy utasításokat a megyék csak a főbb dolgokra nézve adjanak követeiknek; hogy az ülések jegyzőkönyvét az elnöknek való előzetes bemutatás nélkül és magyarul publikálják, s az újságírók tudósításait pedig az ott történekről senki és semmi ne korlátozza. De talán az az elve ragadhatta meg leginkább a centralistákat, hogy mindazok, akik a vármegyei és az országgyűlési költségeket együtt viselik, a választásban is együtt vegyenek részt: arisztokrata, nemes, honorácior és parasztember azontúl együttesen alkossák a nemzet immár valódi reprezentációját. S ha mindebben az ifjú szerzót kétségkívül nem a demokratikus szándék vezette is, hanem a kiváltságoknak az addiginál ésszerűbb

⁶⁸ Uő., *Észrevételek az országgyűlés rendezését illető újabb küldöttségi javaslatra*. In D. A., *Néhány nevezetesebb darab hátrahagyott eredeti magyar munkából és országgyűlési beszédeiből*. Pest, 1843. 33–146.

biztosítása, indítványaival mindenképpen inspirálóan hatott az ellenzék gondolkodására.

Dessewffy Aurél nézeteinek felhasználása a centralisták koncepciójában különben meggyőzően tanúsítja gondolkodásuk liberalizmusát és toleranciáját: politikai vitapartnereiket ellenfeleiknek, s nem ellenségeknek tekintették. Élesen vitába szálltak velük mindannyiszor, amikor azt szükségesnek ítélték (mint pl. Eötvös tette azt Dessewffy Aurél öccsével, Emillel), de az ország érdekében együttműködni is hajlandók voltak az ellentétes nézetek képviselőivel akkor, ha azt lehetségesnek tartották. Politikai vitakultúrát, konstruktivitást, lojalitást, közéleti erkölcsöt is messzemenően tanulni lehetett tőlük.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kitűnt, hogy a centralisták nem valaminő eszmei Pallas Athéné módjára pattantak ki teljes vértzetben Zeusz homlokából, ideáik éppen nem voltak idegenek a hazai ideológiai fejlődés megelőző folyamataitól. Amit ők hoztak és alkottak, az egy, már a felvilágosodás hazai terjedésével megindult, széleskörű eszmei mozgás szerves része volt, oly áramlásé, mely egyáltalán nem volt anorganikus, a magyarságra ráerőszakolt és idegen, mint ahogyan azt külföldi indíttatású eszmei ellefelek állították. Sőt, gondolataikkal a centralisták voltaképp középpontjában állnak annak a fejlődésnek, amely a felvilágosodás természetjogi, majd emberi jogi tanításaiból kiindulva az ember és a polgár felszabadítását tűzte ki nálunk is célul, s amely a liberalizmus legmagasabb fokú XIX. századi kiteljesítését eredményezte Magyarországon. Oly teljességet érve el az eszmék terén, a társadalmi eszmélkedés hazai síkján, amelyet századunkban a polgári radikalizmus is vállalni, folytatni tudott, feldúsítva a liberalizmust a szociális, a társadalmi-gazdasági verseny veszteseit védő ideákkal, amelyeknek csírái különben már a centralisták munkáiban is adva voltak. A centralisták tehát nem fantaszták voltak, nem utópiakergetők, hanem egy Hajnóczy, egy Széchenyi, egy Kölcsey folytatói, s egy Ady, Babits, Jászi Oszkár teljesítményének elődei, előfutárai, előharcosai.

Még egy előítéletet szeretnék eloszlatni velük kapcsolatban. Ebben a tanulmányban sorra átvételekről és áthasonításokról szoltam, s nem szeretném, ha ennek kapcsán felüljúlna az Eötvösöket gyakran megbélyegző másik tévképzet — az, hogy nem voltak eredeti gondolkodók, hogy csupán mások ideáit kopírozták. A társadalmi gondolkodásban az eszmék közvetítése semmivel sem értéktelenebb, mint az eszmék kigondolása, a helyzetek és a szükségszerűségek helyes felismerése a politikai gondolkodó kvalitásainak legbiztosabb fémjele, — arról nem szólva, hogy az átvétel és alkalmazás folyamatában a centralisták nagyon is sok gondolatot tettek hozzá az emberiség átvett szellemi közkincséhez. Ha egy nemzet legjava gondolkodói attól vezettetnek, hogy a nemzetet felnövelessék Európa legjava szintjéhez, akkor az egyetemességnek különösséggel való feldúsítása eleve eredetiséget, sajátyszerűséget, nemzeti individualitást ad tevékenységüknek. „Spiritus flat ubi vult” — ez a régi jelmondat fejezi ki legtömörebben a centralisták életmunkáját, Európa múltjához és a magyarság jövőjéhez való viszonyát.

István Fenyő

HUNGARIAN SOURCES AND ANTECEDENTS OF THE CENTRALISTS BEFORE 1848

It has often been stated about the Centralist group, led by József Eötvös and László Szalay, that its members had been characterized by an outstanding and up-to-date European political erudition, worldperspective and broadminded views. There has not been much said, however, of their intellectual sources at home and of their predecessors. The silence around this aspect has been part of the nationalist bias in the opinion about the works of the Centralists.

The study of István Fenyő, which is part of a monograph in progress on the Centralists, is using new source materials and shows that the ideas of the politically all-significant Centralist group were not alien to the preceding processes of the inner development in Hungary. By comparing the Centralists' political philosophy with the Theresian-Josefinist programme, the plans of palatine József, the thoughts of József Hajnóczy, Gergely Berzeviczy, the programmes of István Széchenyi, Ferenc Kőlcsey and Aurél Dessewffy, the author proves that the group was part of a wide intellectual trend generated by the spread of the Enlightenment in Hungary, and developed this trend even further.

The final conclusion of the study is that the Centralists, especially the teachings of József Eötvös and László Szalay, brought about the achievement of the highest form of the 19th century liberalism in Hungary.

Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammáiban*

A korai humanista költészetben megfigyelhető az intertextualitás iránti érdeklődés, az az korábbi szövegek átvétele és felhasználása új költői szövegben. Ez többféleképpen is lehetséges: Janus Pannonius epigrammáiban találhatunk példát mind közvetlen utánzásra, tehát egyes verssorok szinte szószерinti átvételére, mind pedig bizonyos toposzok és trópusok kölcsönzésére, azaz egy másik, időben távoli költői szöveg jelenlétére való utalásra. Sőt, Janus Pannonius írt olyan verseket is, amelyek nyilvánvalóan a költői alkotásról szólnak, és olyanokat is, amelyek szükségszerűen kapcsolódnak irodalmi hagyományokhoz. Mihail Bahtyin fogalmazta meg először az írott szövegek teljes kölcsönös függőségének eszméjét.¹ Nem lehetséges olyan szöveg, ami saját keretein belül ne tartalmazna más szövegeket. Akár egyetlen szóval vagy kifejezéssel is kezdődhet a jelentésadás folyamata, mert az olvasó megtalálja az összefüggést az illető szöveg és a kommunikáció egy másik, már megértett példája között. Egyetlen szöveg mindig más szövegek sokaságával áll kapcsolatban. A polifóniának ez az eszméje, a sok-hangú szöveg lehetősége és szükségessége úgy jelent egyfajta eszközt Janus költészetének értékelési kísérletéhez, hogy nem minősíti le azt ugyanakkor egyszerű utánérzéssé.

Ezt az utánzás-felfogást költői alkotásként, és nem felhasznált költői eszközként szeretném vizsgálni. Janus Pannonius epigrammái más szövegeket tartalmaznak és használnak föl az új szövegkörnyezet befolyásolása és új értelmezési lehetőségek érdekében. Azáltal, hogy egy adott versben nemcsak egyetlen szöveg jelenik meg, olyan többszörös értelmezhetőség alakul ki, amelyben egyetlen szónak vagy kifejezésnek több mint egy lehetséges jelentésköre van. Ugyanakkor az utánzásnak ez a fajta felfogása — a polifóniára való felhívás — nem veszíti el a mimézishez fűződő, Platon által meghatározott, kapcsolatát.² A nyelv továbbra is közvetítő-, az univerzumban dialógust elindító eszközként működik. A szavak a szöveget korábbi szövegekkel hozzák kapcsolatba, ugyanakkor közvetlen poétikai kontextust is kifejeznek. Megmarad az a mindig is jelenlévő felfogás, hogy a nyelv indikál valamit, azaz önmagát mint jelölőeszközt tünteti föl.

A humanista tanulás velejárójaként és egységes keretbe foglalójaként felbukkanó görög, valamint bizonyos latin szövegek egy csoport új költői és írói irányultságot alapoztak meg. A görög nyelv népszerűbbé, és sok pogány szöveg elfogadhatóbbá válása által a poétikai corpus határai is kiszélesedtek. Ez az oktatás tartalmának szükségszerű változásával járt együtt. Különösen hangsúlyos volt a fontos szövegek memorizálása és recitálása Guarino iskolájában, ahol Janus is tanult.³ A hangzó-, és a vizuálisan befogadott írott

* Szeretnék köszönetet mondani Horváth Iván és Jankovits László kritikai megjegyzéseiért. Ezenkívül köszönöm Kállay G. Katalinnak, Kiss Erikának, valamint Turí Lászlónak dolgozatomban angolról magyarra való fordítását.

¹Mihail BAKHTIN *Rabelais and his World*. Trans. Helene ISWOLSKY. Massachusetts, 1969. Az intertextualitásról szóló értekezés utalásokat tartalmaz a groteszk kérdésre is (l. 309–312.). Tzvetan TODOROV is foglalkozik ezekkel a gondolatokkal: *The Dialogical Principle*. Ford. Wlad GODZICH, Minneapolis, 1984. L. az ötödik fejezetet.

²L. *Rebuplic*. X 595b–607a.

³Jan THOMSON, *Humanist Pietas. The Panegyric of Janus Pannonius of Guarinus Veronensis*. Indiana, 1988.

szöveg ilyen megismétlési és reprodukálási képessége a tartalomnak a maitól teljesen eltérő megértését tette lehetővé. A szöveg létezett írásos és orális formában is. Az írástudó kultúra még ragaszkodott az orális megjelenés értékéhez, ezért a szövegeket továbbra is megtanulták és a szóbeli viselkedés részeként alkalmazták.⁴ A Guarinó-féle iskolában a humanista oktatás történetében is egyedülállóan nagy hangsúlyt helyeztek a görög nyelv tanítására.⁵ Megjegyzendő azonban az is, hogy ez együtt járt a retorikai nyelvhasználat fontosságának fenntartásával. A meglehetősen Cicero és Quintilianus hatására álló retorika-tanítás kihangsúlyozta a verbális kommunikáció erejét. Guarino kifejezetten Cicerónak a *De Inventione*-ben adott retorika-meghatározását fogadta el: „ars bene dicendi apposite ad persuadendum”,⁶ Azonkívül — Sabbadini szerint — Guarino nagyon komolyan vette Vergiliusnak az *Aeneis* első könyvében (148–153) elhangzó, „ac veluti magno in populo...” kezdetű figyelmeztetését is, amikor kísérletet tett a hős (vir bonus) beszédmódjának normatív meghatározására. Ciceróval együtt Guarino is hitt abban, hogy van valamiféle belső kapcsolat az egyén értékrendje és retorikai beszédmódja között. Ebből következően a hallható szöveg elsődleges szerepet kap, és képessé lesz a morális jellemzők kifejezésére. A humanista kultúrában a beszélt szöveg az önkifejezés és önábrázolás eszköze.

Ezt a lelkesedést a retorika, a beszéd művészete iránt kiegészítette Guarinónak a memorizálás iránti vonzódása. Sabbadini megjegyzi, hogy Guarino számtalan verset tudott kívülről, és Janus panegiriszéből is kiderül, hogy az emlékezetből való idézés mennyire fontos volt számára.⁷ Az emlékezetben tartott corpus, valamint a szöveg hangsúlyozottan szóbeli kifejeződése iránti érdeklődésből arra lehet következtetni, hogy a szövegeket olyan kettős struktúrában használták, amelyek egyszerre igazodtak az orális és az írásos normákhoz. A humanista kultúra nem kizárólag írásban terjedt, és egy szöveg szóbeli keretek között is fennmaradhatott. Így a szöveg kétféle megközelítési lehetőséget hordott magában, és ez a kétféleség a tartalomban is érzékelhetővé vált. Az effajta kettős tartalom szemszögéből egészen más színben látható maga a szöveg s annak más szövegekhez való kapcsolódása. A szöveg határai megnyílnak, hogy a hangokat és a visszhangokat befogad hassák, de ezáltal még nem zárják ki az írás és a logikus szerkesztés mindennapi gyakorlatát. A szöveghatárok kiterjesztésével egyre nagyobb lehetőség nyílik más szövegek beépítésére is.

Azonban az írott, illetve beszélt szövegeknek ez a fajta elképzelése leginkább a humanista, azaz görög és latin nyelvű szövegekre vonatkozott. Ezeknek a nyelveknek az anyanyelvvel való kapcsolata szolgált alapjául annak, amit Vigotszkij „belső beszéd”-nek nevez. A latin beszélt nyelv volt, de a művelt beszéd nyelve. A belső beszéd által sajátít el az egyén és a külső világ között.⁸ A latin vagy görög szöveg írásban és szóban egyaránt közközen forog és az anyanyelv által valamiféle belső dialógus részévé is válik. A kétnyelvűség egy bizonyos szintje feltétlenül szükséges ahhoz, hogy bárki megpróbálkozzon egy szöveg olvasásával vagy recitálásával. Az olvasó vagy beszélő egy kétnyelvű struktúrában helyezi el a szöveget, s így a szöveg fogalma még kevésbé válik meghatározhatóvá, hiszen egynél több nyelvi rendszeren belül kell értelmet kapnia. Egy emlékezetben tartott idézet vagy vers önmagában nem alkothat szilárd és jól körülhatárolt rendszert, mivel az anyanyelvvel való belső kapcsolat minduntalan megújítja és újraértelmezi a szöveget. Így minden szöveg más szövegekkel együtt él, és mindig ki van téve a soknyelvű újraértelmezésnek.

⁴ Frank BAUM, *Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy*. Speculum, 1980. 237–265. (Különösen 248.)

⁵ Remigio SABBADINI, *La Scuola e gli Studi di Guarino Guarini Veronesa*. Catania, 1896.

⁶ I. m. 63.

⁷ I. m. 81.

⁸ Caryl EMMERSON, *The Outer Word and Inner Speech: Bakhtin, Vygotsky and the Internalization of Language*. Critical Inquiry, 1983. 245–281.

Petrarca episztolájában, a *Familiari* I.8.-ban szintén a belső beszéd szerkezetéről van szó, bár a megközelítés némileg eltér az eddigiektől.⁹ A költő azt állítja, hogy mindaz, ami az olvasó fejében megmarad, a sajátjává válik, vagy bizonyos események hatására újszerűséggént köszön vissza rá. Petrarca szerint az olvasó tudata képes a szelektálásra és a szövegek átalakítására. Az olvasott vagy tanult anyag nem különálló egészként létezik az egyén tudatában.¹⁰ Így annak ellenére, hogy betanult szövegek élnek az emberi emlékezetben, megváltoztatja őket az, hogy párbeszédbe elegendnek magával az egyénnel. A memorizált szövegek tárháza nem zárt rendszer, hanem állandóan nyitva áll a belső dialógus előtt, amely a szövegeket megújítja és újjászervezi.

Ez a hozzáállás, amely a szöveget összetett jelentésrétegek felvázolására és kétnyelvű mozgásokra alkalmas terepnek tekint, megváltoztatja az intertextualitás fogalmát, és a kifejezésnek inkább a tágabb, mint a szűkebb értelemben vett definícióját vonja maga után. Janus műveiben a kölcsönvett szövegek használata az imitáció eredményes lehetőségeit példázza. A Teleki-kiadásában 180-as számú „Ad Guarinum” Guarino két tulajdonságát, „eloquium linguae”-ját és „forma decens”-ét dicséri. „Dulce nec eloquium linguae, quo Nestora vincis/Nec, qua praecellis Nirea, forma decens.” A Nesztorra tett utalás, akinek „mézédesszavai” az *Ilíusz* tizenegyedik énekének a végén rábírák Patrokloszt arra, hogy Hektórral megmérkőzzék, tiszta intertextuális kapcsolatba helyezi a verset. A „dulce” szó használata jelzi, hogy Janus ismerte az *Ilíusz*nak ezt a részét, valamint a kapcsolatot Nesztor és az ékesszólás ereje között. Ez a remek trópus érzékelteti Guarino képességeit a Nesztorral kapcsolatba hozható területen. Az ilyen összehasonlítás ereje abban rejlik, hogy egyszerre utal egy múltbeli, történelmileg megalapozott szövegre és kapcsolja azt a jelenbeli szituációhoz. Ez a szókép hídát teremti az *Ilíusz* görögösége és az epigramma latinsága, a költői múltra való szükség és költői jelen elfogadása között. Az epigrammát történetileg és nyelviileg egyaránt meghatározza a homéroszi allúzió, amely azonban átértékelődik és megújul Guarino személyének tükrében.

A Teleki-kiadás 49., 200. és 201. sorszámú költeményei azt sugallják, hogy Janus Pannonius tudatában volt annak, hogy az epikus hagyományban az intertextualitás jelen van mint nevezőelem. Az „Ad Tribachum Poetam”(49) Itáliát helyezi a költői hagyomány középpontjába, jelenlegi kütfőiként pedig magát és Tribachust jelöli meg. Az utolsó sorok nagyon meggyőzőek.

Quodsi non etiam prorsus triviale sonarem
Haud ideo legerem vestra, Tribache, minus.
Ipse Maro assidue Varium Flaccumque terebat;
Non bene se novit, cui sua sola placent.

Az utolsó előtti sor rámutat, hogy maga Vergilius is épített más, korábbi szövegekre, s ezzel egyszerre talál felmentést a hagyományban és példát az imitációra. A költemény utolsó sora olyan individuum-felfogásra utal, mely szerint az egyéniség nem ismerheti meg önmagát pusztán saját művein keresztül. Tehát az individuum más szövegek alapján szerkeszti meg magát, más szövegek jelenléte teszi lehetővé az önismeretet. Vagyis az ego nem a költemények megírásán keresztül határozódik meg, hanem a más szövegekkel folytatott párbeszédben. Az állítás, miszerint „nem kevésbé olvasom Tribachus verseit”, magát Janus Pannoniust helyezi Vergilius szerepébe, amint örömmel kölcsönöz más költők műveiből. E néhány soron belül Janus Pannonius és Vergilius egymás mellé kerül, s épp az intertextualitás révén.

A Teleki-kiadás 200. és 201. sorszámú költeményei, az „In furem Virgalianum” és az „In eundem” sértőnek tűnnek a Vergilius-epigonokra nézvést, azonban olvashatjuk őket úgy is, mint a szöveg státuszának és e státusz átalakulásainak megértésére irányuló törekvést. A 200. költemény mindössze négy sor. Az első „Excusas, sic te, cum quid furare

⁹ Robert M. STROZIER idézi: *Renaissance Humanist Theory*. Rinascimentor, 1986. 193–229.

¹⁰ l. m. 205.

Maroni," megjeleníti a költői címzettet, aki a sor alanya. A második sor grammatikai alanya Vergilius, akiről megtudjuk, hogy lopott Homérosztól. A harmadik sor visszatér az eredeti személyes névmás által jelölt alanyhoz, és biztosítja, hogy fölmentik, sőt fölmagasztalják, ha az utolsó sorban megjelölt követelményeket teljesíti. Az utolsó sor egy ha-akkor mondatot tartalmaz, mely az egyesszám második személyű személyes névmással, mint az alárendelői mondatrész alanyával kezdődik, és Vergiliusszal, mint a főmondat alanyával végződik. Ez az áthelyeződés a költői címzettől Vergiliusra, majd vissza a címzetre és végül újra Vergiliusra, olyan poétikai sémát teremt, mely az intertextuális párbeszédre emlékeztet. A költemény a költői „te” — mely közvetlenül a szöveg része — és a Vergilius — aki a hagyomány része — közötti feszültség terméke. Ezenkívül a szerző is hozzátartozik a költemény világához.

Janus Pannonius többek között Vergiliust, Ovidust és Beccadellit használta mintául. Például „De vulva Ursulae” sorozat (Teleki 306., 321., 322., 323.) utalásokat tartalmaz mind a vergiliusi epikus, mind a beccadellii erotikus hagyományra. A 322. költeményben Vergilius *Aeneis*-ének jól ismert sorai tűnnek föl. Az első sor második fele, „alta ostia Ditis”, hasonlít a 127-ik sorra, mely így végződik „atri ianua Ditis”. Janus Pannonius sora semmi esetre sem pontos idézet Vergilius-ból, azonban pontos megfelelés van az *alta-atri* és az *ostia-ianua* szó párok között. A negyedik sorban ez a megfelelés még határozottabbá válik. A „Sed revocare gradum plurimus inde labor” sor részben a negyedik könyv 128-ik sorát ismétli: „Sed revocare gradum superasque evadere ad auras”. A következő Vergilius-sor első része, „Hoc opus hic labor est”, szintén fölremlik Janus Pannonius epigrammájában. Janus Pannonius versében a „labor” nem más, mint kikerülni Ursula vulvájából, míg Vergiliusnál az a törekvés, mellyel Aeneas figyelmeztetni kell a nehézségekre, emlyekkel számolnia kell, ha az alvilágból visszatér.

Beccadellinek szintén van egy versciklusa, melyet a túl tág női nemiszerv témájának szentel. Beccadelli VII., VIII., IX. és X. epigrammája¹¹ komikus kifejezésekkel festi le a férfi félelmét a női genitáliától. A költemények utolsó darabja kifejezetten azonosítja az alvilági büntetéseket a női nemi szervvel. „Ipse ego Tatareas, dum vivo, perfero poenas/Id mihi supplicium suggerit Ursa triplex.” (3–4) A toposz, melyben a pokol képzetével azonosítja a női genitáliát, egy összefüggő erotikus toposz-rendszer része. A humanista költői regiszteren belül ugyanis található egy olyan összefüggő toposz-rendszer, amelyik a testre vonatkozó metaforákat, képeket szervezi. Így Janus Pannonius epigrammaiban megtalálja azt a pontot, ahol Vergilius epikai szövegműve kifordíthatóvá, megújíthatóvá válik a groteszk és különlegesen erotikus szöveggörnyezeten keresztül. Vergilius költészetének kivetkőztetése epikus nagyszerűségéből egyszerre erősíti meg ennek történeti értékét és hívja fel a figyelmet ezen értékek változékonyságára. Vergilius és a korai humanista Beccadelli ugyanabba a szövegbe kerülve egyetlen sémába kerülnek. Így az erotikus hagyomány és az epikus hagyomány, melyet az előbbi lerombol, egyszerre szerepel Janus Pannonius szövegében. Janus Pannonius költői képei a női nemi szervről nem csak egyetlen hagyománnyal folytatnak párbeszédet, hanem egyszerre többel. Így Janus Pannonius költészete többszólamúvá válik és képes fölhasználni számos olyan pontot, melyek keresztezik a történeti-poétikai folytonosságot.

Természetesen vannak más szempontok is a Janus Pannonius epigrammaival kapcsolatos imitáció vizsgálatában, és más utak is az intertextualitás meghatározására. Fontosnak tűnik azonban a textualitás és intertextualitás fogalmainak újragondolása, hogy éppen alapkategóriáinkat legyünk képesek lényegükben megragadni. A szöveg nem pusztán írótságában létezik és az imitáció nem egyszerűen kölcsönzés. Janus Pannonius epigrammáit olvashatjuk úgy, mint költői törekvéseket a költői itt-és-most és az örök-jellemű hagyomány közötti termékeny feszültség megteremtésére, — és ez nem más mint a nyelv ereje.

Laura M. Dolby

¹¹ *L'Œuvre Priapique des Anciens et des Moderns*. Paris, 1944. Kétnyelvű latin-francia kiadás.

Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában?

Gömöri György közleményében ismét olvashatjuk azt a véleményt, amely szerint Pázmány 1632-es római követsége során „egy törökellenes koalícióra akarta rávenni VIII. Orbán pápát.”¹

Pázmány valójában három pontból álló megbízatással érkezett Rómába: 1. pénzt kért a pápától a háborús kiadások fedezésére; 2. azt kívánta VIII. Orbántól, hogy térítse el a franciákat a svéd szövetségtől; 3. egy, a katolikus hatalmakat tömörítő, védelmi szövetség tervezetét terjesztette elő a *protestánsok* ellen. Csatlakozásra szólította fel a pápát e nagyszabású szövetség elő lépéséhez, a II. Ferdinánd és IV. Fülöp közt létrejött szerződéshez, s egyúttal azt kívánta tőle, hogy erre ösztönözze a többi katolikus uralkodót is.

E három témára a tárgyalások során többször visszatérnek.² Nem úgy a török elleni szövetség tervére, amelyet Pázmány 1632. február 10-én vetett papírra a császárnak szóló levelében,³ tehát még az úti előkészületek során. Ferdinánd február 13-i válaszában az elgondolást helyteleníti, és megemlítésétől határozottan eltanácsolja Pázmányt.⁴ A későbbiekben arról a római követség dokumentumaiban nem is esik szó.

Ennek ellenére előfordul, hogy a szakirodalom a törökellenes koalíció tervéről mint Rómában elhangzott (*egyik⁵ vagy egyetlen⁶*) javaslatról emlékezik meg, forrásként általában a február 10-i levélre hivatkozva.

Gángó Gábor — Müller László

¹ Pázmány Péter ismeretlen levele I. Rákóczi Györgyhez. In *ItK* 1990. 746.

² Pázmány azokat 1632. április 6-án, első hivatalos audienciája alkalmával adta elő a pápának. Vö.: *Petri Cardinalis Pázmány ... Epistolae collectae*. Kiad. HANUY Ferenc, Bp., 1904. II. 256–61.; POO VI. 703–7.; *Régi magyar levelestár*. Kiad. HARGITTAY Emil, Bp., 1981. II. 39–42. Az audiencia eseményeiről Pázmány április 10-én II. Ferdinándhoz írott levelében számol be. HANUY, i.m. II. 265–7.; *Petri Pázmány ... legatio Romana*. Kiad. MEDNYÁNSZKY Alajos, Pest, 1830. 55–7. A tárgyalások lassúságáról szól Pázmány április 16-i levele. HANUY, i.m. II. 273–5.; MEDNYÁNSZKY, i.m. 76–8. Az április 24-i második audiencián Pázmány által elmondott orációt, melyben sürgeti az előző találkozáson kért „három orvoslási mód iránti határozatot”, lásd HANUY, i.m. II. 279–81. E tanácskozásról az érsek még aznap tudósíttja uralkodóját, részletesen elemezve a pápa választát korábbi előterjesztésére. HANUY, i.m. II. 282–4.; MEDNYÁNSZKY, i.m. 79–82. Az Azzolinival folytatott április 26-i tárgyalásairól május elsején kelt levelében ír a császárnak, megemlítve a tervezett katolikus szövetség létrehozásának akadályait is. HANUY, i.m. II. 286–7.; MEDNYÁNSZKY, i.m. 82–4. A Ferdinándnak nyújtandó pénzsegélyt és az említett szövetséget Barberini bíboros-államtitkárhoz írt levelében sürgeti. HANUY, i.m. II. 288–90. A Castel Gandolfóban tett látogatásának a pénzsegélyt illető eredményeiről május 15-én számol be Ferdinándnak. HANUY, i.m. II. 304–5.; MEDNYÁNSZKY, i.m. 85–6. A május 26-i utolsó audiencia eseményeiről Pázmány 29-i leveléből értesülünk. HANUY, i.m. II. 311–3.; MEDNYÁNSZKY, i.m. 87–90.

³ HANUY, i.m. II. 245–6.; *Régi magyar...*, II. 27–30.

⁴ MEDNYÁNSZKY, i.m. 25.; magyarul idézi PULSZKY Ágost, *Pázmány Péter*. Bp., 1887. 88–9.: „Az ily bő szövetség tervét, mint a minőt előterjesztett, bajos dolog tárgyalni, nem is időszérű ma, midőn a törökkel fennáll az olyan, a milyen béke, és midőn a vallásnak, magunknak a szent birodalomnak és a többi szövetségeseinknek az a szándékunk, hogy a világiakat illető ügyekre nézve némely olyat is vonjunk a katolikusokkal együtt szövetségeseink körébe, a ki vallás tekintetében tőlünk eltér, a miről azonban jó lesz a legkisebb említést sem tenni, nehogy ebből Ő Szentségénél idegenkedés támadjon.”

⁵ Vö.: SZIRMAI Erika, *Pázmány Péter politikai pályája*. Bp., 1912. 20.; BALANYI György, *Pázmány népszövetségi tervezete*. Bp., 1933. 9., 12., 14.; KORNIS Gyula, *Pázmány Péter személyisége*. Bp., 1935. 31., 34.; SIK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*. Bp., 1939. 239–41.; ÓRY Miklós, *Pázmány Péter*. In *A szfo* 1971/3. 16.; BITSKEY István, *Pázmány Péter*. Bp., 1986. 145.

⁶ SEZSEKŰ Gyula írja a *Magyar történetben* Bp., 1943⁷. IV. 114.: [Pázmány] folyvást (!) készít a katolikus nyugati hatalmak [...] összefogására a török kiűzése érdekében. Ezt munkája római követ-

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1990/4. számában Kazinczy a *Természet Oeconomia*-ja című fordításának kiadatlan autográf „Foglalatát” közöltem az MTAK Kézirattárának anyagából, ahol a munka teljes tisztázata található Kazinczy saját kezétől. Mindezt abból az alkalomból adtam közre, hogy nem sokkal korábban, az 1987/88. évfolyamban (473–495) Kulcsár Péter közzétette a „Foglalat” nélküli teljes fordítást, az Egyetemi Könyvtár Ms. H 240., jelzetű kézírata alapján, abban a hitben, hogy Kazinczy autográf kéziratából dolgozik. Kritikai észrevételeimben azonban megállapítottam — helyesírási sajátságok, kirívó szöveghibák s egyéb érvek alapján —, hogy az Egyetemi Könyvtár kézírata nem Kazinczy saját kezéből származik, s azonos szövegű a Kazinczy Gábornak tulajdonított két akadémiai könyvtári másolattal; nem egyezik meg viszont Kazinczy Ferenc eredeti kézírású tisztázatával, amelyet szintén az MTA Könyvtára őriz s amelyet Kulcsár Péter nem is ismert.

Mindezek után azt várhattuk volna, hogy tudományos önvizsgálattal — önkritikával — elismerve tévedését, elnézést kér tévedéséért és felületes szövegközléséért az olvasótól; helyette azonban fölényes semmitmondással úgy nyilatkozott, mintha legalábbis én tévedtem volna s neki volna igaza: „Ami a dolog meritumát illeti: az Egyetemi Könyvtár H 240. sz. kézírata Kazinczy Ferenc kézírása. Ez tény, akkor is, ha Szilágyi »minden összehasonlítás nélkül« mást állapított meg.” Az idézőjelbe tett három szó szövegkörnyezetéből kiragadott mondat; magam ugyanis ezt írtam: „Mikor aztán kezembe vehettem a szövegkiadás alapjául szolgált Ms. H 240. jelzetű kéziratot az Egyetemi Könyvtárban, első pillantásra — minden összehasonlítás nélkül — megállapíthattam (bár velem volt a valóban autográf tisztázat fénymásolata is), hogy ez semmiképp nem Kazinczy Ferenc eredeti kézírata, még csak szóba sem jöhet, hogy az ő keze írta...” Vagyis velem volt az autográf tisztázat, de már annak felhasználása előtt, egyszerű rápillantással megállapíthattam, hogy a két kézírás nem ugyanattól a kéztől származik. Talán nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ha velem volt a fénymásolat, akkor egybe is vettem a két kéziratot. Ezt az egybevetést most itt is elvégzem — laikus írásértők és hivatásos írásszakértők ítéletére bízva a döntést, hogy valóban melyik a hiteles autográf s hogy két autográfrol van-e szó, mint azt Kulcsár Péter tudni véli, illetve elhíttetni igyekszik magával és másokkal, vagy pedig két külön kéz írásáról; a tény az tényleg tény, még ha értelmezésében nem is mindig egyeznek meg a vélemények: Az előszó az MTA Könyvtárának hiteles Kazinczy-kézírásában (A) és az Egyetemi Könyvtár idegen kéztől eredő másolatában (B).

Szilágyi Ferenc

ségében is, melyet VIII. Orbán kedve ellenére vállal el.” Vö. még: *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. BENDA Kálmán. Bp., 1983². II. 460.

Kelevéz Ágnes

AZ ÍRÁS FOLYAMATÁTÓL A LÉTREJÖTT SZÖVEGIG

A Szabad-ötletek jegyzéke a genetikus textológia szemszögéből¹

A *Szabad-ötletek jegyzéke* József Attila legvitatottabb írása. Orvosi dokumentum vagy irodalmi műalkotás, pszichoanalitikus körlelet vagy szürrealista szabadvers – idézhetjük a számtalanszor felsorolt ellentétpárokat. Meghatározásáról, ebből következően kiadásának jogi, erkölcsi és irodalomelméleti kérdéseiről a vélemények viharos módon oszlottak meg a költő halála óta eltelt ötven évben. József Jolán a költő temetése után bukkant a gondosan becsomagolt, elrejtett füzetre, melynek valószínűleg ő volt első olvasója: „gátolás nélkül jegyezte fel minden érzékszűrőjét, minden felbukkanó gondolatát. [...] Kísérteties olvasmány ez, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett.”² Az első részleteket Németh Andor közölte³, s sokáig ez lett az alapja az újabb publikációknak, a kritikai kiadásban is csak a már napvilágot látott sorok jelentek meg. A teljes közlés körül folyó vita hatására a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében lévő kéziratot egyre nagyobb szigorral őrizték. Volt idő, mikor külön páncélszekrénybe zárták, hogy még a kutatók se pillanthassanak belé. Az időközben készült múzeumi gépirat azonban önálló életet kezdett élni. Titkos olvasmányként kézről-kézre adták a másolatok másolatait, szaporodtak a hibás példányok, végül néhány külföldre is kikerült. Ezek alapján előbb franciául részleteket közöltek egy pszichoanalitikus folyóiratban⁴, majd Kanadában magyarul az egész kiadták⁵. Magyarországon a teljes, megbízható szöveg Stoll Béla példás gondozásában 1990-ben jelent meg⁶. Ez a munka szolgált alapul a már 1988-ban publikált olasz fordításnak is⁷. Akik a *Szabad-ötletek* irodalmi jellegét hangsúlyozták, azok a szabadvershez⁸, közelebből a szürrealista szabadvershez⁹ érezték legközelebb. Tverdota György szerint¹⁰, József Attila írásmódja „genetikusán valóban erőszak nélkül kapcsolatba hozható az »écriture automatique« elvével”, a részletes összevetés azonban még várat magára. Miben hasonlít és miben különbözik tehát e különleges kézirat írásmódja a szürrealisták által alkalmazott módszertől? Immár két évvel a hazai közlés után, a kiadás jogossága körüli vitától most már függetlenül, termékenynek tűnt számomra *Szabad-ötletek jegyzékét* a genetikus textológiai módszerével elemezni. Ez a kutatási irány nem azzal a

¹ E tanulmány továbbfejlesztett változata egy eredetileg francia nyelvű előadásnak, mely a genetikus textológusok *Le manuscrit surréaliste* című konferenciáján hangzott el Saint-Denis-ben, 1992. március 27-én.

² JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Cserépfalvi, 1940. 73.

³ NÉMETH Andor, *Kelj fel és járj!* Újság, 1938. február 20.

⁴ BRABANT, Eva, *Le coupable innocent. (Le poète Attila József et ses psychanalyses)*. Le Coq-Héron, 1982.

⁵ Arcanum, 1983. február 1.

⁶ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket készítette: STOLL Béla. Bp., 1990. 62. [Továbbiakban: Stoll]

⁷ JÓZSEF Attila, *La coscienza del poeta*. Roma, 1988. (Ford.: Tóttössy Beatrix)

⁸ SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató*. In *József Attila útjain*. Szerk.: SZABOLCSI Miklós és ERDŐDY Edit. Bp., 1980. 224., STOLL 61.

⁹ BORI Imre, *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1970. 124.

¹⁰ TVERDOTA György, *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers? Kézirat*. Ezúton szeretném megköszönni Tverdota Györgynek, hogy megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta írását.

hagyományos szemlélettel közeledik az írók műveihez, hogy a különböző kéziratokat, variánsokat egy feltételezett végső cél, a létrejött – többnyire nyomtatásban megjelent – végső szöveg szempontjából vizsgálja, hanem ezeket egy szüntelen alakulásban lévő folyamat részének tekinti, ahol az írott szöveg állandóan változó és fejlődő állapotok összességéként jelenik meg¹¹. A *critique génétique* magának az írás folyamatának dinamikáját szeretné újraalkotni, és ezzel mintegy létrehozni a szöveg harmadik dimenzióját. Ennek érdekében a művek keletkezésének összes lehetséges állomását vizsgálja, a jegyzetektől kezdve a naplón át a vázlatokig mindent. Tanulmányozza az írás képét, folyamatát, a javítások időbeli egymáshoz viszonyított elhelyezkedését¹². A *Szabad-ötletek jegyzékének* elemzése során felhasználva e módszer eredményeit, nemcsak magáról a kézíratról s annak írásmódjáról tudhatunk meg többet, hanem végül az írásmű egészére, annak státuszára is levonhatók következtetések. E munkának ma már nincs akadálya, hiszen a kézírát mindenki számára szabadon hozzáférhető.

József Attila életének egy válságos periódusában, 1936. május 22-én kezdi el írni a *Szabad-ötletek jegyzékét*. Betegsége ekkor már előrehaladott stádiumban van, hat éve jár pszichoanalízises kezelésre s e hosszú évek alatt nemcsak mint betegnek lesz kapcsolata a freudizmussal, hanem mint gondolkodónak és mint költőnek is. Elméleti írásai születnek e tárgykörben, versei mutatják a pszichoanalízis hatását. Sokat elemzett, szerencsétlen körülmény, akár orvosi műhibának is nevezhető, hogy második analitikusának egy fiatal nőt ajánlanak, Gyömrői Editet. József Attila traumatikus fiatalkorát, hányattatott életét ismerve, szinte törvényszerű, hogy a kezeléshez szükséges érzelmi kötődést messze túllépve beleszeret. Pszichológiai szaknyelven: „a költő és analitikusa közötti kapcsolat indulatáttejes pszichózissá alakul.”¹³ Betegségével küzdve azzal a nehéz helyzettel is szembe kell néznie, hogy csupán egyoldalúan őszinte emberi viszonyt építhet ki azzal a nővel, akibe szerelmes lett. Az analízis szituációját szélsőséges indulatokkal fogadja, közismert tény, hogy egyszer még kést is ragad, úgy támad Gyömrői Editre. Megalázónak tartja, hogy fizetnie kell azért, hogy a nő meghallgassa őt. A terápia során életének legtitkosabb zugaiba enged bepillantást, és cserébe csak szakmai, gyógyítói jóindulatot kaphat. E pusztító szerelem, önkínzó analízis egy kétségbeesett pillanatában keletkezik a *Szabad-ötletek jegyzéke*.

A füzet címe sokat elárul a költő szándékáról, módszeréről és helyzetéről. József Attila egy pszichoanalitikai szituációt imitál, ahol nem egy másik személy, az analitikus a partnere, hanem önmaga. Nem a klasszikus helyszínen, az orvosi fogadószobában, hanem megszokott munkahelyein, kávéházban majd otthon, nem az analitikus diványon, fekve, hanem asztal mellett, ülve, nem hangosan, szóban, hanem tollal a kezében, írásban idézi fel „szabad ötleteit”. Erre a fizikai helyzetre is utalhat a befejezés után adott cím utolsó része: „két ülésben”, mely egyrészt két nagy egységre bontja a megírás idejét, másrészt azonosnak jelöli annak körülményeit. Meghökkenően hivatalosan cseng a „jegyzék” szó: a pontos rögzítés igényét jelzi, azt hogy József Attila az összefüggések keresése és a megformáltság szándéka nélkül, a dolgok pillanatnyi állása szerint, mintegy objektív listába akarja szedni minden „szabad ötletét”, úgy ahogy azok hirtelen feltámadnak benne. Az általánosabban elfogadott „asszociáció”-hoz képest az „ötlet” szó is inkább a felbukkanó gondolatfoszlányok gyorsaságát emeli ki. Szabadon, a tudat minden korlátozása nélkül felöltö szavakat, gondolatokat azonnal lejegyezni – ez az automatikus írásmód lényege is. Nem bizonyítható, hogy füzetében tudatosan alkalmazza-e a szürrealisták által hirdetett

¹¹ L. *Avant-texte, texte, après-texte*. Publié par Louis HAY et Péter NAGY. Éd. du CNRS — Akadémiai Kiad. Bp., 1982.; *A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata*. Helikon, 1989/3–4.

¹² E módszert alkalmazzák például a következő szövegelemző tanulmánykötetekben: *Le manuscrit inachevé. Écriture, Création, Communication*. Publié par Louis HAY. Éd. du CNRS, Paris, 1986.; *Écriture et génétique textuelle. Valéry à l'œuvre*. Publié par Jean LEVAILLANT. Presse Universitaire de Lille, 1982.; valamint a *Manuscripts Moderns* sorozat kötetei, Sous la direction de Béatrice DIDIER et Jacques NEEFS, Presse Universitaires de Vincennes.

¹³ BÓKAY Antal — JÁDI Ferenc — STARK András, „Köztetek lettem én bolond...” Bp., 1982. 146.

módszert, hiszen szándékára vonatkozóan a kézirat szövegén kívül más információval nem rendelkezünk, de e lapokat elemezve levonható a következtetés: lényegében az écriture automatique gyakorlatát követi. A költőként megismert módszert, mint a freudizmust jól ismerő gondolkodó, és mint az analízis szabad asszociációiban gyakorlatot szerzett beteg rendkívüli művészi adottságokkal egyéni módon alkalmazza.

A formai cél, amit kitűz maga elé: teleírni a vaskos füzetet. Ez a motívum többször visszatér, s ha a többi szövegtől függetlenül olvassuk az írás folyamatára vonatkozó részeket, egy összefüggő, vívódásokkal teli, önálló rétege tárul elénk a *Szabad-ötletek jegyzékének*. József Attila az első oldalakon szinte fogadalmat tesz, hogy teljesíti az önmaga elé állított feladatot: „teleírom a könyvet” (10.), később szorongás fogja el „sose lesz tele a füzet / dobod a sutba égesd el” (20.), „olyan ez mint a munka / pensum / sose lesz vége” (21.), néha kétségek gyötrik írás közben: „nem írom tovább / nem bírom tovább” (33.), majd nekigyürkőzik: „azért is teleírom aztán vége” (40.), míg nem egy ponton kiábrándultan elhatározza: „abbahagytam, nem folytatom, nem hiszek én semmiben” (47.). Egy kis idő múlva, a túloldalon úgy dönt, hogy „most folytatom” (48.), később bátorítja magát „meg kellene számolni, hány oldal van ebben a füzetben” (120.), a füzet vége felé pedig megkönnyebbüléssel nyugtázza: „látod, elfáradsz, ez jó jel, tudsz majd aludni” (159.), egy oldallal később már egyenesen bibliai pátoosszal írja: „kelj föl / kelj föl és járj / tele a füzet”.

Módszere nyilvánvaló: azonnal rögzíteni lehetőleg mindent, ami az eszébe jut. József Attila fölszabadítva tudatalattiját elindítja a szabad asszociációk sorát és a lehető leggyorsabb írással követni akarja gondolatait. Mint erre a szöveg gondozója, Stoll Béla is felhívta a figyelmet, tematikailag több sík különíthető el.¹⁴ Az ő szempontjait is felhasználva a következő nagyobb csoportokat különböztetném meg:

1. a megírás közvetlen körülményeire vonatkozó lejegyzések: pl.: „viszket a nyakam” (10.), „rágyujtottam” (14.), „vizeltem” (97.).
2. játékosan felhasznált idézetek (szólások, közmondások, népdalok, irodalmi idézetek).
3. életrajzi emlékek: főleg gyerekkori megaláztatásaira és szexuális kapcsolataira, kudarcaira vonatkozó emlékek.
4. erotikus, homoerotikus fantáziálások, ide sorolnám anyjával kapcsolatos obszcén gondolatait is.
5. az analízissel és Gyömrői Edittel kapcsolatos eszmefuttatások, emlékek és fantáziálások.

A füzet első felében az asszociációk alapja főleg akusztikai: egymással rímelő szavakat, értelmi összefüggés nélkül ír le egymás után. Trágárságot kever hétköznapi fordulatokkal, a legváltozatosabb idézetekkel és idegen kifejezésekkel. A füzet közepe felé szaporodnak a többsoros, hosszabb szövegrészek, melyek logikai összefüggés nélkül, szélsően felidézett, kínzó emléktöredékek. Az utolsó harmadban főleg az analízisre és Gyömrői Editre vonatkozó, szintén hosszabb gondolat sorok találhatók.

A füzet textológiai leírását Stoll Béla végezte el megnyugtatóan.¹⁵ Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy ellentétben a korábbi datálásokkal, melyek 1936. május 17-ét jelölték meg a kezdés időpontjául, az első három fólión található szöveg későbbi. József Attila e lapokat üresen hagyva a 4. fólió rektóján kezdi el írni füzetét, pontosan megadva az írás kezdetének időpontját: „1936. máj. 22. Péntek, 12 előtt 8 perccel, Gyömrői és komplett reggeli után”. Utóbb, ettől az oldaltól kezdve maga számozza be az oldalakat. Több részletből és a visszaemlékezők szavaiból kiderül, hogy a helyszín kedvec tőrzshelye, a Japán kávéház volt. A füzet pontos bejegyzései szerint a kávéházban háromszor szakítja meg hosszabb időre az írást, a 47., 69. és 97. oldalakon, akkor amikor egy-egy barátja megy oda asztalához: „Jött a Szász Zoltán”, „Itt a Laci”, „Itt volt a Nagy Lajos, elment”. Azt is jelzi, ha valami miatt le kell tennie a tollat, és a „jegyzék” készítését pár pillanatra abba kell hagynia. Úgy érzi, rögzítenie kell, ha gondolatainak folyamatos és hűséges

¹⁴ STOLL, 52–57.

¹⁵ STOLL, 52.

tolmácsolása csorbát szenved, hiszen amíg megvakarja a nyakát, vagy vizelni megy, az agya dolgozik tovább, s gondolatai lejegyzés nélkül maradnak. Ezért írja: „rágyujtottam, ami kimaradt kimaradt”. A 108. oldalon figyelmezteti saját magát, hogy múlik az idő, abba kellene hagynia az írást: „már a szerkesztőségben kellene lennem”. A 111. oldal alján pedig ezzel zárja a szöveg első részét: „indulok”. A 112. oldalon, két nappal később „vasárnap délután 1/2 6-kor, otthon – itthon”, a lakásán folytatja a jegyzetelést, amit a füzet leghátsó, 170. oldalán, az utolsó négyzetcentimétereket is kihasználva, legalul, este 8 óra 20 perckor fejez be. Tehát majdnem három órán keresztül ír megszakítás nélkül. „Vasárnap este 3/4 9 kor” a füzet elejére lapoz, az eltelt huszonöt perc alatt talán újraolvassa az addig írottakat, és beírja a címet: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, valamint megírja a *Foglalat* című részt. Tehát ha a kézirat keletkezését az idő szempontjából vizsgáljuk, akkor két nagy és ezen belül három illetve két kisebb részt különíthetünk el. Az időrendet tekintve a füzet elején van a vége.

Óhatatlanul fölvetődik a kérdés: miért hagyott üresen oldalakat József Attila az írás kezdetekor? Azért, hogy egy lehetséges illetéktelen olvasó szeme előtt üresnek tűnjék a füzet? Vagy azért, hogy az írás befejezésekor még legyen lehetősége a füzet elejére írni néhány oldalt? Esetleg azért, mert vállalkozása elején még nem tudta, hogy mi is fog kikerekedni belőle? Stoll Béla a datálás tisztázása kapcsán műfaji meghatározását is adja a *Foglalat*-nak: „[...] általános, több évszázados szokás, hogy címet, előszót, a mű elkészülte után írnak a szerzők.”¹⁶ Tehát egyértelműen előszóra és műre osztja fel a kéziratot. Tverdota György is így fogalmaz: „Írásműve előtt üresen hagyott néhány lapot, s ezekre egy „foglalatot”, tulajdonképpen előszót írt”¹⁷. Az üresen hagyott oldalak problémája azonban messzebbre vezet. Az igazi kérdés az, milyen szándékkal írja le szabad ötleteit a költő, és csak ennek fényében kísérelhető meg a *Foglalat* meghatározása. A szöveg alapján megállapítható: a költő analitikus céllal rögzíti szabad asszociációit. De kinek írja a szöveget? Kézen fekvő magyarázat lenne: a „jegyzék” Gyömrői Editnek készül. Hosszú időn keresztül a szakirodalom úgy tartotta számon, hogy a kézirat az analitikusnő felkérésére jött létre. Ezt ő maga cáfolta egy 1971-ben készült interjúban: „Nemcsak hogy nem én írtam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam. Én nem tudom, hogy más pszichoterapisták csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja gondolatait. Írni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz.”¹⁸ A füzet szövege is ezt a variációt támogatja: József Attila sem úgy említi Gyömrőit, mint akinek konkrét kérésére írná tele füzetét, bár mindvégig játszik a lehetőséggel, hogy kéziratát megmutatja neki. „10 pengőt adok a füzet elolvasásáért akkor, ha olyasmit is látna benne [t.i. Gyömrői — K. Á.], amit én nem veszek észre.” (49.) Írás közben fölmerül benne a gondolat, hogy más pszichológus ismerősét ismerteti meg „szabad ötleteivel”, de ezt a lehetőséget rögtön el is veti: „ezt a könyvet Eislernek fogom megmutatni / Eisler azt fogja hinni, hogy éppen az ő segítségére szorulok / lám, most már nem mutathatom meg neki.” (124–125.)

Az írás folyamata során állandóan alakul a füzet elképzelt sorsa, de az mindvégig világos József Attila számára, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* nem pusztán azért íródik, hogy egy analitikusnak megmutassa elemzés céljából, hanem tágabb, önkifejezési szándékkal készül. „Most folytatom, mert talán mégis csak lehet belőlem valami — mégis csak megérthetek valamit.” (48.) Másutt konkrétan felteszi, sőt meg is válaszolja a kérdést: „kinek is írom én ezt / magamnak” (82.) Nem más ez, mint egy kísérlet. Önanalízist akar végezni, meg szeretné érteni saját magát, s ezáltal, a beteg szerepén fölülemelkedve, egyenlő

¹⁶ STOLL, 52.

¹⁷ TVERDOTA György, *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers?*

¹⁸ VEZÉR Erzsébet, *Ismeretlen József Attila-kéziratok*. It 1971. 622.

partnerévé szeretne válni Gyömrői Editnek.¹⁹ A freudi analízis pacienseként, valamint Freud alapos olvasójaként és konstruktív továbbgondolójaként egyszerre szeretne alanya és tárgya lenni egy pszichoanalízisnek. Épp ezért kétféleképpen viszonyul az írás tényéhez, egyszer rögzíti és egyszer elemezve újraolvassa szabad asszociációit. Ezért olyan fontos, hogy mindent leírjon, ami az eszébe jut, hogy semmi ne maradjon ki, hogy utólag az ötletek láncolatának egészét láthassa. Az újraolvasás aktusát, mint a lejegyzéstől független cselekvést, mindig feltüntetni fűzetében, s ezt az időpontot akkurátus megnevezésével teszi még jelentőségtelegebbé: „2 óra 21 perc. / Szász elment. / Elolvastam, amit irtam, itt-ott, a dúrvaságok láttán szorongás fogott el; elszomorodtam” (48.), „vasárnap d. u. 1/2 6-kor / otthon – itthon / most elolvastam az egész fűzetet s az analízisre nézve ez a véleményem”. (112.) A fűzet befejezése után valószínűleg megegyeszer végigfut a szövegen, és érzelmileg újra áthatva annak tartalmától, a kézirat elejére lapoz, s bevezetőjeként leírja a három oldalas *Foglalatot* (az időpontot megintcsak pontosan megjelöli). Az első mondatban központi problémaként a szeretet hiányát jelöli meg, majd a gyerekkori traumák jellegét és azok személyiségformáló hatását összegzi, végül a Gyömrői-szerelem kínzó szituációját akarja objektíven megfogalmazni. A szöveget egyes szám harmadik személyben írja, saját magát mint egy idegen személyt elemzi, tárgyyszerűsége törekszik, habár a leírtak katartikus hatásától nem tud függetlenedni: lényegében itt már az analizáló József Attila beszél a beteg József Attiláról.

A *Foglalatot* tehát akár az önanalízis végső konklúziójának is tekinthetjük: hiszen, ha egyszerű „előszót” szeretett volna írni, ő aki olyan pontosan bánt a szavakkal, miért nem ezt a címet adta bevezető szövegének. Nem is az „összefoglalás” szó áll a fűzet első három oldalának élén, hanem a ritkábban használt „foglalat” kifejezés, ami azt is jelentheti, hogy nem szabályos összegzéssel, hanem a leírtak más dimenziójú megközelítésével, egy meghatározott jellegű elemzéssel van dolgunk. A *Foglalat* első betűjének sokat vitatott átjavítása e szempontból is értelmezhető. „Ez a szerencsétlen, aki ezeket írta...” kezdi szövegét a költő, majd a mutatónévmást megváltoztatja, így: „Az a szerencsétlen...” Az átirás nem feltétlenül arra bizonyíték, hogy a pároldalas szöveg „a szerző bemutatása az olvasónak”²⁰, hanem megerősítheti azt az elképzelést is, hogy József Attila a *Foglalatot* egy elképzelt terapeuta-szerep szempontjából akarja objektívebb hangzásúvá tenni. Tehát amikor József Attila leült a kávéházi asztalhoz és elkezdte fűzetét úgy, hogy az első három lapot üresen hagyta, valószínűleg azzal a szándékkal tette, hogy utólag odaírhasa az önmagán elvégzendő analízis eredményét. Véleményem szerint a megírás célja nem egyszerűen autoterápia²¹, aminek legfontosabb mozzanata, hogy a szabad asszociációk módszerével megkíséreljen könnyíteni állapotán²², nem is csak a múlttal való lélektani leszámolás kényszerétől hajtva akarja rögzíteni élete történéseit²³, tárgyasítani és tárgylagosítani indulatait²⁴. Itt nemcsak autoterápiáról van szó, hogy a költő „maga veszi kézbe saját kezelését”²⁵, bár nyilván arról is, hanem sokkal inkább egy tágabb érvényű gesztusról, arról, hogy József Attila az írás segítségével a beteg-orvos szereposztás, az analitikus szituáció fölébe szeretne kerekedni.²⁶ Az már egy másik kérdés, hogy a „szabadjára en-

¹⁹ Erre Oroosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers című tanulmányában TVERDOTA György hívta fel a figyelmet.

²⁰ STOLL, 60.

²¹ Vö. a Stoll Béla által összegyűjtött emlékezesek és elemzések meghatározásait. STOLL, 59.

²² GYERTYÁN Ervin, „Tisztán meglátni csúcsainkat...”, Bp., 1985. 241.

²³ BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András, „Köztetek lettem én bolond...”. 97.

²⁴ NÉMETH Andor, *A szélén behajtva*. Bp., 1973. 501–502.

²⁵ LENGYEL András, A „Szabad-ötletek jegyzéké”-ről. Kísérlet József Attila versének értelmezésére. Jelenkor, 1991/6. 550.

²⁶ NÉMETH Andor más vonatkozásban ír József Attila ilyen irányú törekvéséről: „Az analízisről nem tud lemondani, de elhatározza, hogy becsapja orvosát. Hazudni fog neki, hogy megvethesse hiszékenységét, és fölébe kerüljön.” NÉMETH Andor, *Kelj fel és járj! József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzeivel*. Újság, 1938. február 20.

gedett asszociációk”²⁷ sora, mint a palackból kiszabadított szellem, hogyan kezd a neki szánt szerep fölé nőni, hogyan jön létre egy olyan nehéz fajsúlyú, többrétegű szöveg, amellyel végül talán már a költő sem tud mit kezdeni. E dolgozat csupán a feltételezett szándékra és az alkalmazott módszerre igyekszik fényt deríteni.

A *Szabad-ötletek* értelmezéséhez hozzásegíthet a *Pszichoanalízis* című rövid jelenet elemzése, melynek gépirata a Petőfi Irodalmi Múzeumban található²⁸ és szintén ebből az időszakból származik. József Attila írásának műfaját előbb így határozta meg: „Tragédia komédiában”, majd az első szót és a ragot áthúzva „komédiá”-nak nyilvánította darabját. Szabályosan, a szereplők felsorolásával kezdődik a gépirat, bár formabontó módon az analitikusnőt két alakban mutatja be.

Szereplők: J. A.

Gyömrői, a hülye

Gyömrői, az értelmes

Színhely egy orvosi rendelő, az időpont egy pszichoanalitikus óra. Az értelmes Gyömrői kegyetlen és céltudatos, csak a pénz érdekli, valójában nem is figyel betegére, a hülye Gyömrői ugyan jóindulatú, igyekszik megérteni a költőt és szeretne segíteni rajta, ehhez viszont nem elég okos. Maga a beteg (J. A.), bár kiszolgáltatott és szerencsétlen, de mindkettőjükénél intelligensebb, bölcsebb, átlát szerepeiken, sőt szinte már egyikőjükre sincs szüksége: „J. A.: /engedi előrajzani mindazt, amit két éven át mondott a hülyének azzal, hogy az segítsen rajta. Most ugyanazokat mondja el, de csak a maga számára, nem azért hogy segítséssel.” Ebben a darabban nem a paciense a főszerep, hanem a terapeutáé, itt nem a szabad asszociációk sora hangzik el, hanem főleg az analitikus értelmezések bonyolult, indázó mondatai zsúfolódnak egymásra. A jelenetet megíró József Attila magabiztos jártassággal használja a tudományág szaknyelvét. Az értelmes Gyömrői szerepében pszichoanalitikus elemzését adja saját magának, természetesen a darabbeli helyzetnek megfelelően torzított formában. Ha az írást nem pszichológiai, hanem művészeti szempontból vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy közepes színvonalú mű, túlságosan rátelepszik a szellemi fölény demonstrálásának szándéka. József Attila nyilvánvaló törekvése, hogy azt a nőt, akibe a viszonzás reménye nélkül lett szerelmes, a szellem fegyverével vérig akarja sérteni. Ezt a kis darabot ugyanis valószínűleg eleve neki szánja, hiszen a gépirat Gyömrői Edit tulajdonából került közgyűjteménybe.²⁹ A szerző vélhetőleg azt szeretné bizonyítani, hogy (függetlenül vitathatatlan költői talentumától) az analízis szakmai kérdéseiben egyenlő, sőt talán még felkészültebb is analitikusánál.

A *Pszichoanalízis* a *Szabad-ötletek* párjának tekinthető, bár a két szöveg műfajilag teljesen különbözik egymástól. Azt is mondhatnám: variációk egy témára. Közös vonásukat abban látom, hogy József Attila mindkettőben az írás segítségével próbál a számára nyomasztó és elviselhetetlenül megalázónak érzett pszichoanalitikai-szerelmi szituáción túl lépni. A (tragi)komédiában hagyományosabb módon, bizonyos műfaji szabályokat követve jeleníti meg a pszichoanalitikus helyzetet. A *Szabad-ötletek*-ben – értelmezésem szerint – szinte a lehetetlenre igyekszik vállalkozni, nem ábrázolni akarja az analízis folyamatát, hanem az írás segítségével megvalósítani szeretné azt. Ugyanúgy „engedi előrajzani, mindazt, amit két éven át mondott”, mint azt a színpadi alteregójáról írta, és ugyanúgy „csak a maga számára” mondja el illetve írja le „szabad ötleteit”, mint ott. Visszatérve kiindulópontunkhoz: az önmagán elvégzendő analízis végrehajtására kínálókozó legalkalmasabb módszer: az *écriture automatique*.

Nem idegen a freudizmustól ez az írásmód. Ha egy pillantást vetünk a francia szürrealizmus történetére, látható, hogy a mozgalomra kezdetektől nagy hatással volt az új tudományág. A két irányzat sokban hasonlít, de lényeges pontokon különbözik egymás-

²⁷ LENGYEL András, i.h.

²⁸ PIM V 3717.

²⁹ GYÖMRŐI Edit tulajdonából 1971-ben került a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába.

tól. Egyszerre jellemzi őket a kölcsönös közeledés vágya és az állandó, kétirányú elhatárolódás igénye. A szürrealizmus, hasonlóan a pszichoanalízishez, a szabad asszociációkat használja fel a tudatalatti tartalmak felszabadítására. Újdonsága, hogy radikálisan megszünteti a normális-abnormális, beteg-egészséges állapot közti különbséget. Sarane Alexandrient írja monográfiájában, melyben a szürrealizmus és az álom kapcsolatát vizsgálja: „Az első perctől kezdve, hogy a szürrealizmus létrejött, elég erőszakosan megkérdőjelezett minden olyan tudományágat, mely különbséget tett az elme egészséges és beteg állapota között.”³⁰ A szürrealisták felforgattak mindent, kijelentették, hogy „az elmebeteg egyszemélyben hős, áldozat, egy másfajta gondolkodásmód képviselője, ugyanúgy, ahogy egy primitív nép tagja vagy egy gyermek is az.”³¹ A francia szakirodalom sokat elemzett része Breton és Freud ellentmondásos viszonya, személyes találkozásuk története. Később is a szürrealisták hol szidalmazták, hol dicsőítették a freudizmust. Néhányan közülük tiszteltük fejezték ki a fiatal tudomány iránt, sőt analizáltatták magukat (Crel, Artaud), mások viták során elhatárolódtak tőle.

Vitathatatlan, hogy a szürrealizmus történetében az automatikus írásmód központi szerepet játszik, nem véletlen, hogy Breton e módszer leírásának segítségével határozza meg a szürrealizmus fogalmát híres kiáltványában: „Tiszta pszichikai automatizmus, melyen keresztül lehetőségünk nyílik akár szóban, akár írásban, akár más módon a gondolat való tevékenységének kifejezésére; a gondolat diktátuma mindennemű észbeli ellenőrzés nélkül, túl minden esztétikai vagy erkölcsi előítéleten.”³² József Attila írásmódja a leglényegesebb pontokon azonos a szürrealistákéval, de e módszer freudista alapon való alkalmazása miatt néhány vonatkozásban el is tér tőle. Azonos abban, hogy szándéka szerint közvetlenül a tudatalatti tartalmakra kapcsolódik rá, ennek működését igyekszik a lehető leghűségesebben, a maga speciális eszközeivel közvetíteni. A szürrealisták azonban általában nem közvetlenül beszélnek a tudatalatti tartalmáról, nem elemzik azt. Magát a belső asszociációk fluktuáló folyamatát akarják az écriture automatique módszerével kifejezni. „Gyorsan írjatok, mindenféle előre kitűzött tárgy nélkül, olyan gyorsan, hogy ne állhassatok meg közben, még kevésbé olvassátok el, hogy mit írtatok addig.” – így utasítja híveit a szürrealizmus apostola, Breton.³³ József Attila természetesen nem e recept szerint ír, ő nemcsak rögzíti a szabad asszociációk sorát, hanem időnként megszakítja az írás folyamatát, újraolvassa a lejegyzeteket, figyel azok jelentésére, működésére is, sőt néha az elemzés eredményét is leírja. Az écriture automatique létrejöttének kedvez a félálom, a hallucináció, Desnos vagy Breton ennek segítségével szabadítja fel a tudatalattiját. József Attilánál hiányzik a mágikus vagy hipnotikus elem, mindvégig teljes ébrenlétben, világos tudattal tart kapcsolatot a külvilággal. Ő a pszichoanalízis során elsajátított szabad asszociációs technikát alkalmazza tudatalattijának felszabadítására. E cél eléréséhez ő is a minél gyorsabb írást választja, mely fizikai hűséggel, automatikusan igyekszik követni ötletei, gondolatai szárnyalását. Ő is, mint a szürrealisták, túllép az esztétikai és morális előítéleteken, a „normális” elvárások és konvenciók szféráján, szabadon használja a trágár, obszcén kifejezéseket, de a módszert, ellentétben a szürrealistákkal, nem pusztán az önkifejezés, hanem a gyógyítás eszközeként is használja. Az eredmény egy felkavaró és megrázó, rendkívüli mélységekbe hatoló dokumentum, mely ha nem is hallucinációs, de egy végtelenségig sebzett, megkínzott, kimerült és labilis lelkiállapotban született.

Ha most már a 88 főlíós, ceruzaírású füzetet az írásképp szempontjából vizsgáljuk, először rendezettségét kell kiemelni. Látható, hogy az egész szöveg nagy gyorsasággal lett lejegyezve, de az írás nem elkapkodott, hevenyészett, hanem rendkívül koncentrált és lendületes. Mint már említettem, József Attila formai célja a füzet teleírása. Ezt a feladatot, amit saját maga tűzött ki magának, nehéz fizikai munkához hasonlítja: a 21-22.

³⁰ Sarane ALEXANDRIENT, *Le surréalisme et le rêve*. Gallimard, 1974. 60.

³¹ Uo. 61.

³² André BRETON, *A szürrealizmus első kiáltványa*. (Ford.: Szabó György) In M. de MICHELI, *Az avantgardizmus*. Bp., 1965. 432.

³³ André Breton, *Az írás szürrealista komponálási módja, avagy az első és utolsó dobás*. I. m. 435.

oldalon „Olyan ez mint a munka / penzum / sose lesz vége / hagymaszedés [...] kőhordás”, a 40. oldalon „azért is teleírom aztán vége / ez munka / ingyen”. Ebben is különbözik a szürrealisták hozzáállástól. „Az első mondat erőlködés nélkül előjön.[...] A második mondat kiejtése azonban már sokkal nehezebben fog menni.” – jósolja Breton. De mindez „nem számít: a szürrealista játék érdekességének nagy részét ez adja.”³⁴ Ami a szürrealistáknak játék, József Attilának összpontosított munka, véres verejték. Az automatikus írásmód egy másik lényeges eleme, hogy az írás közben rögtön a végtermék jön létre, nincs vázlat. Az automatikus írást végző azt feltételezi, hogy gondolatai közvetlenül az írás aktusában jelennek meg, így elvileg nem lehet beszúrás, utólagos javítás. Bár József Attila nem azzal a programszerűséggel alkalmazza az automatikus írásmódot, mint a szürrealisták, nem azért, hogy bármiféle művészeti irányzat elvárásainak megfelelően, mégis nagyon kevés javítást találunk a füzetben. Ezek számbavétele és jellege azonban sokminden elárulhat a szerzőjéről és alkalmazott módszeréről egyaránt.

Kevés az áthúzott szó, összesen hat esetben fordul elő: a 6., 25., 59., 96., 101 és 129. oldalakon. Ezek mind hangsúly nélküli, jelentéktelen szavak. József Attila néha kihúz egy határozatlan névelőt vagy egy közömbös szót. Az egyik esetben pl. egy keresztnévet idéz fel rosszul és azt törli egy vonallal: valakit nem Lovászy Károlynak, hanem Mártonnak hívnak (6). Javított betű is kevés van a szövegben. Ezek egy része azonnali átírás, például rosszul kezd el egy szót, s azt rögtön helyesbíti. A javítások másik része azonban szemmel láthatóan az újraolvasáskor keletkezett, például a ceruza vékonyabban fog az utólag beszúrt betűnél. E javítások célja, hogy a sebes írás miatt nehezen olvasható szavak jobban olvashatóak legyenek. (Tegyük fel gyorsan a kérdést, amire nem tudunk válaszolni: tehát mégiscsak számít a lehetséges olvasó?) Erdemes megjegyezni, hogy — egy-két kivételtől eltekintve — itt sem a legkényesebb szavak azok, amelyeken javít. Olyan változtatás nincs, ahol azt éreznénk, hogy másítani vagy szépíteni szeretné a tudatalattiból felmerülő asszociációk sorát. Ez azzal a közismert ténnyel összevetve fontos, hogy a leírt szavak, képek, mondatok legalább 70–80 százaléka áthágja az általánosan elfogadott nyelvhasználati normákat, és a káromkodások, trágárságok, obszcenitások nyelvi rétegéből kerül ki.

Két helyen találunk utólagosan betoldott szöveget. Mindkettő az asszociációk pontosítását szolgálja. Mint azt már Scheiber Sándor kimutatta a 4. oldalon Kiss József balladájának szavai, motívumai bukkannak fel.³⁵ A vers címe: *Anyaszív*, s arról szól, hogy egy fiú szerelme kérésére megöli anyját, bizonyosságul kivágja a szívét, de rohanás közben elesik, s ekkor az anyaszív aggódva megszólal: „Megütötte magad, fiam?” József Attila füzetében ezeket a sorokat találjuk:

„hallga csak hallga
kisértetek
levágta a fejét
megszólal a halott anya
megütötte magad, fiam?”

József Attila a lap szélére írja oda az asszociációk kiegészítéseként a vers egyik főmotívumát idéző részletet:

a legény az anya szívét kivette és megette

A történet idézése nem pontos³⁶, a versben a fiú nem eszi meg az anyja szívét, csak kivágja. Az eredeti verstől való eltérés nem pusztán a véletlen műve. Bár e betoldás jelen-

³⁴ André BRETON, *Az írás szürrealista komponálási módja, avagy az első és utolsó dobás*. I. m. 435.

³⁵ SCHEIBER Sándor, *Kiss József-reminiscencia József Attilánál*. In *Folklor és tárgytörténet*. Bp., 1974. II. 377–378.

³⁶ Vö.: STOLL, 65.

tésének pszichoanalitikus szempontból való elemzésére nem vállalkozom, de a konkrét, szövegszerű összefüggésekre föl szeretném hívni a figyelmet. A *Szabad-ötletek jegyzékében* több helyen tolnak föl nyomasztó asszociációk, melyek a Mama testével és az éhség csillapításának vágyával fonódnak össze. Az egyik ilyen kegyetlen őszinteséggel felelevenített emlék a 78–79. oldalon olvasható. József Attila halálosan beteg, sovány anyja ételét kívánja meg a kórházban:

13 éves korom óta csak álörömeim voltak
csak azért „örültem”, hogy ne hőköljenek vissza tőlem az
emberek, — mihez is fogtak volna velem: úgy lettek
volna velem, mint én a mamával, amikor a klinikán
feküdt csontig lesoványodva
nem ettem meg az ételt, ami ott volt kihülve az éjjeli
szekrényén
éjjeli edény
talán ettem belőle mégis és azért köpködök

A 70. oldalon, szintén a köpködési kényszerrel összekapcsoltan, az anya ételének³⁷, majd testének megevésével egyező motívumot találunk: „a mama még a vacsoráját is hazahozta [...] ettem döglött kacsát / meg talán döglött disznót / a mamát is megettem volna / itt van faljátok föl”. Az utólagos betoldás jelentősége, és az idézett verstől való eltérés önmarcangoló volta, akkor mérhető fel igazán, ha a *Kései sirató*-t idézzük, ahol szinte szó szerint bukkannak fel ugyanezek a mondatok³⁸:

Ettelek volna meg!... Te vacsorádat
hoztad el – kértem én?

A másik utólagos kiegészítés is, talán nem véletlenül, az evéssel, az éhezéssel kapcsolatos: „a klinikáról hordtam ebédet az ételhordóban / meg a népkonyháról is / nem tudom? mi volt az az étel amelyre emlékszem / talán krumplifőzelék / vagy babfőzelék / vagy káposzta?” Az *emlékszem* szó után írja oda zárójelben a később eszébejutott étel nevét: „(káposztás rizs)”. Mindkét betoldás valószínűleg akkor kerül a füzetbe, amikor a többi javítás is, tehát amikor újraolvassa a teleírt oldalakat. Ha kiegészít, a nyomasztó emlékek sorát bővíti, ha kihúzza vagy javítja, azt nem a szépítés szándékával teszi!

Mennyire automatikus ez az írásmód? Tágabban feltéve a kérdést: van-e automatikus írásmód? Véleményem szerint az írás folyamata sokkal összetettebb, és bonyolultabb, semhogy ezt valóban pszichikai automatizmusként lehetne végezni. József Attila füzetét vizsgálva is láthatjuk, hogy miközben szabad asszociációi folyamatának automatikus megjelenítésére törekszik, egy állandó kontroll működik benne. Két helyen is kommentárt fűz ahhoz a hibához, amit írás közben elkövet. „Gyömrői a hátam mögött ül én a díványon fekszem — / neki objektívnek kell lennie, hogy én szubjektív lehessenek s így juthassak el az objektivitáshoz / (obstipáció) o nélkül akartam írni munkét szót, l nélkül a nélkült”. Az *objektivitás* és az *obstipáció* szavak első betűje és a *nélkül* l betűje valóban utólag van beszúrva a szövegbe. (112.) Pár oldallal később a következő elírását jegyzi fel: „meg kell tanulni (tagadni: akartam írni) hazudni és titkolódnizni”. Freud alapján nyilván fontosnak tartja, hogy mi az, amit téveszt és mi az, amit nem. Az egyik obszcén szó leírását így kommentálja: „azt a barna nőt a Békeffiéknél nem tudom elfeledni / kövérkés most is félnék megbaszni / úgy írom le a szót, mintha merném leírni.” Tehát József Attila miközben szándéka szerint mindent automatikusan leír, ami az eszébe jut, azt is rögzíti,

³⁷ E motívum gazdag ineterpretálására l. STOLL, 86.

³⁸ Vö.: SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató*. I. m. 231.; SZŐKE György, „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből / próbállak összedillítani téged.” József Attila anyaképének formálódása. In „A mindenséggel mérd magad!” Tanulmányok József Attiláról. 105–106.

amit saját frásáról gondol. Így kiderül: nemcsak azt figyelni öntudatlanul, hogy mit ír le, hanem azt is, hogy hogyan.

József Attila ugyanígy, öntudatlan tudatossággal alakítja ki az oldalak elrendezettségét. Az első két oldalon az asszociációkat egy-egy gondolatjellel választja el egymástól. A harmadik oldalra alakul ki az asszociációk leírásának az a módja, amely a szabadversekéhez hasonlít leginkább, ahol hosszabb és rövidebb sorok váltják egymást. Minden új sort a lapszélen kezd el írni, s ha a papír nem elég széles ahhoz, hogy befejezze, akkor bekezdéssel folytatja alatta.³⁹ Van olyan sor, ami egy szóból áll, sőt van olyan oldal, ahol csak egymásra rímelő szavak vannak egymás alatt. Pontot általában nem tesz a mondatok végére, nagybetűket is inkább csak a tulajdonneveknél használ. Egy új sor kezdésével jelzi, hogy új mondat, új gondolategység indul. Néha mégis kiteszi a pontot egy-egy asszociáció végén, vagy elvéti a sorkezdést. Tehát ezeket a szabályokat nem tartja be olyan következetesen, mint verseiben, amiből megintcsak arra következtetünk, hogy nem első-sorban művészi igénnyel készülnek e jegyzetek.

A füzet elejére írt három oldalas *Foglalat* nemcsak tartalma és egyes szám harmadik személyű ragozása alapján különbözik a szöveg egészétől, hanem megformáltságában is. Itt a mondatok szabályosan nagy betűvel kezdődnek és ponttal végződnek, az írás kitölti az egész oldalt. Ez logikailag összefüggő prózai szöveg, melynek már semmi köze a szabadvershez. Itt már nem szabad ötleteit rögzíti József Attila, hanem azok ismeretében, újraolvasásuk után a belőlük levont következtetéseket, ez nem az analizálandó anyag, hanem annak fogalmi összefoglalása. Ha orvosi szempontból nem is tekinthető az analízis eredményének, de József Attila (talán) annak tekintette.

Az elkészült szöveg azonban sokkal több lett, mint aminek szerzője feltehetően szánta. Sokat vitatott kéziratában József Attila szabad asszociációinak pontos és gyors lejegyzésére törekszik, szeretné szinte fizikai hűséggel, éppen azt leírni, ami tudatában, tudatalatti-jában lejátszódik. Pillanatfelvételek sorozatát szeretné készíteni tollal. De írás közben, ha mozdul a tolla és leír egy szót, egész költői gyakorlata, a poétikai ismeretek széles tárháza aktivizálódik. Ezt a szöveget csak költő alkothatta meg, mégpedig olyan költő, aki egyszerre ismeri a szürrealistákat és Freudot, aki egyszerre kivételes alkotó elme és súlyos pszichózissal küzdő beteg. Az már egy másik elemzés tárgya lehetne, hogy az így létrejött írás mennyiben irodalmi mű, de az vitathatatlan, hogy katartikus erejű olvasmány.

Péter László

SZABÓ LŐRINC TEXTOLÓGIAI NÉZETEI

Amikor debreceni barátai — Juhász Géza és Kardos László — sorozatukban, az Új Írók 8. füzeteként 1934-ben kiadták Szabó Lőrinc válogatott verseit, a költő Juhász Géza előszavához ezt a lapalji megjegyzést fűzte:

„E kis antológia kiadásának terve impulzust adott régi szándékom megvalósítására, hogy »újraírjam« régi verseimet. Négy első kötetem anyagából eddig az itt közölt darabok »újraöntésével« készültem el. Az átdolgozásnál tulajdonképpen azt írtam meg, amit eredetileg szerettem volna megírni: tisztán emlékszem mindenütt, hogy az előfordult hibákat annak idején milyen gyengeség vagy szuggesztív hatása alatt követtem el bennük. Az ifjúkori zavarnak és túlzásnak ezektől a hibáitól próbáltam most mentesíteni az 1926 előtt írt költemények *végleges* szövegét.”

Előtte, a kötet korrektúrái közben, 1933. december 15-én, azzal köszönte meg Kardos Lászlónak a kiadás kezdeményezését, hogy alkalmat adtak vele verseinek átírására, »igazi megírására« (*Napló, levelek, cikkek*. Szerk. Kabdebó Lóránt. 1974. 217.). December 28-án meg azt kérte, ha iménti megjegyzésének nem jutna hely, legalább annyit írjanak, hogy »variánsok esetén a jelen szöveg érvényes« (uo. 219.).

³⁹ Vö. STOLL, 61.

Kevéssel halála előtt visszaemlékezve verseinek és versesköteteinek keletkezésére, A *Sátán Műremekei* (1926) című kötet kapcsán megvallotta, hogy e kötetének megjelenése után másfél évvel kétségbeesett sivárságán, szociológiai primitívségén; a benne alkalmazott költői technikájával is elégedetlen volt, s ekkor megkezdte minden addigi versének folyamatos, lassú átdolgozását. „Körülbelül egy-másfél évig semmit sem írtam, aztán mindent előlről kezdve olyan verseket kezdtem írni — amennyire tudtam —, amelyekből hat év múlva összeállt az első valóban igazi kötetem, a *Te meg a világ.*” (*Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok.* Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a lábjegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. 1990. 1: 227.). A *Te meg a világ* (1932) című kötetében szereplő, eredetileg 1926-ban írt *Erdei patak* magyarázatában meg ezt mondta: „Már akkor megkezdtem régi és kimaradt verseim végleges feldolgozását és bevételét az éppen aktuális kötetekbe” (i. m. 389.). A *Harc az ünnepért* (1938) című kötetében található *Őszi ég alatt* jegyzetében ezeket a minket is meglepő mondatokat olvassuk: „Meglepetve látom, hogy nem 1937–38-as termék, hanem 32-es. Azt kell hinnem, hogy átdolgozhattam” (i. m. 676.).

Amikor pedig 43. születésnapján, 1943. március 31-én befejezte *Összes Versei*-nek sajtó alá rendezését, és utószót írt hozzájuk, azzal kezdte, hogy örül, mert rendezte múltját: kijavította ifjúkorának hibás verseit. „Nem lett volna jó valahonnan a túlvilágról esetleg egy egész örökévalóságban át bosszankodva nézni vissza a földre, hogy milyen rendetlenség maradt utánam. Mert biztosan ott álltam volna — ott állanak — tehetetlen kísértetként minden könyvtárban, ahol előveszik a műveimet. Elképzelni is szörnyű szorongás, hogy csakugyan ott vagyok, ott lebzselek, keringek az olvasó előtt és mögött, és sehogyse bírok jelt adni neki, nem tudom megkérni, hogy ezt a verset így értse, azt a sort úgy, és hogy a harmadikon legyen szíves egyszerűen túllapozni.”

Később is szorongott emiatt: „Meg kell halni, meg kell halni — kiáltott föl Babits szavaival. — Csak az a rendetlenség mögöttem. Még nem vagyok kész; halálom: *meghamisít!*” (*Napló, levelek, cikkek*, 300.)

„A költő szándéka”

A halálfélelem — költészetének egyik táplálója — életművének féltésében nagy szerepet kapott. 1945 áprilisában naplójában így végrendelkezett:

„Ha meghalnék, vagy valami nagy baj érne, Kardos László rendezze a hagyatékomat és Illyés Gyula. Ami nem kész, véglegesen megformált és jóváhagyott szöveg, azt meg kell semmisíteni! Sajnos, van vagy kétezer elkezdett versem — úgy látszik, egészen emberfölötti arányban akartam én csinálni a dolgokat; legtöbbjük gyorsírási firka, amit nekem is nehéz volna megfejtennem; úgy ezeket, mint az esetleges megírási kísérleteket el kell égetni — semmit sem érnek, s úgyis sok mögöttem a befejezetlen” (*Napló, levelek, cikkek*, 267.).

Ez is jellegzetes költői magatartás azóta, hogy Vergilius meghagyta, halála esetén egészen el az *Aeneis*-t. S ahogy Augustus császár e kívánság teljesítését megtiltotta, úgy szegül szembe rendre ezzel az önkicsinylő költői szándékkal az utókor. Nem semmisíti meg sem Rimbaud életművét, sem Kafkát, sem Babitsét, sem József Attiláét, sem Szabó Lőrincét, sem Szobotka Tiborét. A szabályt erre Rónay György klasszikus tömörséggel fogalmazta meg: „A költő egésze el, amit akar, de utána az utókor ne égesse el semmit” (*Literatúra*, 1975. 2. sz. 104.). Rába György úgy tudta, hogy zsongéit Szabó Lőrinc valóban maga semmisítette meg (*Szabó Lőrinc*, 1972. 14.).

Jellemző ez az örökös kényszerű kicsinyhitőség, önelégedetlenség a legtöbb költőre. Kin kevésbé, kin jobban vesz erőt az elnyomhatatlan, legyűrhetetlen inger, hogy javítson, csiszoljon egyszer már leírt, sőt közölt versén. Van, mint Babits vagy Kassák, aki elvben elutasítja ezt a gyakorlatot, s azt vallja, hogy az utólagos változtatás a művön — a változatképzés — meghamisítás. Majd, ha elkészül kritikai kiadásuk, látszik meg, gyakorlatuk mennyiben felelt meg elméletüknek.

Az ellenkező véglet két jellemző képviselője Füst Milán és Szabó Lőrinc. Örök elégedetlenek: ahányszor közlési alkalmuk nyílik, csaknem mindannyiszor változtatnak valamicskét. Nyugtalanító kényszerei Füst Milánt olykor visszaigazításra sarkallták. Válogatott verseinek 1934. évi kiadásában az előszóban megírta, hogy némelyik versét huszonöt éve javíttatja, csiszolgtatja, s mostani formája végérvényes. Am az új kiadáshoz 1947-ben kelt második előszavában kénytelen elismerni: bármennyire fogadkozott, hogy verseinek szövegét véglegesnek tekintí, „nem voltam képes megállni, hogy jelen kiadás rendezésekor újból munkába ne vegyem azokat, már annál fogva is, mert időközben be kellett látnom, hogy egyes véglegesnek hitt változtatások mégse voltak helytállóak, el kellett ismernem, hogy ha többségében nem is, de itt-ott mégiscsak volt rá eset, mikor a javítás inkább kárára, mint hasznára volt a versnek.” „E helyeken aztán a legrégebbi szövegekhez tértem vissza, vagy igazodtam újra, — de van olyan versem is, ahol nem ezt tettem, hanem az újabb variánsot még újabbal váltottam fel.”

Az átdolgozás lelki kényszere

Elhhez az aggályoskodó, önmagával folyton elégedetlen költőtípushoz tartozott Szabó Lőrinc is. *Összes versei*-nek idézett utószavában hivatkozott is elődeire: „Ahogy tettem, úgy tennék akkor is, ha az első költő volnék a világon, aki változatokat ad ki. De nem én vagyok az első. Horatiustól Goetheig és Shelley-ig, C. F. Meyertől és Baudelaire-től Yeats-ig, Verhaerenig és Stefan Georgéig a legtisztelietreméltóbb írók végtelen sora dolgozta át már verseit, csak nem föltétlenül tud róla olvasó és kritikus: mi rendszerint már az iskolakönyvekben is a végső variánsokat kapjuk a klasszikus szövegekből. A jó helyett a jobbat akarta mindegyik. Mindegyik, akinek futotta az életéből. Mindegyik, aki hibázott.”

„Ezt akartam én is — folytatta. — Kétségtelenül jobb lett volna, ha már 1926 előtt véglegesen tudok dolgozni, vagy legalább önkritikát végezni a könyvek kiadása előtt. Sajnos, nem tudtam.”

Eljárását részletesen így okolta meg:

„Szóval: kijavítottam őket. Mit? A négy első verseskötetemet. Tehát a *Föld, erdő, isten-t*, a *Kalibán-t*, a *Fény, fény, fény-t* és a *Sátán Műremekei-t*. Azokat a munkáimat, amelyeket 1926 előtt írtam. A többi kötetemhez már nem kellett hozzányúlni. Most készen van, megvan a végleges szöveg — a *texte définitif*, az *endgültige Fassung* — megjelenhetnek az *Összes Verseim*, elég régóta készül a kiadásuk.”

Fél évvel előbb, 1942. február 16-án már jelezte Kardos Lászlónak, hogy összes verseinek egykötetes kiadását készíti sajtó alá, „tehát a négy első kötet definitív szövegét, ahogy azt már a *Válogatott Verseik* kiadásakor elkezdtem” (*Napló, levelek, cikkek*, 239.).

Az utolsó két évben, mondja az utószóban, ez volt legfőbb elfoglaltsága: „ez a lelkiismereti munka”. De voltaképpen, írta, tizenöt esztendeje, bár rendszertelenül, ezen dolgozott. „Tíz évvel ezelőtt, amikor *Válogatott Verseik* címmel, előbb Debrecenben, majd, kibővítve, Budapesten, megjelent egy kis antológia az eredeti verseimből, már csak így, átírva, újjáöntve, végleges alakban engedtem nyilvánosság elé a kezdeti munkáimat.” „Már akkor is mint régi vágyamra hivatkoztam az átdolgozásra, és mintákat adtam rá, öt, tíz, tizenkét verset az említett kötetekből. Most aztán készen vagyok valamennyivel, körülbelül 180–190 darabbal.”

Erre a 180 korai versre hivatkozott 1945-ben is védőbeszédében. Nem dönthető el, vajon valóban tudatos színvallásként ragaszkodott-e ezeknek rostálás nélküli újraközlé-

séhez összes verseinek 1943-ban megjelent gyűjteményében, mint ekkor állította, vagy csupán a költő természetes önzése döntött benne, amely sajnált volna veszendőbe menni bármit is, amit valaha alkotott. Kabdebó Lóránt az előbbihez közelítő okot látta nyomósabbnak: „Nem azért írta át korai verseit, mintha azokkal még akkor is egyetértett volna, de mint a múltból hozzá tartozókat gondolta kiforrott formaművészetével kijavítani, formájában az Egészhez méltóvá tenni.” (*Útkeresés és különbélke*, 1974. 9.) Eljárását maga a költő így értelmezte: „Említettem már, hogy kora ifjúságomban marxista hatások is neveltek, négy első verseskötönyvemben legalább száz legélesebben hangszerelt, forradalmian keserű, vádoló költemény volt. Amikor 1940 után *Összes verseim* kiadásán kezdetem dolgozni, ezeket a régi verseket, amelyek igen kellemetlenek lehettek volna, ha az lettem volna, akinek beállítani próbáltak — ezeket a *szélsőséges költeményeket nem tagadtam meg*, egyetlen egyet sem hagytam ki: én mindenestül akartam a világ előtt állni. Sőt, ezeket a verseket, amelyek tele voltak feszélyező logikái és kifejezési hibákkal, a fiatal költő éretlenségeivel, expresszionisztikus túlzásaival és érthetetlen képeivel, feljavítottam, mindig az eredeti szándék, stílus és mondanivaló értelmében, úgyhogy csak keményebbek és súlyosabbak lettek.” (*Bírákhoz és barátokhoz*. Szerk. Kabdebó Lóránt. 1990. 220.)

1926 és 1932 között természetesen új verseket is írt: írta „önmagát”, „fejlődéstörténetét”, amely, úgymond, végeredményben egyetlen igazi témája minden költőnek. Ám közben nyugtalanította első négy kötete; úgy érezte: életművében, e többfelvonásos drámában, az első főlvonás, a négy első jelenet, homályos, zavaros, legalábbis helyenként rossz képet tükröz róla. Ismét általánosan jellemző költői gondot fogalmazott meg a következőkben:

„Mít csináljak vele? Irtsam ki a világból? Nem lehet. Fizikailag sem; aztán meg úgyis számontartják, számontartatja a többi, a későbbi, az, ami jó, ami igényli az előzményt, az expozíciót. Vagy tagadjam meg? Hát ezt a megoldást, egy időben és meggondolatlanul, talán vállaltam volna, már csak kényelemből is, hogy annál szabadabb erővel fordulhasak a jövő felé; de ez sem segített volna, a halálom utáni jövőnek nem parancsolok. S mindezekben felül sajnáltam is ifjúságom alkotásait, és eszem ágában sem volt soha teljes egészében homályosnak, zavarosnak, sőt rossznak tartani azt az első négy kötetet. Kritikus is vagyok, láttam az erényeiket. Az erényeik megoszlottak, egybeszővődtek a hibákkal, sokszor ugyanazon a művön belül. Néha a hiba csak egészen kicsiny, mégis megrontja az egészet. Egyetlen botlás nevetségessé tehet, egyetlen főreg is kedvünket veheti az almatól. Jót és rosszat nem lehetett egyszerűen kettéválasztani azokban a versekben. Egységük természete nem a keveréké volt, hanem vegyületi. Fel kellett bontani az alkotásukat, megolvasztani a szöveget, visszaidézni az eredeti lelkiállapotot, amely sugallta őket, s úgy kellett újraönteni az öntvényt. Vagy, hogy más hasonlattal érzékeltessem a feladatot: újra meg kellett formálnom egy-egy szép vázát, amelyen láthatatlan vagy nagyon is látható repedések húzódtak. Újra meg kellett csinálnom őket, de úgy, hogy most már eltűnjék a repedés, a gondolati törés, amelyen át elfolyik, elillan a víz, a parfóm. A versek váza, alkata, csontozata mindegyiknél mutatta, súgta, elem rajzolta, szinte követelte a végső formát, az egyedül helyes, sőt egyedül lehetséges megoldást.”

A kétlelkű költő

Babits Szép Ernő hasonló gyakorlatán megbotránkozott, a fiatalkori versek átdolgozását az életmű meghamisításának ítélte. „Egy jó verssor szent dolog, nem szabad hozzányúlni, még alkotójának sem. És a fiatalság is szent dolog, tiszteljük a magunk fiatalságát! Tiszteljük, még ha mosolygunk is rajta.” (*Esszék, tanulmányok*, 1978. 2. 91.)

Szabó Lőrinc ezzel nem értett egyet. Babits már nem élt, de megnevezetlenül vele is vitába szállt, amikor eljárását megvédelmezte.

„Hogy tehettél ilyet? Nincs jogod rá! Meghamisítottad a multadat! — mondta egyik másik barátom a munka hosszú éveit és különösen a rendszeresen dolgozó utolsó két esztendő alatt.

Nincs igazuk. S azoknak sincs, akik azt mondták, hogy nekik úgyis elég szépek, elég

jók voltak azok a versek. Az utóbbiak bizonyára valami személyes momentum miatt szertették az 1926 előtti verseket, s nem vették észre, vagy megbocsátották a hibáikat. A jövő nem volna ilyen jóakarátú irántam. A másik aggodalomra pedig, a többire, amely úgynevezett meghamisítástól tart, csak azt mondhatom, hogy aki ezeket a verseket most és az elmúlt években átirta, az nem én vagyok, az nem a mai énem volt. Nem a mai tartalmam, lelkiállapotom. Az őszám végezte el a szükséges munkát, az az őszám, aki annak idején voltam, s akinek — wordsworthi értelemben — az örököse vagyok: tudjuk, hogy a gyermek a felnőtt apja! Egy 43 éves férfinak egészen más a tudása, a kultúrája, — de nem is ez a döntő: egészen más a látása, az érzékelése, a teste, a mirigyműködése, mint egy 22 évesnek. A versek nyersanyagához csak a műgondot, a kellő munkát adta hozzá a mai énem. Úgy látszik, nagyon sietve dolgoztam fiatalon, sok szuggesztív és sok felületesség csábított. A most véglegesen lerögzített verseken kellett volna még dolgozni egyenkint vagy három-négy órát. Ezeket az elmulasztott munkaórákat most adtam meg nekik, most pótoltam a mulasztásaimat. De, mondom, az eredeti forma- és stílusszándék és lelkiállapot parancsai és kívánalmai, az eredeti útmutatások szerint. Az anyag megvolt az új művekhez, megvolt a látható szándék, az érzelmi vonal iránya, s megvolt hozzájuk az eredeti élmény emléke. Tulajdonképpen rajzokat tisztítottam meg fölösleges, kusz, tehát értelemzavaró vonalaktól, hiányos és így értelmetlen vonalakat egészítettem ki vagy húztam meg helyesen, úgy ahogy az összkép követelte. Esztétikai megfontolások vezettek, a tárgyi tartalomhoz, az érzelmi hőfokhoz nem volt közöm, minden programmatikus utalást vagy extrémítást érintetlenül hagytam, amennyiben érthető, világos volt. S még mulattam is rajta, hogy bizonyos szélsőségesen intenzív vagy modern, majdnem expresszionista vagy futurisztikus darabokon néha semmit se, vagy csak a címet és egy-egy szót kellett változtatnom. Ilyen verseket én már nagyon régen nem írnék, mégsem nyúltam hozzájuk. Lehetetlen lett volna, hiszen a saját terminológiájukon belül épkezláb alkotások: egészen kell elfogadni vagy elvetni őket. Nem hamisítottam a múltamat, hanem most mutattam meg igazán. A 180 költemény közül alig három-négy akad, amely csakugyan új: ezeknél teljesen használhatatlan volt a régi tartalom, a tartalom forrása azonban nem. Igen sok darab viszont csak minimális vagy egyáltalán semmi retust nem kapott. A régi verseknek számtalan része mutatja, hogy írójuk már fiatalon is tudott kész és végérvényes szövegeket teremteni. Időnkint, helyenkint, sőt nem is ritkán, elérte mindazt, ami a kifejezés kvalitásában elérhető. Az átirással most nem a maximumot akartam kihozni a témákból; célom — ismétlem — legelsősorban az volt, hogy szándéktalan homályt, értelmetlenséget, aránytalanságokat tüntessenek el, hidaljak át, magyarázzak meg, akár részletértékek feláldozása árán is.”

„Kérem az előadóművészeket, szerkesztőket és olvasókat, hogy amennyiben a költeményeimhez nyúlnak, a régieket csak a végleges változatban szavalják vagy idézzék.”

Az időrend fontossága

Az is bizonyos fokú lelki kényszert jelez, hogy a költő ilyen részletesen, némiképpen önmagát ismételve, háromféle hasonlatot (fém műtárgy újraöntését, kerámia újra korongolását, grafikai alkotás vonalainak törlését, újrakészítését) is igénybe véve magyarázza eljárását: érezte, hogy meg kell okolnia mind költőtársai, mind kritikusai, mind verseinek kedvelői számára az átdolgozásnak e szokatlanul nagy mértékét. Ezt tanúsítja további mentegőzése is:

„El tudok képzelni egy túl rigorózus és pedáns felfogást, amely szerint a kötetjelző évszámok hitelessége most, utólag, bizonyos értelemben bizonytalanná vált; ennek a pedantériának azt felelhetem, hogy ha felmerül is ilyen kétség, annak csak nagyon gyenge és pusztán elvi jelentősége lehet. A régi, eredeti évszámok mindenestre százszor jobban állanak továbbra is a versek előtt, mint ahogyan bármilyen más évszám oda kerülhetne. Az átdolgozott kötetek egy elmúlt világ és egy elmúlt életkor dokumentumai, s a ma csak annyiban szól belőlük, amennyiben a líra időtlen. De mit jelent néhány év éppen az időtlen szemlélet számára?”

Érzi a költő az ellentmondást: filológiai érzéke és előbb kifejtett „fejlődéstörténeti” szempontja mutatja, hogy Szabó Lőrinc fölismerte, sőt hangsúlyozta a versek keletkezési idejének, időrendjének fontosságát; ezért tartja elengedhetetlennek, hogy szóvá tegye verseinek az új helyzetben kétségessé vált datálását. (Amit ilyen esetben a textológia két évszámmal jelez: a keletkezés és az átdolgozás évével; vesszővel választva el, ha biztosan ismerjük őket; kötőjellel, ha föltételezzük, hogy az átdolgozás a két év közt folyamatos lehetett, avagy nem tudjuk biztosan, hogy e két év közt mikor végeztek el a költő.)

Az időrend jelentőségének fölismerését igazolja az is, hogy az 1926 után született verseinek keltezését fontosnak tartotta föltüntetni az *Összes versek*-ben: „Az egyes versek írásának idejéről — mondja még mindig az utószóban — 1926 előtt csak a kötetek megjelenésének éve ad hozzávetőleges tájékoztatást; 1926-tól kezdve már évszámjelzés áll a kötetek tartalomjegyzékében a verscímek után. A kötetek címét és az első megjelenés időpontját a szembenyíló kettős lapokon ún. élő címekben mindenütt kényelmesen megtalálja az olvasó; különlegesebb ok esetén egy-egy vers alatt külön évszám jelzi a megírás közelebbi dátumát.”

Az időrendnek még a műfordításaiban is fontos szerepéről a Kardos Lászlóhoz 1930. december 20-án írott levelében árulja el véleményét. Omar Khajjam-fordításáról a *Nyugatra* írni készülő debreceni barátjától azt várja, hogy az ő emberi fejlődéséről, az első fordításváltozat óta, egy évtized alatt megnehezült pesszimizmusáról írjon. Maga idéz példákat. „*Oh jöjj! ne hallgasd, mit beszél a bölcs*” — tolmácsolta a perzsa költőt 1922-ben. Az 1930-i új kiadásra ezt is átdolgozta, akár saját verseit. Az előbbi sort így: „*Jöjj, ne hallgasd, mit hazudik a bölcs.*” Egy másik sort is idéz: „*Örök homályba hulló századok.*” E gördülékenyebb sor helyére „más és nagyobb szépség” került: „*Az iszonyú Tegnap hét évezrede.*” Mit sem törődve azzal, hogy angol forrása, Edward Fitzgerald hogyan ültette — pontosabban már ő is költötte — át a perzsa eredetűt. „Lehet, mondja Szabó Lőrinc, hogy mindez csak engem érdekel, s azért érdekel, mert sikerült egy munkámat hozzáridégetni, hozzákeseríteni mai rettenetes hangulataimhoz: valami bosszúállásféle örömet érzek, csak azt nem tudom, kin állottam bosszút. Nietzsche azt mondaná most rám, hogy: sikerült jobban megrágalmaznom az életet, mint először” (*Napló, levelek, cikkek*, 203.).

A két változat közötti különbségről — tájékoztatja Kardos Lászlót — sokat tudna beszélni.

Ez egyébként jelzi, hogy Szabó Lőrinc a műfordításaival is ugyanúgy járt el, mint saját verseivel: kiadásról kiadásra átdolgozta őket; Omar Khajjámot éppúgy, mint Shakespeare szonettjait. Sőt: saját verseinek gyűjteménye előtt 1941-ben az *Örök barátaink* két kötetébe gyűjtött tolmácsolásait. Ennek későbbi kiadásaihoz, legutoljára a posztumusz, 1958-ban megjelent kétkötetes gyűjtemény számára is megint csiszolt, javított átültetéseit.

A címváltozatok

Ugyancsak a filológiai érdek öntudatlan méltánylása tör elő utószavának végén, amikor az első négy kötet verseinek legföltűnőbb átdolgozásáról, a címek megváltoztatásáról is szükségesnek látja a számadást. Jellemző, hogy az eredeti, mondatszerű, többször egy-egy verssort kiemelő címből többnyire egyetlen szóból, esetleg jelzős kifejezésből álló címet formál. Rába György megfigyelte: „A harsogó, nagyotmondó verscímeket sem hagyja meg”, s két példát hoz. *Ma minden léggömb égbe szökik* = *Csodálkozás; Nap, idd ki a szemeimet* = *Kihívás* (i. m. 123). Még néhány tanulságos tömörítés: *Az erdő birkózik velem* = *Szerelmes erdő; Én mondom: te vagy a koldús!* = *Hatalom és dicsőség; Tízezer éles nyíl vagyok* = *Nyugtalanság; Tavasz és nyár megütöközik* = *Szerelmes junius; Mint hajók kigyulladt kikötőből* = *Menekülés; Szavak érett kalászaival* = *Órizni fogsz; Tűzek csengői, lila csóvák* = *Jildiz, keleti táncosnő; Fény vagy és tenger, emelsz, ölelsz* = *Káprázat*.

Lehetne folytatni: az első két kötet verseinek legjellemzőbb változtatása a címek tömörítése. Szabó Lőrinc szükségesnek tartotta olvasóit útbaigazítani: „a filológiai érdeklődés azonban könnyen eligazodhat a régi és a végleges szövegek közt: a kötetek minden verset megismételnek, és pedig a régi sorrendben”. Ez a megnyugtató el is kél, mert különben

kételyünk támadna pl. a két utóbb említett vers azonossága felől, hiszen az eredeti versből alig maradt az átdolgozás után néhány szó.

Am Szabó Lőrinc erőszakkal elnyomta magában az időrendnek az átdolgozással támasztott ellentmondását, azzal a tetszetős és nem is teljesen jogtalan érveléssel, hogy hiszen az igazi költészet időtlen, örök. De ennek ellenére, még mindig szükségét érzi, hogy a vélhető ellenvéleményt eleve elhárítsa magától. Az átdolgozott versek, mondja, addigi összes költeményeinek első harmada, az övéi: „az én életem fekszik bennük”. „Jogilag erősebben enyémeik, mint amennyire föld- vagy házbirtok egyáltalán gazdáié, tulajdonosé lehet. Nem vettem vagy örökölttem, teremtettem őket. Azt csinálók tehát velük, amit helyesnek tartok.”

Időtlen a költészet?

E jogászai érvelés után megint ellentmond önmagának: a korábban lényegesnek vallott „fejlődéstörténetet” most lefitymálja.

„Nincs túlságosan nagy érzékem a történelmi értékelés iránt. Nem az irodalomtörténeti fejlődés az egyetlen és főleg nem a legjogosabb és legtermékenyebb szempont, amelyből egy írói életművet szemlélni lehet. Én jó vagy legalább elfogadható, használható műveket akarok.” Újabb logikai bakugrás: mégis tiszteli az időrend életmű-értelmező rendeltetését, sőt sejtí, hogy az ilyen vizsgálódás a klasszikusoknak jár ki, tehát rangot jelez, amelyre ő is igényt tart. Ezért mégsem tagadja meg ifjúkori verseinek eredeti változatait: „A filológus, ha kedve tartja, s ha megérdemlem, így is dolgozhat majd a régi és új variánsokkal, összevetésekkel; sőt most dolgozhat csak igazán velük.” Erre Szabó Lőrinc összes verseinek Domokos Mátyás gondozta két kiadása (Magyar remekírók, 1982; Nagy klasszikusok, 1988) módot is nyújt, mivel teljes szövegükkel mindkét változatot közli.

Korábban a költő már belebonyolódott az azonosságok és különbözőségek összefüggéseinek magyarázatába a 22 éves és a 43 éves énje között Wordsworth szellemes mondatával érvelve. Am ez éppen ellene szólt: ahogyan Goethe a *letzte Ausgabe* számára átdolgozott ifjúkori verseivel voltaképpen meghamisította saját költői pályakezdését, Szabó Lőrinc is elismerte elhatárolódását fiatal lényétől. Utószavának végéféle még határozottabban fejezi ezt ki:

„Ezért örülök most úgy, hogy élek, hogy utólag rendet teremthettem a múltamban, hogy szolgálatot tehettem az őszámom, annak a régi fiatal költőnek, akihez akkor is örök szálok fűznek, ha — itt-ott — már semmi érzelmi közöm sincs hozzá.”

A Vezér tanulsága

A textológiára és az irodalomtörténeti értékelésre ez azt a feladatot rója, hogy Szabó Lőrinc pályakezdésének vizsgálatakor két párhuzamos utat kövessen végig: vegye figyelembe a versek első változatát, és folyton vesse össze a véglegessel. Ha pedig azzal is számol, hogy a költő a *Tücsökzené*-ben nemcsak saját fejlődéstörténetét írta meg, hanem gyakran egy-egy régi versének témáját is, sőt olykor szó szerint át is emelt régi verseiből szövegeket, akkor voltaképpen három párhuzamos fejlődésvonalat kell szemmel tartania.

A Szabó Lőrinc életművével foglalkozó újabb szakirodalom, elsősorban Rába György és Kabdebó Lóránt jórészt így is tett. (Vö. Rába, i. h. Kabdebó, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. 1970. Uő., *Útkeresés és különbeke*. 1974. Uő., *Az összegezés ideje*. 1980. Uő., *Szabó Lőrinc*, 1985.) Különösen fontos és tanulságos a híres-hírhedt *Vezér* két változatának összevetése. Az 1945-ben vád tárgyává tett költemény először a liberális ellenzéki *Pesti Napló* 1928. szeptember 16-i számában jelent meg, átdolgozva pedig a *Harc az ünnepért* (1938) című kötetben. Innen vette át költőjének megkérdőjezése nélkül a szélsőjobboldali *Virradat* 1938. május 2-án. Szabó Lőrinc 1945-ben is (*Bírákhoz és barátokhoz*, 225.), 1957-ben is (*Vers és valóság*, 1: 650–653., 817–818.) a tényeknek megfelelően adta elő a történeteket, az eredeti évszám elhagyásával támasztott hamis látszatot, a helyreigazítás szándékát és elmaradá-

sában felelősségét. Nem említette azonban, hogy a látszathoz, amely Hitlerről szóló versnek mutathatta a tíz évvel azelőtti költeményt, hozzájárultak az átdolgozás változtatásai. „Az összehasonlításból — írta Rába György (i. m. 105.) — egyértelműen kiderül, a költő egy korábbi, filozófiai igényű verséből, noha ezt védekezésében tagadja, sőt kendőzi, egy politikailag jellemezhető diktátortípushoz írt ódát. Az újonnan beiktatott szövegrészletek ezt igazolják.” Árnyaltabb megfogalmazásban Kabdebó Lóránt is ezt erősíti meg: „átdolgozás és a kötetbe való fölvétele a vers egyértelmű aktualizálását jelenti” (Szabó Lőrinc, 168.).

Ez csak a legszembetűnőbb példa, hogy az átdolgozást, bár nem kell szükségképpen meghamisításnak minősítenünk, súlyos félreértés volna történetietlenül az első változat idejére kelteznünk. Ilyen esetekben beszél a textológia főváltozatokról, s ilyenkor javasolja, hogy mind a kettőt a saját időrendi helyén közöljük.

Ha majd elkészül Szabó Lőrinc verseinek kritikai kiadása, bizonyára még több lényeges alkotáslélektani tanulsággal gazdagodunk.

Javítás, rontás

Rába György teszi mérlegre az *Összes Versek*-hez készült átdolgozásokat is. Sommás véleménye szerint az átdolgozás „a költőnek valóságos esztétikai önarcképe” (i. m. 120.). „A variánsok ujjmutatására egyszerre világosodik meg előttünk fiatalkori ízlése és megállapodott ars poeticája.” Rába úgy látja, a költő a hajdani expresszionista szerelenségeit simította el, s a klasszikus ízlés irányába fordult. Kigyomláta verseiből az impresszionista stíuselemeket is. A szóhangulatot általában pontos leírás váltja föl, a spontán lírai érzést gondolati tartalom. A hangulatkeltő jelzők elmaradnak, helyettük a határozószók és vonatkozó névmások rendszere az élmény távolságtartó értelmezését rajzolja ki. Az Ady-hatást mutató szecessziós megoldások helyébe a fogalmi elemzés élessége lép. Az átdolgozás eltüntette az avantgárdra emlékeztető fordulatokat is. Kitépi a stílus vadhajtságait. A formarombolást formaépítéssel helyettesíti. „Az átírás nemegyszer úgy hat, mint az eredeti értelmezése, másrészt néha az alkotás hímporát törli le az első megfogalmazásról” (i. m. 123.). Olykor anakronisztikusan vetíti vissza érett stílusát művészi forrongásának időszakába.

Érdemes szemügyre vennünk Szabó Lőrinc bánásmódját 1926 utáni verseinek szövegével is. Ezeket, úgymond az *Összes versek* utószavában, nem kellett megváltoztatnia: „Ezeket már úgy adtam ki, hogy a könyvszövegük végleges volt. Verssorok ezrein és ezerein át régi és végleges formájukban jelennek meg tehát most újra ebben a gyűjteményes kiadásban, s talán tíz szót sem cseréltem ki bennük: ennek is másolástechnikai hibák voltak az okai.” A *Te meg a világ* (1932) című kötetében sem mulasztotta el leszögezni, hogy az ebben megjelent változatot tekinti véglegesnek.

Természetesen későbbi versei sem rögtön végleges formában kerültek ki ceruzája alól. A *Tücsökzene* darabjait is át meg át simította. „Amiket csináltam itt, máris újraírtam. A debreceni részben sok a félkész áru!” — számolt be 1950. október 1-jén feleségének (Kabdebó, *Az összegezés ideje*, 71.). A *Tücsökzene* hat fejezetre bontása, ellátása fejezetcímekkel szintén átdolgozás eredménye: csak az 1957-ben megjelent, bővített kiadásban valósította meg.

Idegzetét jócskán igénybe vette az a szövegváltoztatás, amelyre 1954-ben a *Vereség után* című „futballversében” kényszerítette a politika. E három részből álló terjedelmes költemény a berni labdarúgó-világbajnokság döntőjében a német válogatottól elszenvedett 3–2 arányú vereségünkből levont tanulságot, a nemzeti önérzet kárpótló vigaszát éneklí meg. „Ma sem értem, és ma is fáj, miért nem közölték?” (*Vers és valóság*, 2: 47.).

Tihanyban, Füreden több ízben fölolvasta barátainak, s nehezen értette meg a kitűnő politikai szimatú Boldizsár Iván figyelmeztetését, hogy a hatalom illetékesei ezt a nemzeti hevületű verset nagyítóüveg alatt olvassák, és több kifejezését provokációnak ítélik. Boldizsár javasolta, hogy a rádióhoz már eljuttatott vers szövegén változtasson, és ajánlott levélben küldje meg. „Oda minden nyugalmam” — írta feleségének a köl-

tő. „Egész éjjel tűrhető megoldáson töprengtem. Nekem igazán nem volt semmi olyan érzésem a megszerkesztéskor, hogy a *Es kint már dördült a Siker nagy himnusza* kifejezésben a Deutschland-Lied iránt megbecsülést fejezek ki. Hiszen két világháborús vereség minden olyasmi ellen hatalmasan szól, hogy a német himnusz = sikerhimnusz! Itt csak a futballgyőzelem végaktusánál felhangzott dalról van szó, mint ténylegesen megtartott zárószámról.” A sort így akarta megváltoztatni: *S kint dördült a győztes Siker / kürtvihara*, vagy *tapsvihara*. Az I. vers 4. sorában a *hadvert nép* helyett még *ajult nép*-et akart írni. A szintén aggályosnak ítélt utalást Csaba királyfira mindenáron megőrizte: „nélküle nincs emelt zárás, és az egész felborul” (Kabdebó, *Az összegezés ideje*, 461–468.).

Mindez hiába volt, a vers így sem hangzott el a rádióban. Az irodalmi szerkesztő, Képes Géza sem tudta elérni. Szabó Lőrincet lehangolta az elutasítás, de csak legyintett rá, és — szokatlanul — kéziratát sem kérte vissza. Képes Géza közölte — eredeti szövegével (*Kortárs*, 1964. 3. sz.).

Tóth Árpád első textológusa

Utóljára, de nem utolsósorban nem hagyható említetlenül Szabó Lőrinc textológiai teljesítménye sem. 1934-ben ő rendezte sajtó alá barátjának, Tóth Árpádnak összes verseit. „Filológus gonddal”, ahogy Rába György mondja (*i. m.* 134.), s amint e „nevezetes gyűjteményről” a legilletékesebb, a Tóth Árpád kritikai kiadás szerkesztője, Kardos László megállapította: „Ez a kötet jelentős mérföldkő Tóth Árpád utóéletében. Ismétlődő kiadásai beszédesen tanúskodnak a költő növekvő népszerűségéről. A Szabó Lőrinc-féle — egyébként nem kritikai jellegű — kiadás több mint kétezer sorral gyarapította Tóth Árpád költői műveinek addig számontartott állományát, amellet a zsengek, töredékek s némely változatok közreadásával tágitotta a költő írói fejlődésére és munkamódjára vonatkozó kutatások lehetőségeit.” (*Tóth Árpád összes művei*. 1. k. *Költemények*. 1964. 433.)

Tóth Árpád összes verseinek Szabó Lőrinc gondozta gyűjteménye az Athenaeum idejében öt (1938², 1941³, 1943⁴, 1947⁵), a Szépirodalmi Kiadó égisze alatt — műfordításokkal és újabban előkerült versekkel bővítve — még két (1957, 1958) kiadást ért. Tartalmazza változatlan szerkezetben, de szövegjavításokkal a költőnek életében megjelent három (*Hajnali szerenád*, 1913; *Lomha gályán*, 1917; *Az öröm illan*, 1922), valamint posztumusz (*Lélektől lélekig*, 1928) kötetének verseit (a kezemben levő 5. kiadásban a 11–192. lapokon), továbbá *Hátrahagyott versek és töredékek 1907–1928* címmel a Szabó Lőrinc föltárta hírlapi és kézirati anyagát (193–273.), valamint Szabó Lőrinc jegyzeteit (275–287.).

A szöveggondozó jegyzeteinek élén beszámolt textológiai eljárásáról. „Amikor megbízást kaptam — írta — *Tóth Árpád költeményeinek* sajtó alá rendezésére, a költő többi barátjával együtt én is azt hittem, hogy legfeljebb csak 8–10 kéziratos vagy lapokból, folyóiratokból összeszedett verset és néhány töredéket lehet majd a négy verseskötényv anyagához csatolni. Ez a szám a magyar irodalmi világ meglepetésére és örömére mintegy 150-re, kb. 2400 sorra emelkedett. Az új anyagban 35–40 egész vagy egésznek mondható költemény van, a többi kisebb-nagyobb töredék.”

Tóth Árpád nem tartotta ugyan számon a „törmelékeket”, ahogyan néhány verskísérletének címében nevezte, de nem dobta el őket. Özvegye, átadta Szabó Lőrincnek a hagyatékat: régi újságokból, cédulákból, füzetekből és füzetlapokból, noteszokból, naplótöredékekből, kötetkéziratokból, képekből, okmányokból és egyéb limlombból álló, sárguló és porladó vegyes emlékhalmot. Szabó Lőrinc önzetlen, áldozatos, baráti munkájának köszönhető, hogy ebből a kusza anyagból kibányásztta számunkra Tóth Árpádnak különben ebek harmincadjára jutó költői kincseit. Mint ahogyan Szabó Lőrinc kiadása óta is számos kéziratnak nyoma veszett, és a kritikai kiadás is csak Szabó Lőrinc nyomán tudta közölni, Szabó Lőrinc jegyzeteit is többnyire szó szerint átvéve, idézve.

„A kiválasztott anyag feldolgozását — folytatta számadását Szabó Lőrinc — a filológiai munka természete szabta meg: össze kellett rakni az egymástól esetleg ötven és száz lapnyira, idegen töredékek közé keveredett kéziratosokat és foszlányokat, órákig betűzni elhalványult, kusza vagy szakadt írásokat, néhol gyorsírásos jegyzeteket fejteni, a

változatokból és hézagokból, a biztos szavakhoz és sorokhoz ragaszkodva, vagy éppen ellenükre, megkeresni a bizonytalan értelmét és azt a logikai kapcsolatot, amelyet a halott költőben tíz-húsz évvel ezelőtt az élmény ködös, de élő érzelmi egysége pótol, kiostolni a megjelent versek egy-egy sorát vagy fél sorát, a műfordítói töredékeket, lehetőleg teljes kéziratot készíteni arról, ami néha már inkább mondható rejtvénynek, mint kéziratnak, és rendezni és minden lépést igazolni..."

Aligha kell bizonyítani, hogy ezt a munkát senki ilyen színvonalon nem tudta volna elvégezni, mint Szabó Lőrinc. Háromszoros előnnyel bárki másnál. Ugyis mint egyenrangú költőtárs; mint ugyanazt a régi, Gabelsberger-Markovits-féle gyorsírást használó újságíró kolléga; mint jórészt azonos munka- és baráti körben csaknem egy évtizeden át együttes élményeket átélt barát.

„Ahogy a feltáruló anyag nőtt, úgy járt egyre növekvő örömmel ez a lélekidéző munka, ez az eredeti megbízás keretét kiszélesítő tisztelgés a halott barát előtt, aki most még egyszer megszólalt a némaságból” — írta Szabó Lőrinc. Így született meg a gyűjteményes kiadás számára a négy kötet mellé az ötödik: a könyvben vagy még sehogy ki nem adott költemények és töredékek. Tisztában volt vele, hogy ez sem tekinthető teljesnek.

A hiányzók összegyűjtése — mutat rá — filológusok évtizedes kollektív munkájának a feladata. „Egy nagy költő teljes munkássága csak igen lassan záródik le — állapítja meg. — Ez a mostani kiadás aránylag rövid idő alatt, de úgy készült, hogy alapja lehessen a Tóth Árpád-filológiának.” A kötet e főadatának pontosan megfelelt.

Kardos Lászlónak a kritikai kiadásban közölt számadása szerint Szabó Lőrinc kiadását még ötezer sorral sikerült megszáporítaniuk. Tóth Árpád négy eredeti kötetében 165 vers szerepelt, 5109 sor terjedelemben. Szabó Lőrinc kiadásában már 304 vers 7337 sorral; a kritikai kiadásban 450 vers vált közkinccsé 12 535 sorban. Ámde az újabbak zömét azok a tréfás hírlapi versezetek adják, amelyeket a költő 1912–13-ban írt a *Debreceni Nagy Újság*ba, valamint további zsengék, töredékek, rögtönzések és változatok. Ezeket Szabó Lőrinc tudatosan mellőzte: „elhagytam — úgymond — a debreceni újságíróévek sok komolyan alig említhető verskrokiját”. Minthogy nem kritikai kiadást szerkesztett, ez érthető is. Mutatóban azonban egyet közölt (*A Reményhez*, 1912), mert ebben a későbbi *Április* (1918) hangjának megelődözését érezte.

Az sem róható föl Szabó Lőrincnek, hogy a Horthy-korszak kellős közepén mellőzte Tóth Árpádnak a proletárforradalmat köszöntő *Az új Isten* című versét is. De érdekes: megadta pontos lelőhelyét (*Nyugat*, 1919. április 1.).

„A Szabó Lőrinc által feltárt szövegeket, amelyeknek kéziratai lappanganak vagy megsemmisültek, kiadásunkban kéziratananyagként kezeltük” — írta Kardos László (uo.).

Amennyire jelentéktelennek ítélte Szabó Lőrinc Tóth Árpád ifjúkori bökreseit, annyiira fontosnak tartotta a kísérleteket, töredékeket. „Seregével van köztük — írta — egészen elsőrangú lelet, s talán egy sincs, amely ne volna értékes valamilyen művészi, formai, munkamódszeri, lélektani vagy életrajzi szempontból. A töredékek sokszor árulóbban megmutatják a költő világát, mint egy-egy kész alkotás, és azonkívül, hogy szépek, új vonásokat is rajzolnak Tóth Árpád szellemi képébe. Összhatásuk emberileg és művészileg megrendítő: mennyi ragyogás és mennyi rom!”

A töredékek földolgozásának módszeréről így számolt be: „A jegyzetek minden darabról megmondják, hogy honnan vettem. A töredékekben csak a költő beszél. Érthetetlen soroknak vagy szavaknak variánsok alapján elképzelt legjobb kiegészítése vagy elhelyezése során a költői műhelytitkok ismerete segített. Ahol a kézirat vagy egyes részei túlságosan szétszórótt, összefüggéstelen roncok voltak, ott a valószínű vagy lehetséges szerkezet vázának felépítésénél néhol kipontozással próbáltam segíteni, és az intuícióna bízom magamat a filológiai önkény természetes lelkiismereti határai között.” Ha a mai textológusnak netán aggályai volnának ezzel az eljárással szemben, azt kell ellene vetnünk, hogy Szabó Lőrincnél különül ő sem birkózhatott volna meg e főladdal. Amint hogy a kritikai kiadás sem tehetett mást, mint elfogadta a költőtárs emendációit.

Ezekről gondos filológusként, ahogyan a kritikai kiadás megkívánja, számot is ad: „Szükség esetén jegyzetben utalok eljárásomra; különösen nehéz esetekben azonban csak hosszás fejtegetés tudná feltárni a megoldás minden magyarázatát.” „Ugyancsak jegy-

zet kíséri azokat az itt-ott esetleg előforduló szövegváltoztatásokat, amelyek túlmennek a központosítás hibáinak javításán.

A bevált gyakorlat szerint címnek legtöbbször a verskezdő szavakat használta. A kritikai kiadás ebben is követte: címeit átvette, az újabbaknak ehhez hasonlóan adott címet.

A hagyatéki anyagot Szabó Lőrinc magától értődő természetességgel időrendben adja: „A sorrend az ifjúkori költeményektől, az egyetemi évek néhány szerényebb igényű darabjától indul, s az érett esztendőök hagyatékában, lazán követve a hangulati fejlődés és az idő menetét, a vég felé halad.”

Babits óhaja szerint a versek ajánlásait a jegyzetben egy füst alatt sorolta föl.

Tóth Árpád első, megalapozó textológusa tehát Szabó Lőrinc volt. Teljesítménye nélkül csonkán ismernénk költőtársának klasszikus életművét. Ahogyan műfordításait is, hiszen ezeknek a gyűjteményét Szintén Szabó Lőrinc szerkesztette (1942).

Önmaga textológusa

Németh László volt arról híres, hogy műveinek értelmezését nem bízta másra: ő maga végezte el. Életműsorozatában egy-egy műve előtt elmondta a mű keletkezéstörténetét, elhelyezte életművének folyamatában, magyarázta, megvédelmezte. Még az életműkiadás egy-egy kötetének fülszövegét sem volt rest ugyanilyen lelki kényszerből maga írni. Babits is úgyszólván tollba mondta néhány versének születési körülményeit, lélektani hátterét Szabó Lőrincnek: pontosabban ceruzába, mert az ifjú költőtárs gyorsírással jegyezte föl őket. Barátjának, Szilasi Vilmosnak viszont szó szerint diktálta Babits az első három verseskötetében megjelent versek hasonló tudnivalóit (Gál István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*. It 1975. 443–462.).

Szabó Lőrinc maga is meglehetősen tudatossággal igyekezett gondoskodni életművének hiteles átörökléséről, minél hübb értelmezéséről. *Válogatott versei*-nek (1956) kötetét Gál Istvánnak a fordítás reményében úgy ajándékozta, hogy megjelölte benne a neki kedves, sőt legkedvesebb költeményeit. A kedveseket gondolatjellel, a még kedvesebbeket, a legfontosabbnak ítéleteket csillaggal is (Gál István, *Szabó Lőrinc legkedvesebb saját versei egy angol nyelvű antológia számára. Filológiai Közlöny*, 1964. 419–420).

Am alighanem egyedül áll a magyar líra történetében, hogy egy költő valamennyi kötetben megjelent versének prózában is megadja magyarázatát. Ez a meglepő textológiai újdonság is Szabó Lőrinc nevéhez fűződik. Kevéssel halála előtt, 1957 nyarán, valamely ismeretlennek maradt „íródeáknak” tollba mondta a verseihez fűződő emlékeit (*Vers és valóság*). Egy megjegyzéséből kiderül, hogy nem a saját lakásán, hanem talán éppen az íródeákén.

Sok-sok érdekes tanulság kínálkozik ezekből a páratlan vallomásokból. Egy részük módosítja majd a kutatás néhány föltételezését, állítását, egy-egy vers értelmezését. Am meglepő, hogy olykor költője sem emlékezett már, kiről vagy kihez írta egyik-másik versét. Az az őszinte leleplezés is meghat, hogy nemegyszer önkritikusan elismerte, eltűlozta egy-egy élményét. Különösen a szerelmi verseiben tobzódó „poligám őrjöngését”, „eszeveszett panerotizmusát” bírálta most józanul. Bár azt is többször szóvá tette, hogy a költő szükségképpen mindig túloz kissé. Tanulságos lehet az is, „a hamis tudat” bizonyos változata, hogy Szabó Lőrinc maga nem ugyanazt a versét tartotta nagyra, mint az irodalomtörténetészi kritika. Ennek jellemző példáját emeli ki Domokos Mátyás, amikor a Rába Györgytől (i. m. 64.) „kivételes, hibátlan remeknek” minősített, a teljes világot, igazi mikrokozmoszt egybesűrítő költeményéről (*A földvári mólón*, 1948) szólva csak földvári időzéseit sorolta föl, meg a hullámoknak kedvenc stopperórájával mért tartamát tartotta fontosnak. „Annak a fantasztikus varázsnak a magyarázatával, amely ebből a versből is ered, adós marad a költő” („*En és a világ*,” *Tiszatáj*, 1991. 4. sz. 45.).

Szűkebben textológiai észrevételek is jelentősek, s bizonyára a majdani kritikai kiadásban jól kamatoztathatók. Így pl. az öncenzúra kitűnő példája *A huszonhatodik év Utóhangjának Úgy legyen!* című szonettja. Idő tekintetében — szól Szabó Lőrinc magyarázata — a legutolsó vers, melyet Erzsikéről írtam. 1956 végén, már nyomtatás alatt, módosítanom

kellett rajta valamicskét. Az első nyomdai korrektúra példányában még az őszi-téli változat olvasható; az első sor második fele eredetileg így hangzott volna: *Tipró tanktömeg*." A végleges szöveg így szól: „*Felcsapó hit, láng. Omlás, rémület*." Erre Domokos Mátyás is tanú: 1957 májusában, amikor fölkereste a költőt, látta az eredeti kéziratot (*Beszélő tájak és házak*. Szerk. Hatvany Lajos. 1989. 745.).

Ugyancsak az 1956-i népfölkeléssel függ össze a Kabdebó Lóránttól először a *Magyar Nemzet* 1990. január 31-i számában, majd a *Vers és valóság*-ban közzétett három költeményből álló, eladdig a hagyatékban rejtekező *Meglepetések* című ciklus. Első darabja a forradalom előszelének érzetét tolmácsolja (*Gyanútlan vers október 15-én*), a második 23-a után valamikor születhetett (*Egy hét múlva*), a harmadik az utóvédharcokat tükrözi (*December közepe*). A legjelentősebb, a középső — címével ellentétben — nem születhetett 23-án, csak néhány nappal később. E nap estéjén ugyanis Szabó Lőrinc Illyés Gyulával Miskolcon szerepelt: estjét a költőbarát, a nyáron megjelent összegyűjtött versek bevezetőjének írója nyitotta meg. A pesti eseményeknek, a Sztálin-szobor ledöntésének híre csak egy-két nappal később érhetett Miskolcra. De a textológiai különlegességet a 4. szakasz két utolsó sora nyújtja. Ez a két sor ugyanis (*És nem volt többé szégyen az, / hogy a magyar nép fia vagy*) a kézíraton nem Szabó Lőrinc, hanem Illyés Gyula kezétől származik. A versszakot Szabó Lőrinc bekeretezte, és melléje írta: „Sz. L. + I. Gy.”

Egyébként Illyés Gyula is ekkor vetette papírra — fejből — 1950-ben írott *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, hogy az *Irodalmi Újság* emlékezetes november 2-ai száma közölhesse. Az emlékezet természetes korlátozottsága az oka, hogy ez a változat 17 sorral kevesebb az eredetinel, amely a költő válogatott verseinek 1971-ben Zágrábban kiadott magyar és horvát nyelvű kiadásában jelent meg teljesen, kerekén kétszáz sorral (vö. Péter László, *Párhuzamos verselemzés*. Tiszatáj, 1987. 5. sz.).

Ismét irodalomtörténeti kuriózum a *Tücsökzené*-ből kihagyott *A halott barát* című versnek különös története. A vers Szerb Antalról szól. „Szívélyes viszonyban voltunk mindig, ő nagy tiszteletet mutatott irántam, a feleségével pedig afféle enyhén udvarias-kötekedő kapcsolatban álltunk, sokszor kirándultunk, vacsoráztunk társaságban, Nagyklárával együtt.” (*Vers és valóság*, 2: 198.). Szerb Antalné Budapest fölszabadulása után elmondta a költőnek, hogy férje 1944 őszén úgy nyilatkozott: Szabó Lőrincet nem engedné bántani. Ez a gesztus a költőt halálára indította: „Az elképzelt jelenetet megírtam, még kissé sajnálva is, hogy például Sárköziről, akit sokkal jobban szerettem, nem írtam, s íme, ez a másik egy kis helyzetrajzban portrét kap.”

Amikor azonban Szabó Lőrinc megmutatta versének kéziratát az özvegynek, Szerb Antalné zavarba jött, és félreértést emlegetett. Szerb Antal — idézte most — csak azt mondta: ha Szabó Lőrincet akasztanák, ő az utolsó pillanatban elválná a kötelét. „Hát ez szép és nemes ugyan — mondta tollba az írődeáknak a költő élete végén visszaemlékezve —, de nemigen válthat ki az emberből egy hálaverset.” Szabó Lőrinc Szerb Antalné magatartását az akkor ellene szított közhangulattól való féltéssel magyarázta. Mindenesetre a *Tücsökzené* kiadásával kapcsolatban kifejezte elégedetlenségét, mert — úgymond — ha más világ volna, sok egyebet is beillesztene e kötetébe, de leszögezte: „Van azonban máris egy darab, amelyet kihagytam az egészből. Azért, mert létrejött és az egész beillesztés félreértésen — hogy ne megtévesztést mondjak — alapult. Itt is tiltakozom az ellen, hogy valaha ezt a 18 sort beillesszék. Sőt, hogy egyáltalán a műveim közé számítsák” (uo.).

E két utolsó mondatot alá is húzta, s Kabdebó Lóránt ennek megfelelően dőlt is szedette. *A halott barát*-ot azonban, ajánlásával (Szerb Antalnénak) *A Tücsökzené*-ből kihagyott versek főcímmel — közzétette. Helyesen.

Szabó Lőrincen is beteljesedett a „textológiai végzet”: amit ő maga nem semmisített meg, azt az utókornak már nincs joga eltüntetni az életműből. Ahogy Babits írta: „A nagy költőnek minden furcsasága, minden betűje szent...” (i. m. 1: 671.)

Illés László

KÖLTŐI UTÓPIA ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIAI MESSIANIZMUS

(Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)

Felmerül a kérdés: összehasonlítható-e egy költői világkép valamely történetfilozófiai világlátással? Valószínűleg lehetséges ez a művelet, különösen akkor, ha a költészet mélyrégióiban hasonló indítékok munkálnak, mint a filozófiai rendszerben. Feltételezésünk talán beigazolódhat, ha két olyan személyiséget veszünk közelebből szemügyre, mint Kassák Lajos, a magyar avantgárd kiemelkedő költője, és Lukács György, a filozófus. Munkásságuknak csupán egy rövid, bár döntő fázisára szorítkoznánk az alábbiakban, arra a szűk fél évtizedre, amelyet mindketten az első világháború utáni hazai konvulziók után és nyomán a bécsi emigrációban töltöttek. A végbement történelmi katasztrófák után a nyugtalan Bécs mindkettőjük számára a „béke szigete” volt, ahol mérleget készíthettek, természetesen mindegyikük a maga módján. A bécsi tartózkodás mindenestre lényeges fázissá vált mindkettőjük további pályafutása szempontjából.

Kassák Bécsben is tovább folytatott *Ma* című lapjával olyan messzire sugárzó szellemi műhelyt teremtett, amellyel a magyar avantgárd kísérleteket egy széles európai áramlat produkciójával szembesíthette. Lukács viszont arra tett kísérletet, hogy — Dosztojevszkij-tanulmányai és *A regény elmélete* kidolgozása után — egy a gyakorlattal párhuzamosan futó történetfilozófiai alapot építsen ki jövőbeli elméleti munkássága alá.

Nyilvánvalóan nem lehetséges — nem is ez a célunk —, hogy egy tömör áttekintésben felvázoljuk Kassák avantgárd költészetének teljes spektrumát, vagy akár csak jelzésszerűen utaljunk a lukácsi életmű egészének jellegzetességeire. Sokkal inkább arra korlátozódunk, hogy a jelzett időszakban a két szellemi jelenség egymáshoz való funkcionális viszonyát, a kétféle világkép azonosságait és lényegi eltéréseit vegyük szemügyre.

Abból kell kiindulnunk, hogy a művészi és filozófiai gondolkodási folyamatok mélyén lényegében ugyanaz a törvényszerűség működik, amely összeköti egymással a modernséget, az avantgárdot és a politikailag színezett filozófiát (noha esetenként negatív dialektikával), azaz az emberi személyiség megingott integritásának ügye a huszadik században, az az ügy, amely az első világháború kataklizmájától kezdve, forradalmakon és ellenforradalmakon, a különféle totalitarizmusok szörnyűségein át annyiszor került veszélybe és látszott alámerülni. A kezdeti konvulziók valósága és a későbbi történések bujkáló előérzete munkál már a húszas évek elejének történéseiben és jelenik meg sajátos megfogalmazásban és „megoldási” javaslatokkal a költőnél és a filozófusnál.

Szemlélődésünk során egyre nyilvánvalóbb lesz a két világkép fokozódó divergenciája, hogy aztán a széttartó vonalak — meglepő módon — egy adott késői ponton újra metsszék egymást. (Elöljáró szavaimból bizonynal az is kitetszett, hogy az elemzés módszertana nem tisztán poetológiai illetve szakfilozófiai természetű, hanem sokban a történeti megközelítés útján jár. Annak tudatában tesszük ezt, hogy manapság némelyek az irodalomtörténeti megközelítést a „módszer agóniájaként” jelölik meg.)

Nem kell túl nagy bátorság ahhoz, hogy megállapítsuk: a múlt századvég óta egyre gyorsabb ütemű és az egész emberi egzisztenciát befolyásoló technikai civilizáció fejlődése mellett az 1871-ben és 1905-ben feltört társadalmi konfrontációk is lényeges hatást gyakoroltak a művészi világlátásra. Naivitás lenne azt képzelni, hogy az első világháborúban produkált és az addigi világtörténelemben példa nélkül álló embertelenség, összes kulturális és szociális következményével együtt hatástalan maradt volna az avantgárd öntörvényű művésziességére. A filozófus radikális fordulatot végrehajtó világképére sem maradt hatástalan, sőt ez a fordulat éppen ebben a hatásban gyökeredett. A háborút kö-

vetően lejártszódott oroszországi történelmi kísérlet pedig már előkészületi fázisában, sőt utána is legalább egy évtizedig, éppen a szóban forgó húszas években, mágnesként vonzott magához irodalmi irányzatokat és jeles alkotókat, a Kassáki avantgárd iskolából is. A hegeli szellemben mindörökké etablirozódott polgári világrend ingott meg ekkor egy pillanatra, noha ez a „történelmi pillanat” mint alternatíva még hét évtizedig tartott az időben s még egészen nem zárult le ma sem. Az európai s benne a magyar avantgárd mélyén és nyelvi átstrukturálódásában — vélelmem szerint — más fontos faktorok mellett ott munkál a két világ — egy valóság és egy filozófiailag lehetségesnek vélt kísérleti világ — neuralgikus egymásnak feszülése.

Ez a problematika megjelenik Kassák avantgárd költészetében is. Munkásságának szinte valamennyi kutatója megegyezik abban, hogy a magyar avantgárd világlátás döntő indítéka az a tudati és pszichikai megrázkódtatás volt, amelyet az első világháború katalizmája váltott ki s amelynek már előérzete is ott munkált az érzékeny művész tudatokban. A tagadás a történések és az azokat előidéző struktúra ellen irányult, de magában foglalta a hagyományos költői nyelv elleni lázadást is, mivel ez már nem tudta egyenértékűen kifejezni az ember viszonyát a megingott világrendhez. Kassák avantgárd költőhöz illően radikális módon, perspektivikusan és egyértelműen jelölte meg akkor a kibontakozás irányát, s ezt az *egyértelműséget* az avantgárd funkcionalitása egyik igen lényeges jellemzőjének tarthatjuk.

Egy programmatikus előadásában, még Budapesten, a konvulzív események közepette nyilatkozta Kassák: „A kapitalisztikus termelési rend csődjével együtt a mai ember erkölcsi csődje is bekövetkezett ... az ésszerű és valóban praktikus munka csakis a mai anarchiába vesztett társadalom lerombolásával és a munka jogain épült szocialista társadalom felépítésével indulhat meg.”¹ Nem kétséges, hogy Kassák és eszmétársai akkori létszemlélete a fennálló világrend diagnózisát illetően in concreto messzemenően indokolt volt; de ugyanígy nem kétséges, hogy a történeti perspektíva felrajzolásában megnyilatkozó naiv messianizmust nem igazolta a jövő. Az első világháború és a polgárháborúk csatatarein dülő tömegmészárlás még nem tette lehetetlenné a költészet születését, még fellángolt a rajongó hit a megtisztult ÚJ EMBERben; a víziók még elvontságukban is emberszabásúak voltak és gazdag emocionalitás színezte át őket.

Mindezekben Kassák eléggé autentikus tanú, mégis — hogy tézisünket a költői utópiák valódi forrásairól szélesebbkörűen hitelesítsük —, hallgassunk meg egy másik jelentős, Bécsben járt magyar avantgárd költőt, Déry Tibort, aki alig pár évvel később is még ezt írta egy poemájában: „Ez az az óra, ez az óra a lázadás órája. Ezekkel a kenyértelen és vértelen kezekkel, ebben a sötétségben, mely sűrűbb mint a vér, az utolsó óra harangütései alatt, lázadjunk fel a valóság ellen, mely gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla. Mit veszíthetünk el mi, akik a legszegényebbek vagyunk? akiknek lázálmaink is igazabbak, tébolyunk ingoványai is szilárdabbak már, mint az ő adamanttengely körül forgó bolygójuk vastag kerge! Ez a valóság nekünk nem kell, ez a mereven néző szemgolyó, amelynek tükrében megfagyott a boldogtalanság tája, vakuljon meg. A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg ugrásra készen, mint egy hályog mögött és kopogjunk és szúrjunk és kiabáljunk, míg felfakad és meg nem találjuk elsüllyedt otthonunkat. Ébredjetek fel!”²

Nem csupán magyar specifikum az e típusú avantgárd világlátás, hanem — legalábbis — közép-európai. Elég talán bizonyítékul a német expresszionizmus hű krónikását, Kurt Pinthust megidézní, aki a *Menschheitsdämmerung* című antológia előszavában ezt mondotta: „Így hát ez a költészet, mint ahogy néhányan programadói közül is követelték ... politikai költészet, mert témája a vele egyidőben élő emberiség, amelyre panaszt emel, amelyet elátkoz, kigúnyol, megsemmisít, mialatt iszonyú kitörésekkel keresi a jövőendő változások lehetőségeit. De csak így lehet a költészet egyben művészet is; a legjobb és

¹KASSÁK Lajos, *Aktívizmus* (Előadás, 1919. február 20.) In *Ma*, 1919. 4. sz. 46–51.

²DÉRY Tibor, „Ébredjetek fel!” In *Nyugat*, 1928. II. köt. 16–37.

legszenvedélyesebb költők nem az emberiség külső formái ellen hadakoznak, hanem az eltorzított, meggyötört, tévútra vezetett ember állapota ellen.”³

Azt hiszem, nem tévedünk, ha ugyanezekben az impulzusokban véljük felfedezni a magyar avantgárd legjelentősebb áramlatának szellemi indítékait. Az akkori világrend szégyenletes morális csődje a liberalizmus válságához vezetett a század első harmadában, teoretikusok és művészek is önvizsgálatra és válaszütra kényszerültek. Lukács György, az idealista filozófus ekkoriban átmenetileg a politikai pályát választotta. Kassáktól, a művésztől távol állt ez a szerepkör. Következtesen ment a maga művészi útján, a „szellem abszolút tisztaságát” hirdette; arra hívta fel az avantgárd művészeket, hogy — úgy mond —, „az élet maximum-pluszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegek lelkébe.” Ennek a szándéknak feleltek meg aktivista vezéreszméi, a „kollektív individuum” és a „végtelenbe derülő ember” képzete. „Mert minden pártpolitikán, nemzeti és faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él” — nyilatkozta Kassák.⁴

Minden további nélkül belátható, hogy efféle maximákkal nem azonosulhatott a proletárdiktatúra elvárásaival 1919-ben, sem a baloldali extrémizmus követelményeivel a bécsi politikai emigráció köreiből. Aktivizmusa, expresszionista forma-rendszere és különösen az individuum integritásának végsőkéig menő védelme, tézise a „spontán és végtelen forradalmi életvitelről” provokálták a népbiztos Kun Bélát arra a megsemmisítőnek szánt ítéletre, amelyben ő a *Ma*, azaz Kassákék költészetét nemes egyszerűséggel „a burzsoá dekadencia termékének” minősítette.⁵

Jelképes volt ez az összeütközés, amely a korszerű művészet és a szélsőbaloldali munkásmozgalom elválásának nyitánya lett, legalábbis a magyar térfélen. A kétféle „világmegváltó” mozgalmat paradox módon parallel útra terelte és egyúttal konfrontálta a történelmi szituáció. A résztvevők számára ekkor még természetesen sokban rejtve maradtak a világképük és eszmerendszereik mélyén rejlő s a jövő felé meghosszabbítható mozzanatok, de — visszatekintve a mából — meglepő érzékletességgel jelennek meg már ekkor a jövőendő paradigmatis jelei. Aki úgy véli, hogy az azonosulás és az egyidejű távolságtartás dilemmájában vergődő avantgárd is „bűnbe esett”, amikor az EMBER megváltásának evilági módozatait ő is a saját ügyévé tette, az könnyen felfedezheti eszméi és eljárásmodjait közt a voluntarizmust, a világmegváltás történelmileg aktuálisnak vélt ügye erőszakkal való szolgálatát, a „názáreti ácslegény” tanaira visszautaló messianizmust.

Az *avantgárd* — azaz tekintsünk most csak Kassák avantgárdjára — szociális programját és az ezzel adekvát *művészi világképét*, konstrukciós eszközeit halálosan komolyan vette. Ma utópisztikusnak látott terveit megvalósíthatónak vélte, távol állt tőle minden nyegle frivolitás és cinizmus. Ezt a szigorú tartást az avantgárd újabb lényeges differencia specifikájának tudhatjuk. Miközben a grammatikát széttörte az avantgárd, egyúttal elutasította a relativizálást.

A kassáki avantgárd radikális fordulata a forradalmak bukásával, egy bizonyos átmeneti szakasz után, a húszas évek elején, a bécsi emigrációban megy végbe. Az átmenet kiemelkedő műve a *Máglyák énekelnek* (1920).⁶ Ez a poema a szó szoros értelmében máglya, virtuális tüzében elégték a forradalmi korszak illúziói, de maga az expresszionista nyelvezet is. A magyar irodalmi aktivizmus fináléja ez a lamentáló elégia; benne kavarg az egykor győztes forradalmak és az illúziókat szétfoszlató bukás tengernyi élményanyaga. A közelmúlt történéseihez kötődő ambivalens érzéseket jelzi, hogy a poema nagyrésze még mindig a reményekben élő ÚJ EMBER sejtelmére vesző alakjával foglal

³Kurt PINTHUS, *Zuvor*. In *Menschheitsdämmerung* (1920). Hamburg, 1961. 29.; Magyar szövege Koczogh Ákos fordításában, In *Expresszionizmus*. Bp., 1981. 241–242.

⁴KASSÁK Lajos, *Levél Kun Bélához a művészet nevében*. In *Ma*, 1919. 7. sz. 178.

⁵KUN Béla felszólalásából az 1919. június 13-i pártgyűlésen. In *Vörös Újság*, 1919. június 14.; Újabbán: „Mindenki újakra készül...” Szerk.: JÓZSEF Farkas. Bp., 1967. IV. köt. 463.

⁶KASSÁK Lajos, *Máglyák énekelnek*. Bécsi Magyar Kiadó, Wien, 1920.

kozik. Kassák komolyan hitt egykor az ember lehetséges felszabadulásában, e remények összeomlását pedig tragédiaként élte meg.

Az avantgárd esztétikumában megjelenő változások nem a *szöveg* önelvűségéből értelmezhetők, indítékaik a szövegen kívül találhatók meg. Nem más mint maga a szöveg közli ezeket az indítékokat. Két ilyen fő mozzanatot figyelhetünk meg: az egyik a *rémület*, a másik az ontológiai mértékű *csalódás*. A proletárdiktatúra bukása után a vörös terrort a fehér terror váltotta fel. Bagatell közép-európai sajátosság ez, mondhatnók: provinciálisan lokális jelentőségű ügy. Kassák számára azonban fontos volt, mi is kénytelenek vagyunk annak tekinteni. Kassáknak súlyos esztétikai konfliktusai támadtak a vörös terrorttal, a fehér változat az életét fenyegette, ez csupán árnyalatnyi különbség persze. A nagy poémában — csodálkozásunkra — mégis ez utóbbi őlt vizionált méreteket:

A darutollasok ... tüzes fogókat hordtak a szemeikben
s szörnyű körmeik alól ekkor már kivirágzott az idegen vér ...
Akiiket kiválasztott az isten, azok könnyörtelenül meghaltak ...
A kaftános zsidók testében énekeltek a kések ...
Leszakadtak a fekete drapériák s a horizontokon még
magasabbra nőttek a hegyek ...
Minden a megváltozhatatlanság törvényében forrott.⁷

Nos, éppen ez az utóbbi mozzanat, a *megváltozhatatlanság törvénye* lesz a leglényegesebb faktora a radikális poétikai változásnak. A felismerés fokozatosan érett Kassákban. *Levél a magyarországi ifjómunkásokhoz* című írásában olvashatjuk: „Merjük bevallani magunknak, hogy a munkásság tömegei még közel sem állnak azon a nívón, hogy ... átvehessék a hatalom birtoklását.”⁸ A *Máglyák énekelnek* feszített ívű strófáiból is kivillan ugyanez a gondolat: „Mondtam: még nem jött el az óra. De ráéheztek a hatalomra, s elefelejtették, hogy a harc hevítése nem föltétlen a győzelem sürgetését jelenti.”⁹ 1920-ban németül közzétett *An die Künstler aller Länder!* című kiáltványában radikális konzekvenciákat von le, midőn a közéletileg motivált művészeti aktivizmus teréről visszavonul a par excellence művészeti szférába. Ezt írja itt: „A régi osztály helyébe nem akarunk újabb osztályt segíteni az ember fölé. Minden osztályuralommal szemben a győzedelmes individuumok közösségét és minden állammorállal szemben a kollektív etikát hirdetjük.”¹⁰

Kassák, aki nem volt teoretikus elme, az események vaslogikája tudomásul vételében meghaladta a lukácsi voluntarista teleológia Hegellel szemben kierőszakolt marxista jövőképét. Lukács nem bízott a „kollektív etikában”, igaz, a proletariátus ösztönös forradalmiságában sem bízott. Ezért tételezte ekkori alapvető munkájában, a *Történelem és osztálytudatban*¹¹ az ún. „hozzáadott tudatot” (zugerechnetes Bewußtsein), amelyet egy olyan szervezet képviselt, amellyel Kassák sohasem, később sem talált közös nevezőt. Kassák már ekkor megértette, hogy a magyarországi kísérlet bukásával szélesebb dimenziókra is érvényesen egy *történetfilozófiai álom ért véget*. Egyik programmatikusnak szánt bécsi cikkében írja: „A forradalmak ... a gondolkodó ember elé elhozták annak igazságát, hogy kizárólag erőszakszervezetekre támaszkodva, kizárólag gazdasági forradalommal nem lehet a mai élet problémáját megoldani. A kapitalista társadalmi rendnek ... szörnyű morális ereje is van és ép ezért vele szemben mindig kevésnek fog bizonyulni az elnyomottak éhséglázadása. Mert sajnos az ő éhségük ... bármikor egy nagyobb falat kenyérrel kielégíthető. Elindul a világot megváltani akaró forradalom, és egy kenyérmor-

⁷In *Máglyák énekelnek*. Újabb kiadásban: Kassák Lajos, *Összes versei*. Bp., 1969. I. köt. 132.

⁸Kassák Lajos, *Levél a magyarországi ifjómunkásokhoz* (1920. május). In Ma (Wien), 1920. június 1. sz. 23–24.

⁹L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁰Ma (Wien), 1920. május 1. 1–2. sz. 2–3.

¹¹Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewusstsein — Studien zur marxistischen Dialektik*. Malik Verlag, Berlin, 1923.

zsán elbukottan meghal, mint lázadás.”¹² Maga a történelmi valóság teljes kiterjedésében csupán hét évtized múlva érte be a korai kassáki felismerést, aminek döntő jelentősége lett a posztmodern világkép háttére felrajzolásánál.

Kassák egyelőre a *dada* nyelvezetével reagál önmaga teoretikus zárókövetkeztetéseire. Beáramlanak költészetébe az illúziók likvidálásának érzelmi mozzanatai, a deheroizálás, az expresszionista pátosz „forradalmiságának” ironikus túlfeszítése, a keserű önironia. Mindez különösen jól szemlélhető klasszikus dadaista művén, *A ló meghal a madarak kirepülnek* című poemán.¹³ A már idézett Déry Tibor szerint a magyar dadaisták „a világ értelmetlenségét, céltalanságát és káoszát értelmetlen, céltalan és kaotikus formák által akarták közvetíteni.”¹⁴ Az avantgárd korabeli művészeti kritikusa, Hevesy Iván, (aki élénk kapcsolatot tartott a bécsi *Ma* körével), úgy vélte: „a dada agonizáló korunk negatív filozófiája és világszemlélete”,¹⁵ amelyben — Béládi Miklós szerint — a groteszk és abszurd képzeteket ébresztő logikatlanság végülis a kétségbeesett szociális indulatot fejezte ki.

Ezen a ponton talán pozitív analógiákkal és negatív dialektikával utalhatnánk előre Kassák avantgardizmusától a késői kor posztmodern jelenségei felé. Zavarba ejtő körülmény azonban, hogy Kassák történelmi perspektívavesztése után is képes volt még egy olyan kísérletre, amelynek analógiáját a posztmodern eddig még nem produkálta: ez pedig a képarchitektúra műfajában megvalósult *konstruktivizmus*, kísérlet a széthulló, dekomponált világ — legalább művészi — újjáalkotására; új egység megszerkesztésére ott, ahol már Ady Endre szavaival élve: „Minden Egész eltört.” Mint ismeretes, e feltört sóhaj Nietzsche gondjaira rímelt.

De a konstruktivizmus minden szándékolt szárazságán és érzelmenélküliségén átcsilant az individuum nosztalgikus vágya a harmóniára, különösen a későbbiekben, amikor a tiszta, szigorúan geometrikus formák lágyabbak és a színek melegebbek lettek. Találón jegyezte meg a kassáki mű kitűnő ismerője, Béládi Miklós: „Az aktivista vers a történelemben élt ... a költő-próféta üzenetét továbbította a szenvedő, a megváltandó emberekhez. A forradalom élén rohant, minden részletével korához tapadt. A konstruktivizmus kilépett a történelemből ... személytelenné és időfelettivé absztrahálódott ... A valóságban nem létező rend és szabadság helyett a művészet mondta ki és jelentette meg a kollektivizmus eszményi állapotát.”¹⁶

Ily módon úgy vélhetjük: Kassákon, az avantgárd mesterén is beteljesedett a schilleri maxima — az idők szorongattatása közepette művészetében nem hátrafelé lépett, hanem — fölfelé. Az avantgárd költői utópiaja széttört a nyers valóságon, de lényege megőrződött, egy sajátos művészi világ absztrakt szférájában született újjá.

*

„A konstruktivizmus kilépett a történelemből” — idéztük a találó megállapítást Kassák költészetéről és képarchitektúrájáról. Ugyanebben az időben azonban formálódott Bécsben egy másik gondolati rendszer is, amelyik pontosan fordítva — az időtlenségből a történelembe kívánt belépni. Ez a gondolati és gyakorlati konstrukció Lukács György filozófus nevéhez kapcsolódik.

Lukács és Kassák jól ismerték egymást még Budapestről. Kassák avantgárd folyóirata szerkesztőségét egy ajtó választotta el a Visegrádi utcai székházban a szélsőbaloldali párt irodájától. A két férfiú kapcsolata sohasem volt harmonikusnak mondható. Az antipátia és a kedvetlenség egymás iránt elkísérte őket a következő évtizedekben is. Bizonyossággal lehet mondani: ezeket az érzelmeket nem irracionális motívumok határozták

¹² KASSÁK Lajos, *Képarchitektúra*. In *Ma* (Wien), 1922. március 15. 4. sz. 52–54.

¹³ *A ló meghal a madarak kirepülnek*. In *2x2* (Wien), 1922. 1. sz.

¹⁴ DÉRY Tibor, *Dadaizmus*. In *Nyugat*, 1921. I. köt. 552–556.

¹⁵ HEVESY Iván, *A dadaista világnézet*. In *Nyugat*, 1923. II. köt. 191–196.

¹⁶ BÉLÁDI Miklós, *A magyar avantgarde történetéhez*. In *Jelzés a világba*. Bp. 1988. 28.

meg, hanem elvi alapjuk volt. Két egymással diametrálisan szembehelyezkedő világglátásban gyökereztek. Lukács, a helyettes közoktatási népbiztos a tanácsköztársaság idején megvédelte Kassákot és avantgárdista követőit bizonyos körök konzervatív művészi ízlésével szemben; de sehogy sem tudta elviselni azt az „állhatatlanságot”, amely — szerinte — mindig is jellemezte a művész Kassákot politikai állásfoglalásaiban, már a tanács hatalom alatt és nemkülönben a későbbiekben, az emigrációban is. Ez az egymás iránti ellenérzés a bécsi években is megmaradt. Lukács a húszas évek közepén mozgalmi szervezete Bécsben megjelenő folyóirata hasábjain ugyanúgy az „örök forradalom” iránti elkötelezettség költői tézisének vetette Kassák szemére,¹⁷ mint közel egy fél évszázaddal később egy interjúban, amely *Gelebtes Denken* címmel megjelent memoárijaihoz kapcsolódott.¹⁸

Lukács számára Bécsben semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint holmi „örök forradalmi” eszmévilág. Ez számára a semmire sem kötelezettség elmosódó képzetét jelentette, holott az ő világképe a konkrét tettek realizálására épült fel. Élete döntő fordulata akkor következett be, amidőn 1918. december 30-án belépett a KMP-be. Döntéséhez élete végéig hű maradt, noha e következetesség később olyan megalkuvásokba kényszerítette, amelyek éles ellentétben álltak eredeti intencióival. A diktatúra bukása utáni illegitimitás állandó életveszélyt jelentett számára, ezért Bécsbe menekült, ahol haladéktalanul bekapcsolódott a mozgalmi munkába; majd a következő években rendkívüli intenzitással mélyedt el Hegel és Marx tanulmányozásába. Ily módon a bécsi évek Lukács számára az elméleti munka és a frakcióharcokban való őrlődés időszakává váltak.

Sokak számára a mai napig talány: Miképpen volt lehetséges, hogy Lukács, a német szellemtörténeten iskolázott esztéta teljesen váratlanul „egyik vasárnapról a másikra Saulusból Paulussá változott”?¹⁹ Már a regényről szóló nagy tanulmányában benne rejtett „egy baloldali etika és egy jobboldali ismeretelmélet” mély dilemmája.²⁰ Nos, 1918 végén ezt a dilemmát Lukács a „baloldali etika” javára döntötte el. A szellemtörténet művelőinek szigorú véleménye szerint Lukács ezzel mint értelmiségi „eredendő bűnt” követett el: az etikától a metafizika felé elágazó útra lépett.²¹ De mi indította az idealista tudóst arra, hogy ezt az elképesztő pályamódosítást végrehajtsa?

A századfordulón induló fiatal Lukács a korabeli filozófiai irányzatok sok lehetséges módszertani kísérletét megélte. Hatása otthagya nyomait számos kortársa gondolkodásában. Nem volt egyedül azzal a nézetével, hogy a kor egyik alapvető problémája a polgári kultúra válsága. Sokan voltak, akik úgy vélték: az adott társadalmi formáció betöltötte civilizációs küldetését, a történelem új választást igényel. Lukács előtt bizonyítottan látszott a fichte-i tétel „a tökéletes bűnösség koráról” (das Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit). Egy sor polgári gondolkodó hasonlóképpen vélekedett a szellem válságáról.²² Csakhogy a legtöbbször számára a polgári kultúra megrendülése sorsszerűnek és megváltoztathatatatlannak tűnt fel; e felismerés passzivitást váltott ki, vagy menekülést a misztikába. Lukácsnál azonban éppen ellenkező attitűdöt figyelhetünk meg: a szellemtörténeti módszer a polgári kultúra válságát produkáló konkrét környezet mély kritikájáig

¹⁷ [Lukács György], *Kassák lapos*. In Új Március (Wien), 1926. nov. 675–678.

¹⁸ Georg Lukács, *Gelebtes Denken — Eine Autobiographie im Dialog*. Suhrkamp V., Frankfurt am M., 1981. 100–101.; Magyarul: *Megélt gondolkodás — Életrajz magnószalagon*. Szerk.: EÖRSI István. Bp., 1989. 159–160.

¹⁹ E kérdésről LESZNAI Anna írt. Idézi: David KETTLER, *Culture and Revolution — Lukács in the Hungarian Revolution of 1918–1919*. In Telos, 1971. 10. sz. 69.

²⁰ Lukács: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika — A regény elmélete*. Bp., 1975.

²¹ Hermann SCHNÄDELBACH, *Max Horkheimer und die Moralphilosophie des deutschen Idealismus*. In *Max Horkheimer heute — Werk und Wirkung*. Hrsg. von Alfred SCHMIDT und Norbert ALTWICKER. S. Fischer V., Frankfurt am M., 1986. 55.

²² I. többek közt: Emil HAMMACHER, *Hauptfragen der modernen Kultur* (1914); Walter RATHENAU, *Kritik der Zeit* (1913); Oswald SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes* (1918–1922).

hatolt és annak elutasításával párosult.²³ A *regény elmélete* azt a rezignált vágyakozást fejezte ki, amely szerzőjét a homéroszi eposz harmonikus világa iránt töltötte el. A háború során, főleg annak második felében tanulmányaiban egyre inkább olyan mozzanatok bukkannak fel, amelyek a tárgyas lété közvetlenebb összefüggései felé mutatnak. Ezzel sem volt egyedül kortársai közt. Ernst Bloch az expresszionista ideológia fő művének számító munkájában, a *Geist der Utopie*ban, messianisztikus extrapolációval állapítja meg, hogy a „Mulandó már mögöttünk van” („Das Vergängliche ist eigentlich schon hinter uns”).²⁴ A polgári kultúra szerves rendszerének válsága, az ebből eredő emberi megrázkódtatások, az első világháború kataklizmája arra indították Lukácsot (ahogy kortársai nevezték: „a neokantianizmus rendfilozófusát”), hogy az etikát alárendelje a bűnösség vállalásának, ami által kilépett a tiszta kontempláció övezetéből és elindult egy messianisztikus világkép kiépítése felé.²⁵

Ez a lépés a későbbiekben komoly következményekhez vezetett. Az adott történelmi pillanat az alternatíva elé került filozófus számára nem kínált előnyöket, ezért semmilyen ok sincs arra, hogy a döntés emberi őszinteségét kétségbe vonjuk. A közvetlen környezetben is voltak olyan emberek, akik lépését tulajdonképpeni szellemi habitusával teljesen inadekvátnak tartották. Barátja, Balázs Béla jegyezte fel 1919 decemberében naplójába, már a bécsi emigrációban: „Lukács, úgy látszik, tisztességből, erkölcsi parancsból, hazugságban fogja végigélni életét. Mert Lukácson a konspiratív, aktív politikus és forradalmár álarc — hazugság. Nem az ő metafizikai gyökerű missziója. Ő csendes tudósnek született, örök dolgok látójának, nem pedig arra, hogy ... a tömegekre akarjon hatni, ő, aki nem beszéli a saját nyelvét, ha tíz embernél több érti.”²⁶

Több jel mutat arra, hogy ő maga is, hosszabb időn át bizonytalan volt az alternatívák közti választást illetően, mielőtt döntésre érett mérlegelése. Alig egy hónappal korábban jelent meg az a nagyfotosszerű cikke,²⁷ amelyben az *etikai idealizmus* talaján állva minden fenntartását kifejezi a bolsevista etikával szemben. Az az érzése a késői olvasónak, hogy egy kikerülhetetlennek érzett döntés előtti gondolati visszaráadás dokumentumát tartja a kezében. A rejtély nyitját a *hit* (!) szolgáltatja. Ezt írja Lukács: „Hit kérdése tehát ... a választás ... És hinni kell — és ez az igazi credo quia absurdum est, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni, és így tovább, céltalan és értelmetlen örök küzdelmek sora, hanem az elnyomatásnak önmegsemmisítése.”²⁸ Lukács előtt nem maradt rejtve: az elnyomás megszüntetése csak újabb romboló erők elszabadulása útján lesz lehetséges. Ez a tudása nem a forradalmak éveiben érett meg, hanem már sokkal korábban. Barátjához, Paul Ernsthez 1915. május 4-én írt levelében már felmerül a gondolat: „Hogy megmentünk a lelket — éppen hogy a lelket kell feláldozni: Egy misztikus etikából kiindulva »kegyetlen reálpolitikussá« kell válni és az abszolút parancsot ... a »Ne ölji!« parancsát meg kell sérteni.”²⁹ A forradalom zaklatott éveiben pedig a lehetséges következmények tételezett jogosultságát a klasszikus irodalom érveivel támasztja alá: „Vagy hogy Hebbel *Judithjának* utóéletteletlen szépségű szavaival fejezzük ki a végső emberi tragédiának ezt a gondolatát: 'És

²³ L. erről részletesebben: HERMANN István, *A szocialista kultúra problémái*. Bp., 1971. 370–371.

²⁴ Idézi: MESTERHÁZI Miklós, *A messianizmus történetfilozófusa*. Bp., 1987. 91.; Ernst Bloch, *Geist der Utopie*. Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1918. (2. kiadás: 1923., újabban: Suhrkamp V., Frankfurt am M., 1973.)

²⁵ L. LENDVAI L. Ferenc, *A messianisztikus szektásság jegyében*. In *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Bp., 1983. 48–81.

²⁶ BALÁZS Béla, *Napló*. Bp., 1982. II. köt. 353–354.

²⁷ LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. In *Szabadgondolat*, 1918. dec. 228–232.; Újabban: L. Gx: *Forradalomban*. Bp., 1987. 36–41.

²⁸ Uo. 41.

²⁹ Közli: K. A. KUTZBACH, *Paul Ernst — Eine Biographie in Briefen und anderen Dokumenten*. Bd. 3. *Paul Ernst und Georg Lukács. — Dokumente einer Freundschaft*. Düsseldorf, 1974. 74.

hogya Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna — ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”³⁰

Duczynska Ilona, az egykori Galilei-kör jeles aktivistája írta 1921-ben Bécsben azt a hosszú ideig elveszített hitt cikket az emigrációba szorult szélsőbal pártokról, amelyben Lukácsról is szót ejt: „... A párt egyik reprezentatív teoretikusa ... azt mondotta nekem: A kommunista etika azt a legnagyobb kötelezettséget rója ránk, hogy magunkra vegyük a Gonoszt ...” és „... az igazi kommunizmusnak meggyőződése, hogy ez a Gonosz a történelmi fejlődés dialektikája folytán ellentétébe, a Jóba fordul át...”³¹ Lukács elismeri egy ilyen döntés súlyos etikai ambivalenciáját. Ezt írja: „Ismétlem, a bolsevizmus azon a metafizikai feltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a Raszkolnyikovban, az igazságig keresztül hazudni magunkat.”³² Mindezek után Lukács olyan elhatározásra jutott, amelyben a kétely és a jövőendő esélyek mozzanatai mind jelen vannak. Ez az elhatározás természetesen igen nagy intellektuális rizikóval kapcsolódott össze; vezérlő csillaga csakis egy *messianisztikus küldetéstudat* lehetett, amely egy „végső válság” víziójának sötét háttere előtt sejlett fel.³³

A háborút követő forradalmak során a chiliasztikus elméletek évszázados történetének új fejezete nyílt meg. A „Vasárnapi kör” egykori ifjú résztvevője, Radványi László (Anna Seghers későbbi férje), éppen ezekben az években írta disszertációját Heidelbergben a chiliasmusról. Radványi szerint: „A bolsevizmusban is arról van szó, hogy az igazság birtokának tudatában lévő kisebbség támadást intéz az empiria világa ellen, mégpedig azzal a céllal, hogy posztulátumai megvalósítását erőszakkal kikényszerítsék.”³⁴ Ezek a nézetek távolról sem voltak elszigeteltek. Az egész kor annak az érzésnek a szellemi állapotában leledzett, hogy „a megváltás” közeledik, ez a sejtelmes tudat mintegy benne volt a levegőben. Ernst Bloch a *Geist der Utopie*ban „a jelenvalóban való élénk érdekeltiségről (rege Interessiertheit im Gegenwärtigen)” beszélt. Doktori disszertációja a Megváltóra utal, „aki nem azért jött, hogy békét hozzon, hanem a kardot.” Az evangéliumban — úgy mond — nem az a tanítás szerepel, hogy ne tanúsítsunk ellenállást a Gonosszal szemben, ez a békülékeny tézis először Pál apostolnál tűnik fel. Vele szemben hangsúlyozza Bloch, és disszertációjának hőse, Thomas Müntzer a „Jó erőszakhoz való jogát”.³⁵

A kor teleológiai és eschatológiai teoreimái nem tudták Lukácsot válaszüjtán tökéletesen megnyugtatni. Az eschatológia tanítása szerint a világtörténelem menete előre meg van határozva, determinálva van; a kérdés azonban változatlanul válaszra vár: mégis, milyen úton jut el a szenvedő emberiség a megváltáshoz? Lukács nem hitt abban, hogy ez spontán módon megtörténhet, az automatikus haladásba vetett hitnek, a fejlődés feltartóztatatlanságának szüksége volt egy katalizátorra. Révai József, aki ekkor az emigrációban működő párt vezetői közé tartozott, a *Történelem és osztálytudatról* írt bírálatában úgy jellemezte a marxizmust, „mint egy metodológiailag már befejezettnek elgon-

³⁰ Lukács György, *Taktika és etika*. Bp., 1919.; Újabb: *Forradalomban*. Bp., 1987. 132.

³¹ Ilona DUCZYNSKA, *Zum Zerfall der K.P.U.* In *Unser Weg (Sowjet)* — Zeitschrift für kommunistische Politik. Hrsg. von Paul LEVI. Berlin, 1922. március 1. 4. évf. 5. sz. 97–105. (99)

³² L. a 27. sz. jegyzetet, 41.

³³ L. erről részletesebben: MESTERHÁZI Miklós, i. m. 24.

³⁴ Ladislaus RADVÁNYI, *Der Chiasmus — Ein Versuch zur Erkenntnis der chiliastischen Idee und des chiliastischen Handelns*. (Dissertation zur Erlangung eines Doktor-Titels an der Universität Heidelberg, 1923.) Újabb kiadása a LUKÁCS-archívumban, 1985. 80.

³⁵ Ernst BLOCH, *Thomas Münzer als Theologe der Revolution* (1921). A 4. fejezet 2. rész címe: „Das Gewaltrecht des Guten.” — BLOCH ezt írja a disszertáció 1969. évi kiadása 116. o-n: „Das bedingungslose Nicht-Widerstehen ist nicht mehr reines Evangelium Christi, sondern bereits gemischt mit dem Paulinischen Evangelium.” BLOCH interpretációját vö.: Máté, 10, 33–38.: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássak a földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem fegyvert.”

dolt világperiódus utólagosan kialakított tudatát.”³⁶ Mint látható, a gondolatok a tudat (Bewußtsein) körül keringtek, e tudatban jutott világos felismerésre a világtörténelmi fejlődés kényszerpályája. Ez a tudat a híres, mások szerint hírhedett „hozzáadott tudat” (zugerechnetes Bewußtsein), amelyet egy szervezet képvisel, amelynek recipiense a proletariátus, és amelynek jegyében megvalósul a „szubjektum–objektum” egymást átható azonosulása. A „Subjekt–Objekt”-azonosság tételezése, párosulva a természetben működő dialektika tagadásával (ez Lukács akkori „egyik” főbűne), kioldva az elmosódó szakzsargon terminológiájából, nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a szubjektív mozzanat, „magyarán”: a szubjektív voluntarizmus akadálytalanul működésbe léphet. S hogy a fent jelzett szervezet, mint a „hozzáadott tudat” reprezentánsa, milyen végzetes következményekhez vezetett el a voluntarizmus jegyében a mozgalmat, az nagyon is jól ismert. A világtörténelem szuverén alakításának teoretikusai számára világos volt: a proletariátus „tiszta tudata” szervezeti képviselte nélkül semmiféle forradalmi helyzet nem jönne létre. Ez volt az a pillanat, amikor a messianisztikus küldetéstudat ügyvivői a színrre léptek.

Lukács a következőképpen gondolkozott erről: „Mert amit emberi erő a történelemben véghezvihet, az nem több, mint tudatosítása a világtörténelem szükségszerűségének. Ezt a szükségszerűséget láttuk mi meg, és ezt óhajtottuk, az ígét hirdetve, azokban, akik e szükségszerűség végrehajtására hivatva vannak, a proletároknak, tudatra váltani. Mert tudtuk: ha létrejött a proletariátusban a tudatosság, az igazi érdekek helyes felismerése, akkor semmi sem tartóztathatja fel többé az új világrend létrejöttét.”³⁷

Kétség nem fér hozzá, hogy a lukácsi filozófia szubjektív vágyképzetként megjelenő egzaktt elméleti összefoglalása egy tételezett világtörténelmi fordulatnak, amely a hegeli filozófia marxi interpretációjára nyúl vissza. A hegeli filozófia legfontosabb öröksége a fejlődés gondolata volt. Marx 'kopernikánusi' fordulata a történelmi dialektikában abban állt, hogy ő ezt a dialektikát nem „post festum” állapította meg, azaz nem kontemplatív módon kívülről interpretálta bele a történelem menetébe, hanem a dialektika működését a történelmi folyamatban magában fedezte fel és e folyamat mobilizáló erejének szerepét az osztálytudatban vélte felfedezni.³⁸ Ez volt az a gondolati tradíció, amit Lukács György a húszas évek elején Bécsben átvett és aktualizált.

Természetesen nem lehetséges, hogy az adott keretek közt Lukács bécsi periódusában született akárcsak legfontosabb művei analízisét adjuk, nem is ez a célkitűzésünk. Egyetlen mozzanatot kell még feltétlenül érintenünk, amely különösen az irodalmi szféra szempontjából igen jelentős, egy olyan következményt, amely a már említett „Subjekt–Objekt”-mozzanat egymást átható azonosításából származik. Ebben a teorémában van ti. elrejtve (a valóságban: nyilvánvalóvá téve) az individuum viszonya az ún. „kollektív tudathoz”. Mivel Lukács úgy véli, hogy a proletariátus tudata maga is elidegenedett és eldologiasodott, ezért nincs túl nagy véleménynyel az emberi személyiség döntő jelentőségéről. A *Történelem és osztálytudat*ban ezt így fogalmazza meg: „Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály ... épes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan visszanyúlni ... Az egyén számára a dologiság s ezzel együtt a determinizmus ... megszüntethetetlen.”³⁹

E ponton a baloldali értelmiség széles köreinek jelentékeny ellenállásába ütközött. Elég talán itt arra a heves polémiára utalni, amelyet Sinkó Ervin *Testvér* című folyóiratá-

³⁶ József RÉVAI, Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein*. In *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. 1925. 1–2. sz. 227–236.

³⁷ LUKÁCS György, *Jogrend és erőszak*. In *Internationale* (Budapest), 1919. 3–4. sz. 1–4.; Újabbban: *Forradalomban*. Bp., 1987. 76.

³⁸ L. a 36. sz. jegyzetet.

³⁹ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 485.

ban, a bécsi emigrációban a lukácsi tézisekkel szemben folytatott.⁴⁰ Sinkó, a tanácsköztársaság eseményeinek hű krónikása, a kecskeméti volt vörös városparancsnok nem tudta elfogadni, hogy az individuumnak alá kell vetnie magát valamely kollektívumnak, fel kell áldoznia magát homályos körvonalú eszmék jegyében; nem tudta elképzelni, hogy a személyiséget mint arcnélküli eszközt használják fel, nem tudott elfogadni olyan szocializmust, amely nem garantálja az individuum szabadságát. A többször idézett Ernst Bloch Lukács könyvének recenzálása ürügyén írt nagyszabású tanulmányában lép fel a filozófustárs százaz, militáns messianisztikus ideológiáival szemben egy emberszabásúbb utópia érdekében.⁴¹

A legélesebb kritika azonban nem a humán értelmiségtől, hanem — egyáltalán nem meglepetésként — pártkörökből, a Kominternből érkezett. Ismeretes, hogy a Komintern 3. kongresszusán maga Lenin bírálta hevesen a lukácsi szektásságot. Az 1924-ben tartott 5. kongresszuson pedig Zinovjev, a Komintern főtitkára intézett kirohanást Lukács és Karl Korsch ellen,⁴² a továbbiakban Rudas László, Abram Gyeborin és mások vették össze a *Történelem és osztálytudat*ot.⁴³

Mi volt vajon az oka e több irányból is kedvezőtlen recepciónak? Lukács Bécsben írt könyve a legnagyobb szabású és legmélyebb filozófiai összefoglalása volt a messianisztikus vonásokkal átszőtt októberi forradalomnak, a magyar és német forradalmi mozgalmaknak. De ez az összefoglalás *elkésve* történt, akkor, amikor Európában a polgári társadalmi rend a súlyos megrázkódtatások után újra stabilizálódni kezdett. Az éppen kialakuló szovjet birodalomban a hadikommunizmus viszonyait éppen akkoriban kezdte felváltani a NEP, az „új gazdasági politika”, ami viszonylagos teret adott a piacgazdaságnak, lényegében a polgári törekvéseknek a gazdaságban. A Komintern háttér-országának számító birodalom nyugati elismertségre törekedett (kiemelkedő esemény volt ezen az úton az 1922. évi rapallói szerződés), azaz az orosz-szovjet kommunizmusnak már nem állt érdekében, hogy Közép- és Nyugat-Európa országaival konszolidálódni kezdő kapcsolatait kiélezze. A Komintern háttérképződmény tehát — mint a későbbi történelemben is még nem egyszer — nagyhatalmi érdekeinek oltárán gátolás nélkül feláldozta a közép-európai munkásmozgalmat. Lukács azonban mindezt — láthatóan — nem ismerte fel akkor, a megelőző évek forradalmainak lázában született írásait már egy forradalom *utáni* periódusban foglalta össze szerves művé. Bloch későbbi terminusával élve, Lukácsnak a politikai porondra lépése az adott kontextusban már nem volt „egyidejű” (ungleichzeitig). És paradox módon a tömegek tudatának forradalmi alakítása sem állt már érdekében az egyre merevbbé váló, bürokratizálódó „állampártnak.” Lukácsnak — amennyiben megannyi támadás után is *választott* pártjában akart maradni — időről-időre önkritikát kellett gyakorolnia, meg kellett cáfolnia saját téziseit, hamisnak, sőt ellenforradalminak kellett minősítenie alapvető művét, amely — mutatis mutandis — az 1968-as nyugat-európai diáklázadásoknak vált újra bibliájává, egy történelmi félreértés groteszk jeleként.

Lukács még Bécsben megkísérelte 1928/29 fordulóján, az ún. „Blum-tézisek”-ben korrigálni nézeteit; ma már megállapíthatjuk: kevés sikerrel. De a húszas évek szigorú történelmi iskolájából mégis távolabbra kiható konzekvenciákat vont le, midőn 1929-ben el-

⁴⁰ SINKÓ Ervin folyóirata 1924. decemberétől 1925. decemberéig jelent meg Bécsben. L. e vonatkozásban A *bolondság okossága és a haszontalan dolgok haszna* c. írását. In Testvér, 1926. 12. sz. 345–362.

⁴¹ ERNST BLOCH, *Aktualität und Utopie*. In Der neue Merkur. 7. évf. 1923. okt.–1924. márc. — Új jobban: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*. Suhrkamp V., Frankfurt am M., 1969. 598–621.

⁴² LENIN bírálata I: *Összes művei*. Bp., 1974. 41. köt. 129–130. — Figyelemreméltó LUKÁCS válasza a berlini Rote Fahne-ban megjelent szerkesztőségi bírálatra. L.: *Eine Erklärung des Genossen Lukács an die Redaktion der Roten Fahne*. In Die Rote Fahne, 1925. jan. 25., 8. évf. 4. sz. — L. továbbá: GRIGORI SINOWJEW, *Bericht über die Tätigkeit des Exekutiv-Komitees*. In Protokoll des 5. Kongresses der Komintern, 17. 6.–8. 7. 1924. Carl Hoym's Nachf. Hamburg, 1924. 219.

⁴³ A *Történelem és osztálytudat* korabeli recepciójának dokumentumait közli: A „*Történelem és osztálytudat*” a 20-as évek vitáiban. Szöveggyűjtemény. Szerk.: KRAUSZ Tamás és MESTERHÁZI Miklós. Bp., 1981. I–IV. kötet.

hagyta Bécset. Berlinben és főleg Moszkvában egy új fejezet kezdődött munkásságában, nem kevésbé ellentmondásteljes a sztálini valósággal való „megbékélés” és a latens ellenállás malomkövei közt őrlődve. E „kétkelésben” újraéled a „baloldali etika és a jobboldali ismeretelmélet” korai dilemmája; azaz — úgy tetszik — a *baloldali etika* alternatívájának választása, ami a tízes-húszas évek fordulóján történt, a húszas éves első felében végsőkéig kidolgozottá vált, de egyúttal alávetett a Lukács által oly meggyőződéssel hitt hegeli dialektikának, az „aufheben” reá is érvényes működésének. A baloldali etikát ugyan Lukács élete végéig nem adta fel, de a harmincas években *küldetéstudata* homlokterébe, az „osztálytudat” ijesztő torzulásait látván, egyre inkább a polgári klasszikus kultúra tradícióinak védelme és népszerűsítése lépett. Egy adott ponton túl, a harmincas-negyvenes évek fordulóján ezek az erőfeszítései is áthághatatlan korlátokba ütköztek.

Végkövetkeztetéseink — némi leegyszerűsítéssel — így foglalhatók össze: Az egyik oldalon áll egy költő, emberszabású, szimpatikus, elomló kontúrú utópiáival, amelyeknek megvalósítására ugyan törekedett, de amelyek valósággá válását sohasem érthette meg, mivel azok eleve illúziókkal telítettek voltak, s éppen ennek felismerése ad magyarázatot arra, miért volt költészete rezignációval átitatva már a harmincas évektől kezdve. Vele perben, a másik oldalon áll a filozófus, aki a szenvedő ember megváltását a Soreltól származó, megszállott messianizmus kemény fegyelmével kísérte meg elérni; megváltásezméivel azonban, ugyanúgy mint a költő — a Semmibe futott. Nyitva maradt a kérdés: melyik út volt inkább járható, talán egy harmadik?

Soltész Zoltánné

BIHARI N. ANDRÁS KÖNYVEI ÉS PEREGRINUS KORTÁRSAIRÓL FELJEGYZETT ÉLETRAJZI ADATAI

Bihari N. András a kolozsvári református kollégium azon tehetséges és ambiciózus diákjaihoz tartozott, akik később nem egyházi szolgálatban, vagy tanárként tevékenykedtek, hanem világi pályára léptek. Csak két ifjúkori verse jelent meg nyomtatásban s így neve nem szerepel a magyar írói életrajzi lexikonokban.

Tanulmányairól s élete fontosabb állomásairól Herepei János tudósít *A gyalui iskola régi mesterei* című tanulmányában. 1693 táján írta alá a kolozsvári református kollégium törvényeit s mint az intézmény alapítványos diákja folytatta tanulmányait. 1702-ben társai contrascribának választották, 1704-től kezdve a diákfőnöki, seniori tisztelet látta el. Nem sokáig, mert ugyanezen évben megvált a kollégiumtól, hogy a gyalui iskola rektoraként működjen. Gyalu a XVII–XVIII. században szerényebb szellemi központnak számított; iskolája szűkös keretek között látta el az alsófokú oktatás feladatait. Az egyetlen tanítóként alkalmazott rektorát többnyire a kolozsvári református kollégium diákjai közül választották ki. Bihari N. András rövid ideig tartó rektorsága után világi pályára lépett: Felsőbánya senátora lett.¹

Ifjúkori irodalmi próbálkozásainak első emléke az a latin nyelvű gyászvers, amely az 1702. március 20-án meghalt Tótfalusi Kis Miklós halotti kántáján jelent meg.² A halotti kárta a XVII–XVIII. században rendszerint nagyméretű, díszes kiállítású egyleveles nyomtatvány volt, amelyet azzal a céllal adtak ki, hogy sommázza és fenntartsa az elhunyt érdemeit. Tótfalusi Kis halotti kántája ennek a célnak csak részben felelt meg. Érdemeit a valóságnak megfelelően csak egykori pártfogoltja, a sorsát jól ismerő orvosa, Vízaknai Briccius György és nyomdája öt munkatársa méltatta a kántán. Csepregi Turkovics Mihály professzor bevezető szövege a tényeket elhallgató, látszólagos tárgyilagossággal ismertette életét, a kollégiumi diákok, osztálytanítók és nemes ifjak versezetei pedig többnyire csupán az iskolai verselési gyakorlat szintjén és személytelenül emlékeztetnek az elmúlásra.³ Nem kivétel ez alól Bihari N. András gyászverse sem, amit eredeti szövegében és magyar fordításban közlünk.⁴

Dialogismus

Fare, age, cur cantu rauco per prata Napaeae

Ingement vae, vae? Tristia fata iubent.

Tristia fata iubent, etenim Cillenia proles

Nunciat emeriti membra iacere viri.

Membra iacere viri, dolor, o, tam maximus eccur?

Tristia fata negant iam superesse virum.

¹ HEREPEI János, *A gyalui iskola régi mesterei*. Kolozsvár, 1947. 5–6.

² Egyetlen példánya a kolozsvári Farkas-utcai református templomban. Eredeti méretű hasonmását mellékletként közli: Tótfalusi Kis Miklós halotti kántája. Bp., 1978.

³ TOLNAI Gábor tanulmánya a Tótfalusi Kis Miklós halotti kántája című, idézett kiadványban, 13.

⁴ Tótfalusi Kis Miklós halotti kántája, i. m. 56–57.

Tompa nyögéssel mért jajgatnak a réti Napéák?

Ismétlik: jaj! jaj! Végzet akarja, sirasd.

Végzet akarja, sirasd: Cyllenia sarja jelenti:

Férfit-embernek tagjai nyugszanak itt.

Tagjai nyugszanak itt — mért oly nagy a bánat, a sírás?

Mert nem hagyja a sors élni, virulni tovább.

1704 áprilisában, már kollégiumi senior korában írta Bihari N. András második emlékező versét, amely Csepregi Turkovics Mihály halotti kártáján jelent meg.⁵

Egykori könyvei közül a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában maradt fenn egy kötet. Ezt a P 268 jelzetű könyvet — a benne lévő bejegyzés szerint — 1702. június 29-én szénaverősi Hintzel Simon erdélyi szász diák ajándékozta Bonyhai Simon Györgynek (1673–1737). A később kitűnő szónokként és erdélyi református püspökként ismert Bonyhai Simon György tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd az enyedi kollégiumban folytatta. Egy ideig a fogarasi iskola igazgatója volt, majd 1699-ben külföldre távozott tanulmányai folytatására. Előbb az oderafrankfurti, ezt követően a franekeri egyetem hallgatója volt. 1701-ben Utrechtben, Londonban és Oxfordban járt. 1702 szeptemberében már Kolozsvárott volt és ekkor ajándékozta a Hintzeltől kapott könyvet Bihari N. Andrásnak, aki akkor a kollégiumban a contrascriba tisztséget viselte.⁶ Bonyhai Simon György számos más könyve később Gegesi Nemes Gábor marosvásárhelyi lelkész könyvtárába került.⁷

1. Bihari N. András most ismertető könyveiről Herepei Jánosnak sem volt tudomása. Feltehetően azért, mert ezek nem erdélyi gyűjteményekben, hanem Apponyi Sándor Hungarica-könyvtárában maradtak fenn. E gyűjtemény katalógusa 2352. tételszámon írja le a magát Stephanus Aegopolitanus Ungarus-nak nevező leideni egyetemi hallgató „De justificatione” című disszertációját (Leiden, 1700),⁸ amely nem szerepel Szabó Károly Régi magyar könyvtárában.⁹ A katalógus névmutatója szerint a szerző Kecskeméti István.¹⁰ Szabó Károly bibliográfiájának III. kötetében az alkalmi verset írók névmutatójában szerepel egy Kecskeméti H. István, aki üdvözlő verset írt Diószegi Sámuel „De nomine novo” című disputációjához, amely 1698-ban Franekerben jelent meg.¹¹ Ennek az alkalmi versnek az alapján tartja nyilván Pintér Gábor Kecskeméti H. Istvánt „(1698) egyetemi hallgató Franekerben” megállapítással.¹² Szerzőnk feltehetően ezzel a Kecskeméti H. Istvánnal azonos. Bihari N. András a neve mellé bejegyezte, hogy „vivit in Eccl'a Czepléd 1712.”

Ugyanígy járt el Bihari a könyveiben közreműködőként szereplő számos kortársa esetében is. Az üdvözlő verset író Füleki Andrásról bejegyezte, hogy „Professor Patakini 1712.” Megállapítása helyes, mert a Debrecenben, majd Leidenben tanult Füleki András

⁵ Egyetlen példánya a kolozsvári Farkas-utcai református templomban. — TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I–III. Kolozsvár, 1905. I. köt. 97. — *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.—Szeged, 1971. 213–214.

⁶ HEREPEI, *A gyalui iskola*, i. m. 5. — *Adattár*, III. 434–435.

⁷ JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 240.

⁸ APPONYI, Alexander, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–IV. München, 1903–1927.

⁹ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*. I–III. Bp., 1879–1898.

¹⁰ APPONYI, i. m. IV. köt. 422.

¹¹ RMK III. 4085. és 887. l.

¹² *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll.: SZABÓ Géza közreműködésével PINTÉR Gábor. Bp., 1989. 178. (továbbiakban: PINTÉR Gábor).

1711–1717 között a sárospataki református kollégium professzora volt és az iskola rövid történetét is megírta.¹³

Pontos információ a possessor-bejegyzés is: „Andr. Bihari donabat Claris. Andr. Zilahi Claudiop: 1700.” Az ajándékozó Zilahi Sebes András nem jelentéktelen szerepet játszott Erdély szellemi életében. Előbb bizonyára Zilahon, majd a kolozsvári református kollégiumban tanult s emlékverset írt az 1690. március 28-án elhunyt Tolnai F. István kolozsvári professzor halotti kártájára.¹⁴ 1698. augusztus 10-től Franekerben folytatta tanulmányait, majd hazatérve Bánffy György kormányzó udvari papja volt. 1711-től a kolozsvári református kollégium professzora s elnöke volt annak a bizottságnak, amely Tótfalusi Kis Miklós műhelyének felszereléséről 1711. december 21-én leltárt készített a Supremum Consistorium számára.¹⁵ 1714-től Gyulafehérvárott az oda menekített sárospataki kollégium igazgatója s egyetlen tanára. Innen vándorolt 1716. december elején az ismét elüldözött kollégiummal Marosvásárhelyre, ahol a helyi alsó fokú iskola beolvasztásával a később nagyjelentőségűvé vált marosvásárhelyi kollégiumot megszervezte.¹⁶

Zilahi Sebes András irodalmi munkásságát is kifejtett. Az 1699-ben Franekerben megjelent disszertációján kívül gyászbeszédeket és gyászverseket írt — többek között — Pápai Páriz Ferenc temetésére és egy igen terjedelmes gyászverset gr. Bethlen Sámuel halálára.¹⁷

Bihari és Zilahi Sebes András kapcsolata közös kollégiumi éveik alatt alakulhatott ki, amikor ez utóbbi 1696. március 3-tól 1698. június 3-ig a kolozsvári református kollégium könyvtárőri teendőit is ellátta.¹⁸ Nem lehetetlen, hogy ez a könyvtárosi tevékenység adta az ötletet Biharinak ahhoz, hogy könyveibe saját nevét és kortársai fontosabbnak tartott életrajzi adatait bejegyezze. Hogy Zilahi Sebes András számára milyen fontos volt a könyv, azt a síremlékének szimbolikus díszé — nyitott könyv — is bizonyítja.¹⁹

2. Bihari most ismertetendő második könyve már Szabó Károly bibliográfiájában is szerepel. Szerzője Debreceni Szabó István (megh. 1710) református esperes, aki debreceni tanulmányai után 1695 tavaszától egy évig Nagykőrösön volt rektor, majd 1696. augusztus 29-én a franekeri egyetemen iratkozott be. Itt védte meg 1697 szeptemberében „De paternitate Abrahami universalis” (RMK III. 3989, jelzete App. H. 2343) című disszertációját, amely 1696-os téves impresszummal jelent meg. Bihari saját példányában ki is javította a megjelenés dátumát 1697-re. A címlapra írt possessor-bejegyzésében csak azt közölte, hogy a füzetet Kolozsvárott kapta: „Andr. Bihari dono dabatur Claudiopoli.” A praeses Campegius Vitringa professzorról feljegyezte, hogy „obiit 1722”, a szerzőről pedig, hogy „obiit 1709 in Ecclia Turiensi in Peste”. Ez az adata eltér az eddig ismerttől, mely szerint Debreceni Szabó István 1710-ben Rakamazban halt meg.²⁰

Az üdvözlő verset írók valamennyiéhez fűzött Bihari hosszabb-rövidebb megjegyzést. Az első közöttük a görög vers szerzője, Técsi János, akit írói lexikonaink nem tartanak számon. Neve csupán Szabó Károly RMK III. kötetének az alkalmi versírókat felsoroló

¹³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. III. köt. 863. hasáb.

¹⁴ Egyetlen példánya a kolozsvári Farkas-utcai református templomban. *Adattár*, III. 330. — Zilahi Sebes András életét ismerteti: TÖRÖK István, i. m. I. köt. 99–103.

¹⁵ JAKÓ Zsigmond, *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest, 1974. 375–384.

¹⁶ KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1889. 145–149. — *Adattár*, III. 332.

¹⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk.: LADÁNYI Sándor, Bp., 1977. 705. — *Adattár*, III. 329–333. — Zilahi Sebes Andrást két levelében is említi Apta András peregrínus. I.: *Peregrínuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei feleki Sándornak*. *Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. VI. Szerk.: KESERŰ Bálint. Szeged, 1980. 80–81.

¹⁸ TÖRÖK, i. m. III. köt. 323. — *Adattár*, III. 257., 330.

¹⁹ *Adattár*, III. 261.

²⁰ ZOVÁNYI–LADÁNYI, i. m. 139. — PINTER Gábor, i. m. 72.

névmutatójában szerepel.²¹ Bizonyára azonos azzal a Técsi Jánossal, akinek marosvásárhelyi tanári tevékenységéről Koncz József a következőket közli: „1694. ápr. 23.–1696. Az eklézsia ünnepélyes meghívás után ápril 6-án küldött utána Enyedre. 20-án tartotta az exitust és 23-án beköszöntött... Két évi szolgálat után a belgiumi akadémia ment, honnan két és fél év múlva tért vissza, 1699. év elején.”²² Életrajzához Bihari azt közli, hogy „obiit in Beresztelke 1710.” (Maros-Torda vármegye).

A szerzőt ugyancsak verssel üdvözlő Nádudvari P. Péter (megh. 1726) szászvárosi református lelkészre vonatkozó Bihari-bejegyzések helyesek, de csak ismert adatokat tartalmaznak: „vivit in Ecclā Saxopolitana”, majd később hozzáfűzve: „obiit ibidem Año 1726.”²³ Nem teljesen pontosak a Bagosi Márton református lelkészről bejegyzettek: „1713 vivit in Ecclā Bócs, penes fluviū Hernát, duct9 Onadinū”, mert Bagosi 1711-től volt ónódi lelkész.²⁴

A következő vers írója Szőnyi Gergely. Nem azonos azzal a Szőnyi K. Gergellyel, akiről csak a *Partiumi Könyvesházak 1623–1730* című kiadvány ad hírt a következő életrajzzal a debreceni könyvtárnak könyvet ajándékozók névsorában: „1693-tól tógátus Debrecenben, 1704-ben senior, 1705–1708-ig nagykőrösi rektor, majd Franekerben tanult. További sorsát nem ismerjük.”²⁵

A peregrinustársaihoz üdvözlő verset író Szőnyi Gergelyt két ilyen kis munkája alapján tartja nyilván az RMK III. névmutatója,²⁶ továbbá Pintér Gábor (1696–1697) egyetemi hallgató Franekerben” szöveggel.²⁷ A rá vonatkozó bejegyzés: „obiit in Peste 1710”. Halála évében azonban Bihari nem lehetett bizonyos, mert a Bagosi Mártonhoz írt versével kapcsolatban azt jegyezte be, hogy 1709-ben halt meg Széken, tehát az egykori szamosújvári járásban.²⁸

Magyar Kósa Péter (megh. 1720) református superintendens életútja eléggé ismert,²⁹ de annak nem találtuk nyomát, hogy a Komárom megyei Császári községben is működött, amint azt Bihari feljegyezte: „vivit ultra Danub: in Ecclā Császári, Episcop9 ibid. 1714.”, majd későbbi írással: „obiit ibidem 1720.”

A következő versíró, Bátorkeszi F. Jánost Pintér Gábor említi „(1696) ref. lelkészjelölt Franekerben” szöveggel nyilván e kis műve alapján.³⁰ A versét közreadó füzet — mint már említettük — téves impresszummal (1696) jelent meg, helyes dátuma 1697. Bátorkesziről Bihari azt közli, hogy a Hajdú megyei Nánás lelkészeként működött: „vivit in Ecclā Nánás.”

3. Bihari N. András többi nyomtatványa nem szerepel Apponyi Sándor Hungarica-katalógusában, de Szabó Károly valamennyit leírta. Így Bagosi Márton „De typico Abrahami conjugio” (Franeker, 1697. RMK III. 4033, jelzete App. H. 2777.) disszertációját is, amelyet nevezett auctor és respondensként védett meg a franekeri egyetemen Hermann Alexander Röel professzor, praeses előtt, akiről Bihari bejegyezte, hogy „obiit 1718.” A szerző neve mellé pedig az előző füzetben olvasható bejegyzésétől kissé eltérően a következőket írta: „vivit in Ecclā Bócs, penes fluviū Hernát, 1713 ductus Onadinū.”

²¹ RMK III. 887. I. — Természetesen nem azonos az 1696-ban meghalt Técsi S. Jánossal. L.: *Adattár*, III. 114. — PINTÉR Gábor, i. m. 394.

²² KONCZ, i. m. 56.

²³ SZINNYEI, i. m. IX. köt. 518. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 420. — *Adattár*, VI. 404. — PINTÉR Gábor, i. m. 262.

²⁴ SZINNYEI, i. m. I. köt. 337. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 37. — PINTÉR Gábor, i. m. 15.

²⁵ *Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. XIV. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp. — Szeged, 1988. 297.

²⁶ RMK III. 3989. és RMK III. 4033. és 887. I.

²⁷ PINTÉR Gábor, i. m. 387.

²⁸ RMK III. 4033.

²⁹ SZINNYEI, i. m. VIII. köt. 311–312. hasáb. — PINTÉR Gábor, i. m. 235.

³⁰ PINTÉR Gábor, i. m. 27.

Ezt a disszertációt Técsi Mihály ajándékozta Biharinak: „Andr. Bihari dono dabat D. Mich. Técsi Claudiopolis.” Técsi alumnustársa volt Biharinak a kolozsvári református kollégiumban 1702-ben s ő is latin gyászverset írt Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájához.³¹ 1710-ben az oderafrankfurti egyetem hallgatója.³² Ekkor jelent meg újabb alkalmi verse Toldi W. Miklós disszertációjában.³³ Técsi Mihály és Toldi W. Miklós kapcsolata is a kolozsvári református kollégiumban alakult ki, ahol Toldi akkor a „kicsinyek tanítója” volt, amint ezt a Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájához írt emlékező versének aláírása jelzi. Técsi Mihály ellenőrként, majd 1716-tól könyvtárőrként szolgált a kollégiumban, később kancellista lett.³⁴

Említést érdemel, hogy Tóth István *Múzsák fellegrára* című kötetében a Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájához írt gyászvers szerzője Técsi L. Mihályként szerepel.³⁵ Ha ugyanis ennek a versnek a szerzője a Técsi L. Mihály névalakot is használta, akkor az ő disputációja jelent meg 1710-ben Utrechtben.³⁶

A Bagosi disszertációba Bihari még további bejegyzéseket írt. Úgy látszik jól ismerte az egyik üdvözlő verset író Szilágyi Péter (megh. 1723) nagyenyedi tanár életét, aki egykor kolozsvári kollégiumi társa volt.³⁷ E füzetben arról tájékoztat róla, hogy „vivit in N. Sajó 1713” „Professor Enyediensis creat9 1714”, majd később „obiit 1723. 11. August.” Megállapításai közül az első új adat, mely szerint Szilágyi Péter 1713-ban feltehetőleg Nagysajóban élt.³⁸

Problematisz viszont az „Obiit Iuvenis Redive ex Belgio” bejegyzés Nádudvari Sámuel neve mellett, mert az ismert két Nádudvari Sámuel közül az idősebb, a pelsőci református lelkész 1740 körül halt meg, az ifjabb, a később katolizált nagyenyedi református lelkész pedig 1754-ben halt meg.³⁹

A következő két versíró későbbi működése során jelentős tevékenységet fejtett ki Erdélyben s így életútjuk jól ismert. Ezért nem jelent újdonságot a Zoványi P. György (1656–1758) református püspökről feljegyzett „vivit Somlyo vix duct9 Zilahinū”,⁴⁰ valamint a marosvásárhelyi, majd szászvárosi református prédikátorról, Nádudvari P. Péterről (megh. 1726) beírt „vivit Saxopoli” bejegyzés.⁴¹ A Szőnyi Gergely neve mellett olvasható „obiit in Zek 1709” megállapításról pedig már volt szó.

4. Bihari N. András újabb füzeté Diószegi Sámuel (megh. 1713) diószegi református lelkész „De nomine novo ex Esa. LXII. vers 2.” (Franecker, 1698. RMK III. 4084, jelzete App. H. 2780) című disputációja, amelyet nevezett auctor és defendensként tartott 1698. június 18., 20. és 21-én a franekeri egyetemen. Diószegi Sámuel életéről két adatot jegyzett be Bihari: „vivit in Eccla Patria 1712”, majd „obiit 1713. men. Junio.” Ez utóbbi problematisz, mert Szinnyei szerint Diószegi 1713. március 8-án, a Zoványi-Ladányi lexikon szerint 1713. március elején hunyt el.⁴²

³¹ Adattár, III. 149. — Szövegét latinul és magyar fordításban közli: Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája, i. m. 82–83., továbbá magyar fordításban: Jakó, Erdélyi fények, i. m. 423.

³² PINTÉR Gábor, i. m. 394.

³³ RMK III. 4722.

³⁴ TÖRÖK, i. m. III. köt. 323.

³⁵ TÓTH István, *Múzsák fellegrára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Bukarest, 1977. 193.

³⁶ RMK III. 4744.

³⁷ SZINNYEI, i. m. XIII. köt. 909. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 605. — PINTÉR Gábor, i. m. 383.

³⁸ LIPSZKY Joannes, *Repertorium locorum obsectorumque... Transylvaniae*. Buda, 1808. II. 98.

³⁹ SZINNYEI, i. m. IX. köt. 520–522. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 420. — PINTÉR Gábor, i. m. 262.

⁴⁰ SZINNYEI, i. m. XIV. köt. 1902. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 708–709. — PINTÉR Gábor, i. m. 442.

⁴¹ SZINNYEI, i. m. IX. köt. 518. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 420. — PINTÉR Gábor, i. m. 262.

⁴² SZINNYEI, i. m. II. köt. 890. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 152. — PINTÉR Gábor, i. m. 78.

A címlapra írt „Andr. Bihari dono dabat Claris. Joh. Szilágyi Püspökini 1703” bejegyzés szerint az értekezést az a Püspöki Szilágyi János református lelkész (szül. 1631) ajánlódokozta Biharinak, akinek 1660 előtti életútja eléggé ismert. Nagyváradon tanult, 1652–1654 között Nagybányán rektor, majd a leideni, utrechti, ismét a leideni és végül a franekeri egyetem jogi karának hallgatója. 1657-ben hazatért. Előbb Nagyecsedén, 1659-ben Nagybányán rektor, 1660-tól Nagyváradon lelkész. A török által még ez évben megszállt városból menekülnie kellett. A szakirodalom lehetségesnek tartja, hogy ő volt az a Püspöki János, akit a Szatmár vármegyei protestáns rendek 1679-ben, majd az 1683. évi kassai országgyűlésre követül küldtek.⁴³ Herepei János néhány könyvéről is hírt adott.⁴⁴ Bihari bejegyzése új adat életrajzához: arról tájékoztat, hogy 1703-ban még élt.

A további bejegyzések közül az első három a praesesek halálozási dátumát közli: e szerint Johannes van der Waeyen „obiit 1701”, Campegius Vitringa „obiit 1722” és H. A. Röel professor „obiit 1718”.

Az üdvözlő versek írói közül Nádudvari Sámuel neve mellett ismétlődik a már említett „Obiit Iuvenis Redive ex Belgio” megjegyzés. Figyelmet érdemel viszont a Turi Katona Jánosra vonatkozó két bejegyzés: „vivit in Ecclia Böszörmény”, majd „obiit 1713. mens. August.” Turi Katona János neve ugyanis írói életrajzi lexikonokban nem szerepel. Az RMK III. is csak ezt a kis munkáját tartja számon.⁴⁵

Bihari e füzetbe írt utolsó bejegyzése a Szőnyi B.-ként megnevezett versíróról közli, hogy „obiit in Peste 1710”. Ez a megállapítás is új életrajzi adat. Szőnyi B. neve ugyanis eddig csak az RMK III. mutatójában és Pintér Gábornál található az ugyanezen az üdvözlő versen alapuló szöveggel: „(1698) egyetemi hallgató Franekerben.”⁴⁶

5. Bihari N. András következő füzete id. Soós Ferenc (1670–1720) erdélyi református püspök ifjúkori munkája, a „De prima veritate” című, két részből álló terjedelmes disszertáció, amelyet mint auctor és defendens 1698 februárjában a franekeri egyetemen védett meg (Franeker, 1698. RMK III. 4085., jelzete App. H. 2782). A praeses Campegius Vitringa neve mellett ismétlődik az „obiit 1722” bejegyzés. Az ugyancsak a címlapon lévő possessor-bejegyzés szerint a disszertációt Kolozsvárott maga a szerző ajándékozta Biharinak: „Andr. Bihari dono dabat Claris. Author. Claudiopoli”.

Bihari nyomon követte az ifjúkorától ismert Soós Ferenc munkásságát, aki az ő kollégiumi tanulmányai idejében volt senior. Soós Ferenc gr. Bethlen László és losonci Bánffy Péter patrónusai költségén 1696-tól a franekeri egyetemen folytatta tanulmányait.⁴⁷ 1698. évi hazatérése után előbb mint gr. Bethlen László udvari papja, 1700-tól mint kolozsvári lelkész, 1710-től a kolozs-kalotaszegi egyházmegye esperese, végül 1717-től, mint az erdélyi egyházkerület püspöke működött. Több magyar nyelvű munkát publikált, köztük a pestisről írt népszerű könyvét.⁴⁸

Meg nem valószínűsítése ellenére is Soós Ferenc nagyjelentőségű munkájaként érdemel említést az 1718. évi püspöki előterjesztésében kifejtett iskolai reformterve, amelyben — többek között — a tankönyvek egységesítésére, a nyilvános vizsgák és az iskolai színjátékok fontosságára hívta fel a figyelmet.⁴⁹ Neve mellett e füzetben a következők olvashatók

⁴³ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai — Herepei János cikkei.* Szerk.: KESERŐ Bálint. Budapest—Szeged, 1966. 110–113. — SZINNYEI, i. m. XI. köt. 283–284. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 491. — PINTÉR Gábor, i. m. 308.

⁴⁴ *Adattár, II.* 106–108, 111., 176. — *Florus-kötetét leírja: KEVEHÁZI Katalin — MONOK István Régi könyveink és kézirtaink katalógusai. XVI. századi könyvek.* (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecaria Tom. IX. Fasc. 3. Szerk.: KARÁCSONYI Béla.) Szeged, 1986. Nr. 117.

⁴⁵ RMK III. 880. I.

⁴⁶ RMK III. 887. I. — PINTÉR Gábor, i. m. 387.

⁴⁷ *Adattár, III.* 367.

⁴⁸ SZINNYEI, i. m. XII. köt. 1300. hasáb. — *Adattár, III.* 366–374. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 551. PINTÉR Gábor, i. m. 355.

⁴⁹ TÖRÖK, i. m. I. 115–117. — *Adattár, III.* 372–375.

tők: „vivit in Ecclā Claudiopolit. 1712.”, később pedig „Episcop⁹ Transylvaniae obiit ibid. 1720. Mens. Júlýo.” A közlés helyes, mert Soós Ferenc 50 éves korában 1720. július 19-én halt meg.⁵⁰

E füzetben sem hiányoznak az üdvözlő verset írók neve mellől Bihari bejegyzései. A Zoványi P. György református püspökre vonatkozó közlések nem pontosak: „vivit in Ecclā Somlyoiensi 1712”, majd „duct⁹ Zilahinū 1715”. Nevezett ugyanis 1700-ban Szilágy-somlyón lelkész, 1708-ban a szilágyi egyházmegye jegyzője. 1711-től esperes és 1712-ben ment Zilahra lelkészi szolgálatra.⁵¹ Helytálló viszont a Nádudvari P. Péter neve mellett az immár harmadik változatban beírt „vivit in Ecclā Saxopolitana 1712” bejegyzés.

A disszertáció második részében a címlapon ismétlődik Röel professzor neve mellett az „obiit 1718”. Fontosabb az üdvözlő verset író Dévai Csáki Miklósról vonatkozó megállapítás: „vivit in Transylv. in Hid3ég” (?). A kevésbé ismert Dévai Csáki Miklósról ugyan- is életrajzi adatokat nem sikerült találnunk. Csupán Gulyás Pál⁵² és Pintér Gábor⁵³ közli róla e disszertációban közölt verse alapján, hogy Franekerben volt 1698-ban egyetemi hallgató.

Bihari N. András két további kis könyvét Vámfalusi Márton (megh. 1710) kolozsvári kántortól kapta. Vámfalusi idősebb volt Biharinál; 1686 táján írta alá a kollégiumi törvényeket Kolozsvárott a református kollégiumban és lépett az iskola felsőbb évfolyamaiba. Mint tanárai által becsült alapítványos diák ő is latin gyászverset írt az 1689. május 25-én elhunyt Szathmárnémeti Mihály kolozsvári pap és kolozsmonostori esperes temetésére, amely nevezett halotti kántáján meg is jelent.⁵⁴

Vámfalusi önálló működését a gyalui iskola rektoraként kezdte 1690 táján. 1693 elején tért vissza Kolozsvárra, ahol előbb, mint a Farkas-utcai református templom kisegítő kántora, majd kántora működött. 1696. február 11-én kelt nyugtája az első olyan ismert irat, amelyen már kántorként szerepel.⁵⁵ 1710. augusztus elején bekövetkezett haláláig ezt a tiszteet töltötte be.⁵⁶ Bihari valószínűleg kántori működése alatt került vele kapcsolatba.

Vámfalusi Márton könyvtárának egyik kötetét Herepei János ismertette a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárából. Az akkor B 224 jelzeten őrzött könyvet Csepregi Turkovics Mihály igen meleg szavakkal dedikálta Vámfalusinak 1698. július 3-án.⁵⁷ Apponyi Sándor kiadatlan hungarica-kötetei között két olyan disszertáció van, amely egykor Vámfalusi tulajdona volt s az ő ajándékaaképpen került Biharihoz. Mindkettőbe a megajándékozott jegyezte be a következőket: „Andr. Bihari donatus à Dño Martino Vámfalusi Cantore Claudiopolit.”

6. Az egyik nyomtatvány Pelsőczy Kovács János (1672–1749) „Tremendum vindictae divinae monumentum in... memoriam Ananiae et Sapphirae” című, két részből álló disszertációja (Utrecht, 1699. RMK III. 4153., jelzete App. H. 2784). A szerző és respondensként megnevezett Pelsőczy Kovács János 1699. február 15-én védte meg munkáját az utrechti egyetemen. Az 1748-tól az erdélyi egyházkerület püspökeként tevékenykedő Pelsőczy Kovács életútja elég részletesen ismert.⁵⁸ Itthoni tanulmányai és rövid kápláni működése után 1697–1700 között az oderafrankfurti, utrechti, leideni és végül a franekeri egyetemen képezte tovább magát. 1700 őszén tért haza s Keresztési Sámuel főispán, guberniumi tanácsos és tartományi főbiztos udvari papja lett.⁵⁹ 1702-ben felsőszentmihályi,

⁵⁰ *Adattár*, III. 374.

⁵¹ SZINNYEI, i. m. XIV. köt. 1902. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 708–709. — PINTÉR Gábor, i. m. 442.

⁵² GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat I–VI. Bp., 1939–1944. IV. köt. 585–586. hasáb.

⁵³ PINTÉR Gábor, i. m. 77.

⁵⁴ Példány a kolozsvári Farkas-utcai református templomban. *Adattár*, III. 217. és 300.

⁵⁵ *Adattár*, III. 300–301.

⁵⁶ *Uo.* 311.

⁵⁷ *Uo.* 302.

⁵⁸ SZINNYEI, i. m. X. köt. 731. hasáb.

⁵⁹ ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 466. — PINTÉR Gábor, i. m. 292.

két év múlva magyarigeni lelkészként ismert. 1717-ben a gyulafehérvári egyházmegye esperessé választotta, 1748 novemberétől püspök.⁶⁰ Úgy látszik tehát, hogy eddig nem ismert állomáshelyéről tudósít Bihari bejegyzése: „vivit in Ecclā Eger 1712.”

E füzetben aránylag kevés a bejegyzés; csupán a második részben olvasható néhány megállapítás két üdvözlő verset íróról. Az egyik Szederkényi István, akiről csupán Pintér Gábor közli a következőket: „(1699) egyetemi hallgató Leidenben”.⁶¹ E megállapítás bizonyára nem a most tárgyalt kiadványon, hanem Solymosi Nagy Mihály (1673–1729) református esperes disszertációján (Leiden, 1699) alapul, amelyben ugyancsak van Szederkényitől egy üdvözlő vers.⁶² Bihari azt közli Szederkényiről, hogy „obiit in Peste 1710.”

Szederkényi a Pelsőczy Kovács Jánost üdvözlő versét Rimaszombati Kis Istvánnal közösen írta, akinek az 1699-ben megjelent két alkalmi versén kívül olyan — jóval korábbi — műveket is tulajdonítanak, amelyeket nyilván ifj. Rákóczi Zsigmond Rimaszombati István nevű udvari papja írt.⁶³ Ez utóbbi életútját és irodalmi munkásságát 1615 tájától 1680. február 22-ig Herepei János ismertette.⁶⁴ 1642. szeptember 24-én iratkozott be a sárospataki kollégiumba, majd Terebesen rektor. A Rákócziak támogatásával jutott a leideni egyetemre 1643. március 7-én. 1646-ban Rákóczi Zsigmond prédikátora. Egyike volt azoknak a tekintélyes papoknak, akik megerősítették az 1673. évi radnóti zsinat végzését Dési Márton enyedi professzor és társai ügyében, amelyet Apafi fejedelem 1680. február 22-én írt alá.

Rimaszombati Kis Istvánról úgy látszik az egyetlen életrajzi adat Bihari közlése: „vivit Bényeini 1713.” E szerint bizonyára a Zemplén megyei Erdőbényén élt, amely egykor a Rákóczi-család birtokaihoz tartozott.

7. A Vámfalusitól ajándékozott második füzet Solymosi Nagy Mihály „De tentationibus Jesu servatoris hominum” című, két részes disszertációja (Leiden, 1699. RMK III. 4138., jelzete App. H. 2785), amelyet nevezett auctor és defendensként védett meg. Solymosi Nagy hazatérve 1712-ben Nagyteremiben, majd Déván lelkészkedett, ahol 1713-ban esperessé választották. 1715-ben Vízaknán, 1723-ban Szatmáron lelkész, majd egy év múlva ugyanitt lett esperes.⁶⁵ Fenti adatok alapján megállapítható, hogy Bihari N. András elég jól ismerte életét s bejegyzései ez alkalommal is pontosak: „vivit in Ecclā Teremi 1712, eodē Aō duct⁹ Dévainu”, majd későbbi írással: „1723. ductus Szathmarin.”

A Pelsőczy Kovács János neve mellé írt megállapítás megismétli a már korábban idézett bejegyzést: „vivit in Ecclā Eger 1712.” A disszertáció második részében Szederkényi István nevénél az „obiit 1710 in Peste”, Rimaszombati Kis István nevénél pedig a „vivit in Ecclā Bényeinsi 1713” megállapítás ismétlődik.

8. Bihari N. András további könyveit már nem ajándékként kapta, de többnyire ezekbe is beírta a korábbi tulajdonos nevét. Az egyik ilyen kis füzet Felvinczi István református lelkész „De angelo goele seu vindice” (Frankfurt a.d. Oder, 1695. RMK III. 3937, jelzete App. H. 2769) című disszertációja. Ez is önálló alkotásnak tekinthető, mert Felvinczi auctor és defendensként védte meg munkáját 1695. november 16-án Johann Christoph Becmann teológiai professzor előtt az oderafrankfurti egyetemen. Felvinczi életéről kevés adat maradt fenn. A debreceni kollégiumban tanult, ahol 1689. február 25-én írta alá a kollégium törvényeit. Debrecen városához és volt tanáraihoz való kötődését mutatja, hogy disszertációját — többek között — e város tanácsának, három főbírájának, valamint több debreceni tanárának ajánlotta. Külföldi tanulmányai még másfél évre sem terjedtek:

⁶⁰ ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 466.

⁶¹ PINTÉR Gábor, i. m. 372.

⁶² RMK III. 4138.

⁶³ RMK III. 2823, 2842, 3051, 4138, 4153. — SZINNYEI i. m. XI. köt. 1003. hasáb. — PINTÉR Gábor, i. m. 321.

⁶⁴ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp. — Szeged, 1965. 555–557.

⁶⁵ SZINNYEI i. m. XII. köt. 1223–1224. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 549. — PINTÉR Gábor, i. m. 354.

1694. augusztus 4-én iratkozott be a franekeri, 1695. november 11-én az oderafrankfurti egyetemre, de ugyanezen év december 3-án már hazaindult. Ezután csak annyit tudunk róla a lexikonokból, hogy a Bihar megyei Beregböszörmény lelkészeként halt meg.⁶⁶ Bihari bejegyzése „obiit morbo Phrenetico in Ecclā Böszörmény” csak halála okával ismertet meg.

Az öt üdvözlő vers szerzője közül háromnál olvasható Bihari bejegyzése. Vízaknai Briccius György (1668–1720) nevénél „vivit Claudiopoli 1713”, majd az „obiit ibidem 1720”. A neves kolozsvári orvos, főbíró és naplóíró — Bánffy György gubernátor orvosa — biográfiájához e bejegyzések új adatokat nem szolgáltatnak.

Más a helyzet Rimaszombati Mihály esetében. A rá vonatkozó bejegyzések — „vivit in Ecclā Miskolcz 1712”, majd „obiit ibidem 1717” — alapján ugyanis két azonos nevű szerző különböztethető meg egymástól. Az egyik az az 1633-ban született református lelkész, akiről legrészletesebben a Zoványi-Ladányi lexikon tájékoztat.⁶⁷ Nagyvárad tanulmányai után 1658. május 15-én a bázeli s még ez évben a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Innen Zürichbe távozott. 1660 és 1665 között a groningeni, a leideni, a franekeri, majd ismét a leideni egyetem hallgatója, ahol 1665. májusában a teológia doktorává avatták.

Ezzel a Rimaszombati Mihállyal nem azonos az 1717-ben Miskolcon meghalt református esperes, amint erre a lehetőségre a Zoványi-Ladányi lexikon is utal. Bihari bejegyzései alapján ugyanis egyértelműen megállapítható, hogy az 1695-ben Oderafrankfurtban megjelent üdvözlő vers szerzője 1712-ben Miskolcon volt lelkész és ugyanott halt meg 1717-ben.

A következő bejegyzés arra derít fényt, hogy miért nem fejthetett ki jelentős irodalmi tevékenységet Zalányi Boldizsár oderafrankfurti egyetemi hallgató. Kevés adat maradt fenn róla. Binder Pál *Utazások a régi Európában* című kiadványa közli három levelét özv. Teleki Mihályné Vér Judithhoz, amelyben beszámol az 1690-ben meghalt erdélyi kormányzó Pál nevű fiának európai peregrinációjáról.⁶⁸ Az első levél 1695. szeptember 28-án Boroszlóban, a második 1695. október 15-én az Odera melletti Frankfurtban, a harmadik 1697. február 20-án Franekerben kelt. Zalányi hűséges kísérője volt Teleki Pálnak s nemcsak az addigi élményeiről, hanem Teleki Pál további terveiről is tudósított leveleiben. Bihari feljegyezte róla, hogy „obiit in Cracco 1706.”

Ez a fűzet Zentelki István (megh. 1704) református lelkész könyvtárából került Biharihoz: „Andr. Bihari ex theca Claris. zentelki” tudósít a possessor-bejegyzés. Zentelki is a kolozsvári református kollégiumban folytatta tanulmányait, de Bihari előtt, mert 1690-ben már a seniori tisztelet töltötte be. A következő évben Zilahon rektor. 1693-ban az utrechti, 1694. július 30-tól pedig a franekeri egyetem hallgatója.⁶⁹ Vízaknai Briccius György naplója szerint 1695. december 3-án indult haza és 1696 februárjában érkezett Erdélybe.⁷⁰ Alig egy hónap múlva gr. Teleki Mihály udvari papja Kővárhosszúfaluban. 1698-ban Szentjóbbon lelkész, majd Tulkára került, ahol 1704-ben megölték.⁷¹

Bihari N. András bizonyára ismerte Zentelkinek a neves kolozsvári személyiségek — Szathmárnémeti Mihály kolozsvári lelkész és kolozsmonostori esperes, valamint Tolnai F. István kolozsvári kollégiumi professzor — halálára írt gyászversét, valamint azt az üdvözlő versét, amelyet Zentelki 1693-ban írt Huszti Szabó István debreceni tanár és főorvos

⁶⁶ ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 197. — PINTÉR Gábor, i. m. 102.

⁶⁷ Az RMK III. névmutató a 885. lapon Rimaszombati Mihály néven az 1695-ben Franekerben (RMK III. 3935) és az ugyanezen évben Oderafrankfurtban (RMK III. 3937) megjelent két üdvözlő verset említi, akárcsak SZINNYEI, i. m. XI. köt. 1003. hasáb. — L. még: ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 511. és PINTÉR Gábor, i. m. 321. (Rimaszombati Mihály 1. és Rimaszombati Mihály 2. néven).

⁶⁸ BINDER Pál, *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások, útinaplók (1580–1709)*. Bukarest, 1976. 141–147.

⁶⁹ SZINNYEI, i. m. XIV. köt. 1792. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 704. — PINTÉR Gábor, i. m. 440.

⁷⁰ BINDER, i. m. 138.

⁷¹ ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 704.

értekezéséhez.⁷² Tény, hogy Zentelki disszertációja is fennmaradt Bihari könyveinek most ismertett együttesében.

9. Zentelki István említett munkája „De tentatione Domini Jesu in deserto” címmel 1695-ben Franekerben jelent meg (RMK III. 3936, jelzete App. H. 2772) A két terjedelmes részből álló disszertációt a szerzőként feltüntetett Zentelki Campegius Vitringa és H. A. Röel praesesek előtt védte meg 1695. októberében a franekeri egyetemen. Az 1. rész címlapján Vitringa professzor neve mellett ismétlődik az „obiit 1722.”. Zentelki nevénél pedig a halála körülményeiről tájékoztató „occisus a Ráscianis Tulkaini 1704” bejegyzés olvasható.

A disszertáció második részében nem jelentek meg üdvözlő versek. Így ennek címlapján csak Röel professzor neve mellett szerepel a szokásos „obiit 1718” megállapítás. E füzet a Bátai könyvtárból került Bihari tulajdonába. „Andr. Bihari ex theca Clariſſi Bátai.

A Bátai családnak két György nevű tagja volt Kolozsvárott lelkész a XVII. század második felében és mindketten irodalmi munkásságot is kifejtettek. Az apa, Bátai B. György 1667-ben halt meg.⁷³ A Bihari tulajdonába került könyvek viszont mind 1667 után jelentek meg, így csakis a fiú, Bátai P. György (1662–1698) gyűjteményéből származhatnak.

Bátoi P. György ugyanúgy a kolozsvári református kollégium diákja volt, mint Bihari, de jóval korábban: 1684-ben már a seniori tisztelet látta el. 1685. október 24-től a franekeri, 1687. július 30-tól a leideni egyetem, majd ismét a franekeri egyetem hallgatója. Ez sem volt utolsó külföldi tartózkodási helye, mert 1689. november 13-án az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be. 1690-ben tért haza s egy év múlva kolozsvári lelkésznek választották.⁷⁴ Később elsőpapként működött Kolozsvárott s e mellett az egyházmegye jegyzője és főkurátora tisztség is betöltötte. Sárpataki Mihály főkurátor halála után neki adták át az eklézsia ládájának kulcsait a kolozsvári református konzisztórium 1694. július 8-án hozott határozata értelmében.⁷⁵ Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége* utal arra, hogy az ifjú Bátoi P. György peregrinust Tótfalusi Kis 70 tallérral támogatta.⁷⁶ Halotti kártáját pedig ingyen nyomatta ki, mivel kötelezte magát arra, hogy az „ecclesiasticusok” (ha kik meghalnak) számukra ajándékon nyomtatok chartát.⁷⁷

Bátoi P. György külföldi tanulmányai idejében két teológiai témánál respondeált.⁷⁸ „De agno paschali vero Christi typo” című disszertációja pedig 1689-ben Franekerben jelent meg.⁷⁹ Alkalmi versei és beszédei közül a legerjedelmesebb a Kendeffi János birtokos nemes halálára írt gyászbeszéde.⁸⁰ Buzgó könyvgyűjtőként alakította ki értékes gyűjteményét, amelyet a kolozsvári református kollégium könyvtárára hagyott.⁸¹ Öt kisebb füzet azonban gyűjteményéből Bihari N. András tulajdonába került.

10. Közülük a legkorábbi Veszprémi P. István erdélyi református lelkész „De arbore scientiae boni & mali” című disputációja (Utrecht, 1693. RMK III. 3830, jelzete App. H. 2767), amelyet auctor és defendens minőségben 1693. szeptember 2-án és 6-án adott elő az utrechti egyetemen. Értekezését — többek között — atyjának, Veszprémi B. István erdélyi református püspöknek ajánlotta. Utrecht Veszprémi P. István külföldi tanulmányútjának utolsó állomása volt; korábban Groningenben, majd Franekerben volt az egyetem hallgatója. Hazatérése után Lécfalván, majd Kézdivásárhelyen lelkész. 1705-től csenge-

⁷² RMK III. 3807.

⁷³ SZINNYEI, i. m. I. köt. 664. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 56. — PINTÉR Gábor, i. m. 26.

⁷⁴ SZINNYEI, i. m. I. köt. 664. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 56. — PINTÉR Gábor, i. m. 26.

⁷⁵ Adattár, III. 233.

⁷⁶ JAKÓ, *Erdélyi féniks*, i. m. 236. — Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*. Szerk.: HAIMAN György. Bp., 1987. 98.

⁷⁷ Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*, i. m. 95. — A kárta egyetlen példánya a kolozsvári Farkas-utcai református templomban.

⁷⁸ RMK III. 3388. és 3496.

⁷⁹ RMK III. 3554.

⁸⁰ 1697-ben az *Utolsó tisztesség* című füzetben jelent meg. RMK I. 1506.

⁸¹ JAKÓ, *Erdélyi féniks*, i. m. 510.

ri, 1713-tól hadadi, 1720-tól lázári református papként tevékenykedett. Újabb adat róla 1732-ből ismert, amikor Menyőben, majd 1733-tól Szilágyperecsen látta el a lelkési teendőket.⁸²

Bihari rá vonatkozó bejegyzése — „vivit in Ecclia Hadad 1713” — újabb bizonyítéka annak, hogy Biharinak a kortársairól feljegyzett életrajzi adatai nagy többségükben megfelelnek a valóságnak.

Jelentős új adat viszont az üdvözlő verset író Buzinkai Mihály neve mellett olvasható „obiit Miskolczini 1710” bejegyzés. A legtöbb írói életrajzi lexikon ugyanis e néven csak az 1683. november 23-án Gyulafehérvárott meghalt neves sárospataki, majd gyulafehérvári professzort tartja számon.⁸³ Herepei János számos adata is ugyanerre a Buzinkai Mihályra vonatkozik.⁸⁴

Buzinkai professzor Mihály nevű fiáról Buzinkai György 1685. január 9-én Fehérvárról Pataki Istvánnak írt levele tesz említést: „Az öcsém, Mihály hazament, igen szép Leopoldus tízes aranyat adtunk neki a jószágnak árában.”⁸⁵ Ifj. Buzinkai Mihályt, mint szerzót Gulyás Pál említi, de életrajzi adatok nélkül.⁸⁶ A Veszprémi P. Istvánhoz írt üdvözlő verse tanúsítja, hogy 1693-ban Utrechtben volt egyetemi hallgató. Vízaknai Briccius György naplójának 1694. szeptember 18-i feljegyzése szerint innen Hamburgba utazott.⁸⁷ Másik ismert üdvözlő verse 1693-ban Huszti Szabó István érkekezésében Leidenben jelent meg.⁸⁸ Ezt a néhány adatot egészíti ki Bihari bejegyzése, mely szerint 1710-ben Miskolcon halt meg.

A possessor-bejegyzés ebben a füzetben kissé különbözik az eddig említettektől. Az „Andreae N. Bihari” név a szokásostól eltérő, nagyobb betűkkel íródott, majd egy sorral lejjebb folytatódik Bihari ismert betűivel az „ex theca Clariſſi Georgi Batai” bejegyzés.

11. Gidófalvi V. Péter „De planctu ידן Thammuz Quarta” (Groningen, 1695. RMK III. 3939, jelzete App. H. 2770) című disputációja a következő füzetünk. A magát „Petrus V. Gidófalvi Transylv. Ungarus”-nak nevező szerző Johannes Braun, a teológia és a héber nyelv professzora előtt adta elő érkekezését 1695. június 12-én a groningeni egyetemen. Neve mellé Bihari azt jegyezte be, hogy „obiit Székini 1711. 15. Junii.”

Ez a megállapítás azért jelentős, mert lehetővé teszi, hogy az életére vonatkozó, eddigi hiányos adatok kiegészítésével immár haláláig körvonalazhassuk e szerző életútját. A róla szóló egyik közlés *A Peregrinuslevelek 1711–1750* című kiadványban jelent meg.⁸⁹ E szerint nevezett 1686-ban iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba, később técsi rektor, majd 1693-ban a franekeri, 1695-ben pedig a groningeni egyetem hallgatója. 1707-ben Gernyeszegen református lelkész. Hogy szerzőnk a Herepei János által ismertetett számos Gidófalvi Péter közül ezzel az egykori nagyenyedi diákkal azonos, azt a disputáció is igazolja, amelyet a szerző három nagyenyedi tanárnak — Kolozsvári Istvánnak, Pápai Páriz Ferencnek és Enyedi Istvánnak — továbbá Naláczi István fejedelmi tanácsosnak, Hunyad vármegye főispánjának ajánlott.

Vízaknai Briccius György naplójának 1695. március 20-án kelt részlete a következőket közli róla: „Ment Gröningába tőlünk T. Sóthi Dávid uram Gidófalvi Péter urammal. Indultak haza 26 maji s. v.”⁹⁰ További pályáját Herepei János logikus feltevés alapján így

⁸² SZINNYEI, i. m. XIV. köt. 1545. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 687. — PINTÉR Gábor, i. m. 422.

⁸³ SZINNYEI, i. m. I. köt. 1432. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 107. — PINTÉR Gábor, i. m. 50.

⁸⁴ *Adattár*, III. 46–47, 59, 117, 128–129, 328, 412, 414.

⁸⁵ KONCZ, i. m. 495.

⁸⁶ GULYÁS, i. m. IV. köt. 326. hasáb.

⁸⁷ BINDER, i. m. 136. és 204.

⁸⁸ RMK III. 3807.

⁸⁹ *Adattár*, VI. 399.

⁹⁰ *Adattár*, III. 278.

ismertette: „1708-tól kezdődőleg hihetőleg az 1717. esztendőben pusztított döghalál idejéig Szék bányaváros papja volt.”⁹¹

Bihari idézett bejegyzése részben korrigálja e feltevést. Gidófalvi V. Péter élete utolsó éveiben valóban Széken működött, de nem 1717-ben, hanem 1711. június 15-én halt meg.

A Gidófalvi V. Péterre vonatkozó közlésen kívül e füzetben csupán Vízaknai Briccius György neve mellett olvasható bejegyzés, amely azonban csak ismert tényeket rögzít: „vivit Claudiopoli 1714”, majd alatta a szokásos későbbi tintával: „obiit ibidem 1720. Mense Aug.” A címlapon pedig a szokásos formában ismétlődik a possessor-bejegyzés. „Andr. Bihari ex theca Claris. Bátai.”

12. A következő füzet Bánfihunyadi Abacs Márton (megh. 1737. dec. 20. után) két részből álló disszertációja, a „De divinitate sacrae scripturae (Franecker, 1696. RMK III. 3988, jelzete App. H. 2773). A szerző tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte, ahol 1693-ban a seniori tisztséget látta el. 1694. augusztus 5-én iratkozott be a franekei egyetemre. Az 1696. év második felében tért haza s előbb Torockószentgyörgyön, majd 1710-től Ótordán volt lelkész. A nagyenyedi egyházmegyében főjegyzővé, majd 1728-ban esperessé választották.⁹²

Bánfihunyadi Abacs Márton több üdvözlő és gyászverset írt, de legterjedelmesebb műve a disszertációja, amelyet Röel és Vitringa professzorok előtt védett meg. Bihari mindkét esetben beírta a professzorok neve mellé elhalálozásuk dátumát: „obiit 1718”, illetve „obiit 1722”. Nem jelent újdonságot a szerzőre vonatkozó bejegyzés sem: „vivit in Ecclia O Torda 1712.”

Más a helyzet az 1. részhez üdvözlő verset írók esetében. Közülük az első Szilágyi Márton, akinek a neve mellett az „obiit in Peste 1710” bejegyzés olvasható. Ez a Szilágyi Márton nem azonos az frói életrajzi lexikonokban nyilvántartott névrokonai egyikével sem: így Szilágyi Tönköl Márton (1642–1700) református püspökkel,⁹³ a 18. század második felében élt (1748–1790) sárospataki református tanárral,⁹⁴ továbbá az ugyancsak később élt erdélyi református lelkésszel, aki Bécsben katolizált.⁹⁵

A Bihari által ismert Szilágyi Márton az RMK III-nak az alkalmi versek íróiról tájékoztató mutatójában két művel szerepel:⁹⁶ ezzel az üdvözlő versével, valamint a Szilágyi Pétert köszöntő versével,⁹⁷ amelyről még lesz szó. Biharitól azt tudtuk meg róla, hogy fiatalon, 1710-ben pestisben halt meg.

A szerzőhöz ugyancsak üdvözlő verset író Szilágyi Péterről már volt szó. Kollégiumi társak voltak Biharival, aki úgy látszik mindvégig figyelemmel kísérte életét. E füzetbe is bejegyezte, hogy „obiit 1723. 11. Aug. Enyedini.”

Az 1697 és 1710 között a kolozsvári református százszok papjaként működő Divini Pálról Herepei János gyűjtötte össze az életrajzi adatokat.⁹⁸ 1694-ben nyerte el a contrascriba tisztséget a kolozsvári református kollégiumban, majd két év múlva Marburgban folytatta tanulmányait. 1697. január 20-án választották a kolozsvári református százszok papjává s mindvégig ilyen minőségben tevékenykedett. 1710-ben pestisben halt meg. A kolozsvári református kollégiumban maradt fenn egy könyve.⁹⁹

⁹¹ *Adattár*, III. 278–279.

⁹² SZINNYEI, i. m. I. köt. 520. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 45. — PINTÉR Gábor, i. m. 1.

⁹³ SZINNYEI, i. m. XIII. köt. 904. hasáb. — ZOVÁNYI-LADÁNYI, i. m. 606. — PINTÉR Gábor, i. m. 383.

⁹⁴ SZINNYEI, i. m. XIII. köt. 905. hasáb. — PINTÉR Gábor, i. m. 382.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ RMK III. 887. 1.

⁹⁷ RMK III. 3991.

⁹⁸ *Adattár*, II. 207. és 591. — L. még: SZINNYEI, i. m. II. köt. 901–902. hasáb. — PINTÉR Gábor, i. m. 79.

⁹⁹ *Adattár*, II. 591.

Divini társa volt Biharinak a kolozsvári református kollégiumban s ő is gyászverset írt Csepregi Turkovics Mihály halotti kántájához.¹⁰⁰ Bihari halála ismert dátumát és okát jegyezte be róla: „obiit Claudiopoli 1710 in Peste”.

Az utolsó bejegyzés Viski Mártonról tájékoztat, akit a most tárgyalt disszertációban megjelent verse alapján tart nyilván az RMK III. névmutatója,¹⁰¹ valamint Pintér Gábor.¹⁰² Másutt nevét nem találtuk, pedig ő nem tartozik a pestisben fiatalon elhalt református lelkészjelöltekhez. Bihari bejegyzése szerint ugyanis „vivit in Ecclā Salánk 1713, nunc Újvárosini 1714”, vagyis 1713-ban az Ugocsa megyei Salánkon, a következő évben pedig a Nagy-Küküllő megyéhez tartozó Újvárosban élt.

A possessor-bejegyzés — „Andr. Bihari ex theca Clariſſi Bátai” — a disszertáció 1. részének címlapján olvasható. Ugyanitt a „Celeberrimo, Clarissimo ac Doctissimo Viro Dño Georgio Batai” bejegyzés befejező szavait a lap alján levágták, így nem állapítható meg, hogy Bátai P. György kitől kapta a disszertációt.

13. Bihari kis könyvgyűjteményében maradt fenn Szilágyi Péter disszertációja is, a „De rerum creatarum imprimis angelorum & hominum origine, fine, ordine, eventu...” (Franecker, 1696. RMK III. 3991. jelzete App. H. 2775). Nevezett, mint auctor és respondens védte meg munkáját Röl professor elnöklete mellett 1696. július 6-án. Szilágyi Kemény János kir. táblabírónak és négy franeckeri tanárának ajánlotta disszertációját.

A szerzőhöz intézett üdvözlő verseket Bánfihunyadi Abacs Márton, Szilágyi Márton és német nyelven Divini Pál írta. Minthogy valamennyiük neve már a korábbi disszertációkban szerepelt, érthető, hogy Bihari e füzetbe írt bejegyzései nem tartalmaznak újdonságot. Röl professor neve mellett ismétlődik az „obiit 1718”, a szerzőre vonatkozólag pedig a következő bejegyzések olvashatók: „vivit in Transylv. in Ecclā Sz. Király 1712. Professor Enyedienſ. creata 1714.”, majd későbbi írással: „obiit 1723. 11. Aug. Requiescat in Dño.” Ez utóbbi baráti megemlékezés sehol másutt nem fordul elő a Bihari által közölt számos halálozási dátummal kapcsolatban. Ezt igazolja e füzetben is Szilágyi Mártonnál az „obiit in Peste 1710”, Divini Pálnál az „obiit in Peste Claudiopoli 1710” bejegyzés. Bánfihunyadi Abacs Mártonról pedig ismétlődik a „vivit in Ecclā O Torda 1712” közlés.

A possessor-bejegyzés is a szokásos: „Andr. Bihari ex theca Clariſſi Bátai Claudiopoli”. E füzetben azonban az a korábbi bejegyzés is olvasható, amelyből kitűnik, hogy Bátai P. György magától a szerzőtől kapta a disszertációt: „Clarissimo ac Doctissimo Viro, Dño Georgio Bátai, Dño ac benevolo singulari offert Auctor.”

14. Az eddig ismertetett füzeteket Bihari N. András possessor-bejegyzésével látta el. Joggal feltételezhető azonban, hogy az App. H. 2774 jelzetű kis nyomtatvány is egykor az ő birtokában volt. E mű szerzője Divini Pál, akit a nyomtatvány címlapja már nemcsak respondensként, hanem erdélyi német lelkipásztorként említ: „Designatus in Patria Pastor Germanicus.” A „De ordine et caeremoniis missae” témáról készült disputációt (Marburg, 1696. RMK III. 4004) Divini — többek között — Bátai P. Györgynek ajánlotta.

Az ajánlás alapján feltételezhető lenne, hogy ez az értekezés is Bátai P. György gyűjteményéből került Biharihoz. Ezt igazoló bejegyzés azonban nincs a füzetben. A szerző neve mellett olvasható „obiit Claudiopoli in Peste 1710” bejegyzés viszont kissé eltérő megfogalmazásban ugyan, de háromszor ismétlődik az ismertetett nyomtatványokban s írástípusa megegyezik Bihari bejegyzéseivel. Megnyugtatóan bizonyítja tehát, hogy Divini Pál disputációja is egykor Bihari tulajdonában volt.

Más bejegyzés nincs e füzetben. Nyilván azért, mert a disputát Marburgban, Samuel Andreae teológiai doktor és professor jelenlétében tartották, akinek életútját Bihari nem kísértc figyelemmel.

*

Összegezve az elmondottakat a következőket állapíthatjuk meg. Apponyi Sándor

¹⁰⁰ Adattár, III. 213.

¹⁰¹ RMK III. 888. I.

¹⁰² PINTÉR Gábor, i. m. 424.

Hungarica-gyűjteményében Bihari N. András 14 kis könyve maradt fenn. Közülük kettőről már Apponyi közölte, hogy egykor Bihari tulajdonában voltak, további 12 füzetére ez alkalommal hívtuk fel a figyelmet. Korábban már Herepei János ismertette egy Kolozsvárott fennmaradt könyvét, így Bihari N. Andrást — eddigi ismereteink alapján — 15 könyv tulajdonosaként tarthatjuk számon. Budapestre került könyveinek most ismertetett bejegyzései bizonyára megkönnyítik az esetleg még lappangó további kötetek feltárását.

A 14 egyetemi értekezés közül 5 disputáció, 9 pedig olyan disszertáció, amelynél a szerző auctor és respondensként szerepelt, tehát önálló munkának tekinthető.

A 14 értekezés közül 7 jelent meg Franekerben, 2 Leidenben, ugyancsak 2 Utrechtben, 1–1 pedig Groningenben, Marburgban, illetve az Odera melletti Frankfurtn. Ennek ellenére a 14 szerző vagy a franekeri egyetemen, vagy ott is folytatta tanulmányait. Érvényes ez a megállapítás Bagosi Mártonra (3), Bánfihunyadi Abacs Mártonra (12), Debreceni Szabó Istvánra (2), Diószegi Sámuelre (4), Felvinczi Istvánra (10), Gidófalvi V. Péterre (11), Pelsőczy Kovács Jánosra (6), Soós Ferencre (5), Szilágyi Péterre (13), Veszprémi P. Istvánra (10), és Zentelki Istvánra (9). Ezek az adatok is jelzik, hogy a magyarországi egyetemi hallgatók különböző külföldi egyetemeken folytatott tanulmányai következtében milyen széles körben szövődtek baráti kapcsolatok a peregrináció idejében.

Nem érdekelten az sem, hogy a szóban lévő szerzők közül 6 — Bánfihunyadi Abacs Márton, Divini Pál, Soós Ferenc, Szilágyi Péter, Veszprémi P. István és Zentelki István — a kolozsvári református kollégiumban szerezte meg a külföldi egyetemek látogatásához szükséges előképzettséget. Bihari N. András e kollégiumban folytatott tanulmányai után nem ment külföldi egyetemre. Baráti kapcsolatai tehát nem a peregrináció alatt együtt töltött évek idejében alakultak ki. E kapcsolataira vet némi fényt a most ismertetett kis gyűjteménye, amelyből 6 füzetet ajándékba kapott, öt értekezést Bátai P. György tékájaiból, 1 füzetet pedig Zentelki egykori gyűjteményéből szerzett meg. Két könyvében nincs utalás az előbbi tulajdonosra.

Két kis munkát Vámfalusi Márton ajándékozott Biharinak, aki — bár korábban — ugyancsak a kolozsvári református kollégiumban folytatta tanulmányait. Hasonlóképpen Bihari előtt volt e kollégium diákja Zilahy Sebes András, aki egy kötetet tisztelte meg Bihari N. Andrást. Az ugyancsak egy könyvet ajándékozó Técsy Mihály alumnustársa volt Biharinak az említett kollégiumban. Feltehetőleg szintén a kolozsvári református kollégiumban töltött évekre vezethető vissza, hogy Soós Ferenc is példányt ajándékozott Biharinak egyetemi disszertációjából.

Kevésbé követhető nyomon Bihari és a neki könyvet ajándékozó, de lényegesen idősebb Püspöki Szilágyi János kapcsolatának kialakulása, mert ez utóbbi Nagyváradon tanult, majd külföldi tanulmányai után — 1660 januárjától — ugyanitt volt lelkész, amíg a török megszállás miatt menekülnie nem kellett.

Bihari N. András több, mint tíz évet töltött a kolozsvári református kollégiumban (1693–1704) s itt úgy látszik olyan megbecsülésre tett szert, hogy még a nálánál idősebb és külföldi akadémiát járt volt kollégiumi társai is megtisztelték disszertációjukkal, vagy közös ismerősük nyomtatásban megjelent korai munkájával.

Bihari N. András — mint láttuk — sokáig figyelemmel kísérte a birtokába került könyvek szerzőinek és üdvözlő verset íróinak az életét. Ennek köszönhető, hogy 14 füzetében igen sok új életrajzi adatot közölt kortársairól. Így Bátorkeszi F. Jánosról, ifj. Buzinkai Mihályról, Dévai Csáki Miklósról, Gidófalvi V. Péterről, Magyarai Kósa Péterről, Nádudvari Sámuelről, Pelsőczy Kovács Jánosról, Rimaszombati Mihályról, Rimaszombati Kis Istvánról, Szederkényi Istvánról, Szilágyi Mártonról, Szőnyi B-ről, Szőnyi K. Gergelyről, Técsi Jánosról, Turi Katona Jánosról, Viski Mártonról és Zalányi Boldizsárról. Számos bejegyzésről volt kimutatható, hogy megállapításai megfelelnek a valóságnak, hitelt érdemlőek. Ezért érdemelnek figyelmet azok a bejegyzései, amelyek szinte alig ismert szerzőkről közölnek működési helyükre, vagy halálukra vonatkozó tájékoztatásokat.

Fentiek alapján joggal állítható tehát, hogy Bihari N. András könyveinek ismertetett együttese értékes adalékokat szolgáltat a peregrinációban részt vett magyarországi diákok — köztük alig ismert régi magyarországi szerzők — eléggé hiányos életrajzához.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1990 decemberében megszűnt Szocialista Irodalomtörténeti Osztályának archivális fondjairól

I.

Az ún. „Szocialista osztály” szervezetileg 1973-ban alakult meg, mint a Modern magyar irodalmi főosztály egyik részlege. Vezetője mindvégig József Farkas volt, a nemzetközi kihatású munkálatokat pedig Illés László fogta össze. Az osztályon folyó munka elsősorban a korábbi József Attila kutatások és a századelő, majd az első világháborút követő forradalmak irodalmi és publicisztikai termése feltárására támaszkodott. A későbbiekben mindez a két világháború közötti hazai és emigrációs irodalom kutatására is kiterjedt. Lényeges feladata volt az ún. „proletárirodalom” erőteljes kritikai vizsgálata, az irodalmi avantgárd eredményes „rehabilitálása”, a kanonizált „szocialista realizmus” értelmezése körüli viták kibontása és ezáltal a fogalom oldása. A kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítottak a demokratikus, humanista írói körök munkásságára. A szocialista velleitású áramlatokat mindig is a nemzeti irodalom és irodalomkritika szerves részének tekintették. Az utolsó évtizedben fokozódó mértékben nyílt lehetőségük arra, hogy szembenézzenek a sztálinizmus fogalmával jelzett torzulások és bűnök súlyos irodalmi-esztétikai következményeivel.

A témában dolgozó kutatók munkásságuk legitimációját abban látták, hogy az embertestvériség, a szolidaritás, a társadalmi igazságosság gondolatát, azaz a szélesebb értelemben vett baloldaliságot az emberi tudatvilág s következőleg az irodalom mint tudatforma természetes részének ismerték fel, amely jelen van a zsidó-keresztény kultúra több ezer éves tanaiban, az utópiákat építők álmaiban, a nagy francia forradalom (sőt a későbbi forradalmak) jelszavaiban, a 19. század társadalomelméleteiben, és jelen van a 20. század végletes konvulzióiban is. Mintegy másfél évszázada megjelenik ez a tudat az ún. „résztét-irodalomban” éppúgy mint később a „forradalmi szocialistának” nevezett irányzatban, a keresztényszocialista eszmék inspirációiban, a radikális polgári szellemiség övezeteiben és a különböző populista áramlatokban. 1989 közép- és kelet-európai polgári forradalmaiban sem a szocialisztikus eszmék omlottak össze, hanem a totalitarisztikus államrezon, amely éppen a szocializmust forgatta ki igazi valójából.

E „világkép” jegyében munkálkodtak tehát a téma kutatói. Az osztály létszáma mindig is alacsony volt, az itt dolgozó munkatársak — saját kutatásaik mellett — mintegy szervezeti központot képeztek, hogy összefogják az intézeten kívüli — e témával is foglalkozó — hazai irodalomtörténészeket s ezen túlmenően kapcsolatot teremtsenek más országok hasonló intézményeivel és tudósaival. A szervezeti keretet e szerteágazó tevékenységhez a Szabolcsi Miklós irányításával egy évtizeden át működő Szocialista Irodalmi Kutatások Munkaközössége adta, amelynek előadás-sorozataiból igen termékeny elméleti-gyakorlati kezdeményezések indultak ki. Egyéni monográfiák mellett az itt folytatott stúdiumok eredményeit foglalta össze a *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből* alcímű hat terjedelmes kötet, valamint a magyar, német és orosz nyelven megjelent több gyűjtemény. De ide sorolhatjuk azt a csaknem egy évtizeden át tartó rádió-sorozatot is, amely havonta egy előadásban adta közre e kutatások legjobb eredményeit. A kutatómunka legfontosabb fóruma az *Irodalom — Szocializmus* című könyvsorozat volt, amelyet kezdetben Király István és Szabolcsi Miklós, majd 1973-tól Illés László és József Farkas szerkesztettek. A fentebb említett hat vaskos tanulmánykötet mellett e keretben jelent

meg kilenc dokumentumkötet és két monográfia. Az osztály munkájának megszűntével egyidejűleg e könyvsorozat kiadása is lezárult.

Erkölcsei kötelességünknek érezzük azonban, hogy — Klaniczay Tibor, igazgatónk intencióinak is megfelelő — az irodalomtörténeti szakma közösségével megismertessük az elkészült, de kiadásra már nem kerülő, és a munkálatok különböző fázisaiban abbamaradt kötetek, kéziratok leglényegesebb jellemzőit, archivális elhelyezésének adatait. Úgy véljük, hogy e kéziratokban felhalmozott jelentős kutatási anyagnak nem szabad nyomtalanul elvesznie, annál kevésbé, mivel jelenleg a publikációs lehetőségek rendkívüli mértékben beszűkültek. Az archivális megőrzés — bármilyen indítékú megközelítés esetén — elősegítheti a jövőbeni irodalomtörténetészeinek munkáját, hozzájárulhat az intézeti tervekben szereplő kritikátörténeti kézikönyv megvalósításához; a felhalmozott jelentős mértékű kutatási anyag ily módon dialógusba kerülhet az irodalmi eszmélet történet későbbi fejleményeivel.

II.

Az archivális fondok típusai:

- (a) Az osztály és tágabb értelemben vett feladatköre tudományos szervezői tevékenységére vonatkozó iratok.
- (b) A kiadásra nem került dokumentumgyűjtemények, forrásanyagok.
- (c) A tervezett tanulmánykötetek anyagai.
- (d) Bibliográfiák.

A kéziratok, dokumentumok általában az MTA Irodalomtudományi Intézete archívumában kerültek (kerülnek) elhelyezésre, amennyiben más intézmény e deponatumban helye, ezt külön közöljük. Csillaggal * jelöljük a leadásra történő előkészítés fázisában lévő anyagokat. A fondok kialakítójának jelzése: Illés László = IL; József Farkas = JF.

*

(a) Az osztály és tágabb értelemben vett feladatköre tudományos szervezői tevékenységére vonatkozó iratok

- (1) A Szocialista Irodalmi Kutatások Munkaközösségének irattára — 1960–1985 (JF).
- (2) A Szocialista Irodalomtörténeti Osztály működési iratai és munkajelentései — 1973–1990 (JF).
- (3) Az „Irodalom — Szocializmus” könyvsorozat szerkesztőségi iratai (JF).
- (4) A Nemzetközi Sokoldalú Irodalomtudományi Problémabizottság (MPK-9) 1978–90 közt keletkezett iratai, a nemzetközi értekezletek, tárgyalások, szimpóziumok, majd a magyar irányítású témák (1980–85) ill. (1986–90) iratanyaga, levelezés (IL).
- (5) Az Osztály tevékenysége során intézményekkel és magánszemélyekkel kialakult kétoldalú nemzetközi kapcsolatok iratai (IL).
- (6) A Köpeczi Béla akadémikus által a 80-as években szervezett Világirodalomtörténet előkészítésének részanyagai (az európai és észak-amerikai szocialista irodalomra vonatkozó tervezetek, résztanulmányok) (IL).
- (7) Az „Új Magyar Múzeum” című intézeti sorozat 9–16. köteteivel kapcsolatos iratanyag (IL).

(b) Dokumentumgyűjtemények és forrásanyagok

- (8) Révai József: Bécsi írások — 1920–1925. (Összes művei, II. köt.) Szerk.: F. Majláth Augustus és Rusznayk István. 25 ív. 1990-től az MTA Kézirattárában.

- (9) Révai József: Írások a börtönből — 1926–1930. (Összes művei III. köt.) Szerk.: F. Majláth Augustus és Rusznayk István. 42 ív. 1990-től az MTA Kézirattárában.
- (10) Források a „Dokumentumok a magyar baloldali irodalomkritika történetéből — 1870–1918” című kötethez. I–III. köt., 40 ív. Gyűjtötte: József Farkas.
- (11) Források a „Dokumentumok a két világháború közötti baloldali irodalomkritika történetéhez — 1920–1945” című kötethez. 20 ív. Gyűjtötték: Agárdi Péter, József Farkas, Kalmár Melinda.
- (12) Reform a forradalomban — Művelődéspolitikai dokumentumok — 1919. A Kossuth Kiadó megbízásából szerkesztette: József Farkas. Az MTA Kézirattárában.
- (13) 1919 a magyar szépirodalom tükrében. A Corvina Kiadó megbízásából készült antológia. Gyűjtötte: Illés László. Az MTA Kézirattárában.
- (14) Az expresszionizmus-vita dokumentumai. A 30-as évek második felében a szovjet és európai emigrációban lezajlott esztétikai vita dokumentációja, szakirodalma, jegyzetekkel ellátva. * Sajtó alá rendezte: Illés László. 35 ív.
- (15) A nemzetközi és magyar „proletárirodalom” kéziratos, dokumentációs és fotóanyaga — a 20-as évek. * Gyűjtötte: Illés László.
- (16) A nemzetközi és magyar „szocialista irodalom” kéziratos, dokumentációs és fotóanyaga — a 30-as évek. * Gyűjtötte: Illés László.
- (17) Lukács György irodalomtörténeti és kritikai munkássága a 30-as években — kéziratos és dokumentációs gyűjtemény. * Gyűjtötte: Illés László.
- (18) Sinkó Ervin 1945 után keletkezett kiadatlan írásai. A zágrábi Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia kézirattárában őrzött Sinkó-hagyaték alapján gyűjtötte: Bosnyák István és József Farkas.
- (19) Sinkó Ervin levelezése 1916–1945 ill. 1946–1967 közt. Kiadási célú szerkesztésen, sajtó alá rendezésen Bosnyák István és Kovács József gondozásában.

(c) *A tervezett tanulmánykötetek anyagai*

- (20) Az időt mi hoztuk magunkkal — „Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből” c. sorozat VI. (1985-ben megjelent) kötete kéziratainak 2. példánya. Szerk.: Illés László. (A sorozat I–IV. kötetei dokumentációjának összegyűjtése folyamatban van.)
- (21) A „Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből” c. sorozat VII. kötetének részben megszerkesztett kézirata, magyar és külföldi szerzők tanulmányaival. 42 ív. Szerkesztették: Illés László és József Farkas.
- (22) Alkotó értelmiség és a világforradalmi folyamat — Demokratikus és humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődése a 20. században. Az MPK-9 magyar témája (1980–85) hazai és főleg külföldi szerzőktől származó tanulmányai, az előrehaladott szerkesztés állapotában. 60 ív. (Eredetileg a sorozat VIII. kötetének tervezve.) Szerkesztette: Illés László.
- (23) A Mítosz és utópia — Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok című kiadásra leadott kötet eredeti, közel kétszeres terjedelmű változatának kézirata. 42 ív. Szerkesztették: Illés László és József Farkas.
- (24) Ungarische Schriftsteller, Kritiker und Künstler im Exil in der Weimarer Republik — 1919–1932. Magyar, német és orosz szerzők tollából származó tanulmánykötet. 705 oldal. Német szövegei elhelyezve a berlini Aufbau Verlagnál és a Berlin-Brandenburgi Művészeti Akadémia archívumában (1988 ill. 1990-ben); egy német nyelvű példány hazai archiválásra előkészítésen *. Szerkesztette: Illés László.
- (25) Magyar írók, kritikusok és művészek emigrációban a Weimári Köztársaságban — 1919–1932. A fenti kötet magyarnyelvű változata. 35 ív. Szerkesztette: Illés László.
- (26) „Amíg szívük dobog...” címmel a magyar szocialista és antifasiszta irodalom múltjáról az 1980-as évek első felében elhangzott rádió előadás-sorozat anyaga. A sorozatot szerkesztették: Benjámin László, Illés László, Markovits Györgyi.
- (27) „Vár egy új világ” címmel 1984–1988 közt a magyar és nemzetközi szocialista és anti-

fasiszta irodalomról elhangzott rádió előadás-sorozat 107 adásának anyaga. Szerkesztették: Illés László és József Farkas.

- (28) Bosnyák István: Forradalom és etika Sinkó Ervin életművében. 1974, Újvidék. Kézirat, leadja: József Farkas.
- (29) Georg Lück: Die Ungarische Räterepublik im Erzählungswerk von Béla Illés. 1976, Berlin. Kandidátusi disszertáció kézirata, leadja: József Farkas.
- (30) Komoróczy Emőke: Kassák Lajos. Tanulmány, Bp., 1980. Kézirat, leadja: József Farkas.
- (31) Jurij Guszev: Tvorcsesztvo Lajosa Kassáka. Kandidátusi disszertáció orosznyelvű kézirata, leadja: Illés László.
- (32) Salyámosy, Miklós: Der Weltanschauungsroman I–II. Doktori disszertáció, 1985. Leadja: Illés László.

(d) Bibliográfiák

- (33) Fónyi Gézané: Révai József írásainak bibliográfiája. (é. n.)
- (34) Illés László: A weimári magyar irodalmi emigráció (1919–1932) bibliográfiája * — Kb. 2600 tétel.
- (35) Kovács József: A tengerentúli haladó magyar nyelvű sajtó irodalmi bibliográfiája — 1919–1945. (Mikrofilm, MTA Kézirattára.)
- (36) Szilágyi János: A Népszava irodalmi adattára — 1919–1929. (Bp., 1966.)

Megjegyzés: Az archívumokban elhelyezett szerzői tanulmányok, szerkesztett forrásanyagok és bibliográfiák szerzői jogvédelem alatt állnak, publikálásukhoz a deponálók személyes engedélye szükséges.

Közzéteszik: Illés László és József Farkas

Kocsis Rózsa

(1929–1992)

Szorgalmas és eredményes tanári és tudósi életpálya zárult le Kocsis Rózsa váratlan távozásával. Egy irodalomtörténeti vita alkalmával, jó néhány esztendeje, hallottam tőle, hogy ifjúságának kedves költője Kosztolányi volt. Akkor bizony az ötvenes évek elején ez aligha felelt meg a hivatalos kívánságoknak. A fiatal diáklány „kaderlapja” sem volt teljesen előírászerű, ez magyarázza, hogy csak 1953-ban kapott tanári diplomát, a budapesti bölcsészkar magyar–francia szakán, esti tagozaton. Ezután egészen 1957-ig általános iskolában tanított, majd néhány éves középiskolai tanárkodás következett. Kocsis Rózsa 1964-ben került tudományos pályára, három éven át aspiránsként, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem kutatójaként dolgozott, 1978-ban kapott egyetemi docensi kinevezést.

Első nagyobb munkája egy szinte elfelejtett, valamikor azonban igen népszerű költőnő: Dukai Takács Judit pályaképét rajzolta meg. Érdeklődése mindazonáltal a huszadik század irodalmához vonzotta. 1973-ban jelentette meg *Igen és nem* című könyvét, ez a magyar avantgárd drámairodalom és színházi kultúra hagyományait tárta fel. A magyar drámatörténet egy alig ismert korszakát támasztotta életre: Balázs Béla, Füst Milán és Karinthy Frigyes modernista kísérleteitől Mácsa János, Barta Sándor, Remenyik Zsigmond és Déry Tibor avantgárd-szellemű dramaturgiáján át Tamási Áron szürreális motívumokkal is átszőtt színpadi játékaikig. Következő nagy munkája, az 1982-ben közreadott *Minőségeszmény Németh László színpírói műveiben* fontos szerepet játszott abban, hogy Németh László munkásságát és gondolkodását befogadja a magyar szellemi élet. Ennyiben ez a monográfia nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem a közgondolkodásnak is hasznára volt.

A Németh Lászlónak szentelt könyv tanúsíthatja leginkább Kocsis Rózsa pedagógiai elkötelezettségét és készségeit, e tekintetben különben a könyv hősének példáját és mo-

rálját követte. Kocsis Rózsa valóban elhivatott tanár volt, tanítványai és kollégái egyaránt szerették és becsülték. Távozásával sokat veszített a budapesti bölcsészkar huszadik századi irodalomtörténeti tanszéke: a tudományos és a pedagógiai műhely egyaránt.

Pomogáts Béla

Alekszandr Gerskovics

(1924–1992)

Egy ország kultúráját megismerni és megszeretni sokféleképpen lehet. Alekszandr Gerskovics (a magyar irodalomtörténészek közkedvelt Szásája) például haditudósítóként érkezett hozzánk és tanulta meg nyelvünket. Maga írja le *Tyedtrálnij Budapest* c. kötete (1961) előszavában, hogy érezte meg a rommálott magyar főváros akkori állapotában is kulturális kisugárzását.

Mindez 1955-től fordítások, tanulmányok, sőt kötetek gyorsuló egymásutánjában kamatozott irodalmunk javára. Lefordította oroszra a Csongor és Tündét, Móricz Zsigmond Úri murijának színpadi szövegét, Jókaitól *A kőszívű ember fiait* és *Az arany embert*, Karinthy Frigyesztől a *Tanár úr, kéremet*. Tőle és Mikszáthtól novellákat is. Ezt követte a *Tigris és hiéna*, Petőfi drámája, majd Sarkadi Imrétől a *Szeptember*, Molnár Ferencről a *Játék a kastélyban* és a *Riviera*, végül Örkény Istvántól a *Tótek*. Egy teljes magyar repertoár a szovjet színpadok számára, ahol egy-egy bemutató évekig marad műsoron és a nézőszám sokszorosa a nálunk megszokottnak. Előszavak írójaként és kötetek szerkesztőjeként ismertette meg és vitte közel olvasóihoz Vörösmarty Mihály, Németh László, József Attila, Tersánszky Józsi Jenő, Molnár Ferenc, Darvas József nevét és munkáit. De írt magyar vonatkozású kézikönyv-fejezeteket, lexikon-címszavakat, könyvismertetőket, s publikált egy 120 lapos füzetet Katona Józsefről.

A magyar kultúrában két vezércsillaga volt mindvégig: Petőfi Sándor, akit a világ-irodalom egyik meghatározó költőegységiségének tartott, és mai színházművészetünk, amelynek alapos ismerője, lelkes híve és propagátora maradt haláláig. A mai sírkeresőknek érdemes lenne újraolvasni azoknak a levéltári kutatásoknak összegezését, amelyek kizárják a „szibériai Petőfi” legendájának valószínűségét, és amelyek *Az én Petőfim* c. tanulmánykötetében (1979) olvashatók. Magyarul megjelent másik kötete a *Petőfi és a színház* címet viseli (Irodalomtörténeti Füzetek 101., 1980). Mindvégig hitt abban, hogy a Zöld Marci, Petőfi elégetett kézírata rekonstruálható lesz a lírikus és a drámaíró jobb megismerése révén, hogy a *Tigris és hiéna* egy nagy poéta felújításra érdemes drámája. Három orosz nyelvű kötete jelent meg (1961-ben, 1963-ban és 1979-ben) az 1945 utáni magyar színházművészetéről: ismertette a magyarországi színházműsort, az alkotóműhelyeket, az orosz olvasó és színházbarát személyes ismerősévé tette többek között Ruttkai Évát és Törőcsik Marit, Darvas Ivánt és Latinovits Zoltánt. Akik felnőtként éltek már akkor, azok tudják értékelni, mit jelentett 1979-ben a Szovjetunióban önálló fejezetet szentelni a kaposvári színház évadjainak és jelentős drámaíróként méltatni Sütő Andrást ...

1980-ban, amikor Moszkvában utoljára találkoztunk, hajsoltnak és idegesnek tűnt, fogott körülötte a levegő. 1981-ben távozott el hazájából, de még megérte, hogy 1989-ben a Harvard Egyetem professzoraként hazalátogathatott. Ekkor járt Budapesten is, sorra felkereste magyar barátait, kollégáit. Nem búcsúzni jött hozzánk; tele volt tervekkel, élet-erővel, visszanyert emberi derűvel — és éppoly jól beszélt magyarul, mint korábban.

Európai szellem volt; szenvedélyes kutatója és őszinte barátja irodalmunknak, kultúránknak. Művei után most már emlékéit kell megbecsülnünk. Ehhez tárgyi fogódzóink is vannak: a Petőfi Irodalmi Múzeum kézírattára őrzi orosz nyelvű emlékezését és a magyar írókkal folytatott levelezését.

Kerényi Ferenc

Nagyváradtól Ungvárig nem lett volna olyan hosszú és rögös az útja, amilyen életútja volt a gyermekkori Sebes Körös-parti Oradeától az ifjúkori Ung-menti Uzsgorodig. Ide vitte sorsa leningrádi egyetemi történelmi tanulmányainak végeztével, s az Állami Egyetem Egyetemes Történelmi Tanszékén kezdte el oktatói s kutatói tevékenységét. Kemény és küzdelmes évtizedek alatt jutott el akadémiai doktori értekezésének megírásáig, amelynek sikeres megvédését hosszú méltatlan adminisztratív halogatás után — makacs tudományos eltökéltségének köszönhetette.

Érdeklődése az ukrán-magyar, orosz-magyar kulturális kapcsolatok felé fordult. Kisebbség nagyobb lélegzetű, az ungvári, kievi, moszkvai, leningrádi, budapesti folyóiratokban és egyéb kiadványokban megjelent írásából egy tucatnyit tett közzé szerény kis kötetben *Utak és találkozások* címmel 1971-ben a Kárpáti Könyvkiadó. A jórészt ismeretlen levéltári anyagot feldolgozó kapcsolattörténeti tanulmányok összegyűjtése módot adott a nehéz körülmények között dolgozó szerzőnek kutatásai továbbfejlesztésére, néhány dolgozatának első közlésére. Jobbára a XVIII–XIX. század orosz–ukrán–magyar érintkezések történetéhez nyújtottak új s értékes vizsgálati anyagot. Érintette már benne a Rákóczi-kort, a Petőfi témát, megvilágítva a költő útját az orosz olvasóhoz; foglalkozott az első magyar nyelvű ukrán népdalgyűjtemény (1864) sárospataki kiadásával.

Munkásságára fölfigyelt a hazai szakmai közvélemény is. 1974-ben a Kárpáti Könyvkiadó és a Gondolat Kiadó közösen adta ki az *Utak, találkozások, emberek* c. gyűjteményes kötetét, felölelve némely korábbi és újabb kutatási eredményeit, a kultúrtörténet különböző szféráit érintő írásait. A tudós kapcsolatokat dokumentálja a magyar felvilágosodás és a szentpétervári Tudományos Akadémia, illetve kievi diákok Magyarországon a XVIII. században témájú dolgozata. Az első orosz hírlap bemutatásával a Rákóczi-szabadságharc külföldi visszhangjához szolgáltat ismeretlen adatokat. Az „Írók — költők — művek” egész csoportot alkotnak, az ismertebb témák körét újabbakkal tágítva. Már egész kis témakörre futja a Petőfi-tematika. Herzen és Teleki Sándor s Liszt Ferenc, Csehov és Jókai, Tolsztoj és Magyarország, s más hasonló komparatista témák is érdeklik. Foglalkoztatja a magyar írók (Eötvös József, Jókai, Madách) „veszélyesnek” tartott műveinek sorsa a cári Oroszországban. A nyelvész Asbóth Oszkár és az orientalista Goldziher Ignác tudós személye új megvilágításba kerül.

A Rákóczi-korról, 1848–1849-ről újabb adatokat feltáró szorgalmas kutatómunkájára épülő tanulmánykötetét orosz nyelven adták ki (Béke, költők és barátok) 1979-ben; amely közös kiadásban *Századok öröksége* címmel 1981-ben magyarul is megjelent.

Az idők jobbra fordulásával alkotó kedve erősödött; megérte, hogy a mi örömeinkre is az ungvári Hungarológiai Intézet tudományos tanácsadójaként működhetett; nyugalmazott egyetemi tanár, tagja a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságának. A Mikes-konferencián a kárpátaljai Rákóczi- és Mikes hagyomány ápolásáról s új tervekről beszélt ...

Végakarata szerint Ungváron temették el. Emberi és tudós helytállásának nemes példája, emléke itt is él közöttünk.

Hopp Lajos

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban, továbbá az Írók Boltjában, (1061 Budapest, Andrássy út 45., tel.: 122-1645) és az Arbor Könyvesboltban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885).

Előfizetési díj egy évre: 618 Ft

Egy szám ára: 103 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 508/92

SOMMAIRE

<i>Lukácsy, S.</i> : Senèque hongrois	261
<i>Gergyé, L.</i> : La réincarnation des Grâces de Kassa (Les idéaux de femme de Kazinczy)	275
<i>Fenyő, I.</i> : Les antécédents des centralistes en Hongrie avant 1848	295

Bulletin

<i>Dolby, L.M.</i> : L'intertextualité dans les épigrammes de Janus Pannonius	320
<i>Gángó, G. — Müller, L.</i> : Pázmány, avait-il exposé son projet antiturc à Rome?	324
<i>Szilágyi, F.</i> : Philologie et poétique	325

Textologie

<i>Kelevéz, Á.</i> : Depuis le cours de l'écriture jusqu'au texte né <i>A Szabad ötletek jegyzéke</i> (Liste des suggestion libres) de Attila József du point de vue de la textologie génétique	327
<i>Péter, L.</i> : Les vues textologiques de Lőrinc Szabó	336

Atelier

<i>Illés, L.</i> : Utopie poétique et messianisme historiophilosophique (Kassák et Lukács à Vienne, au début des années 20)	348
---	-----

Document

<i>Soltész, Z., Mme</i> : Les livres de András Bihari N. et les données biographiques notées de ses contemporains pègrins	359
---	-----

Chronique

